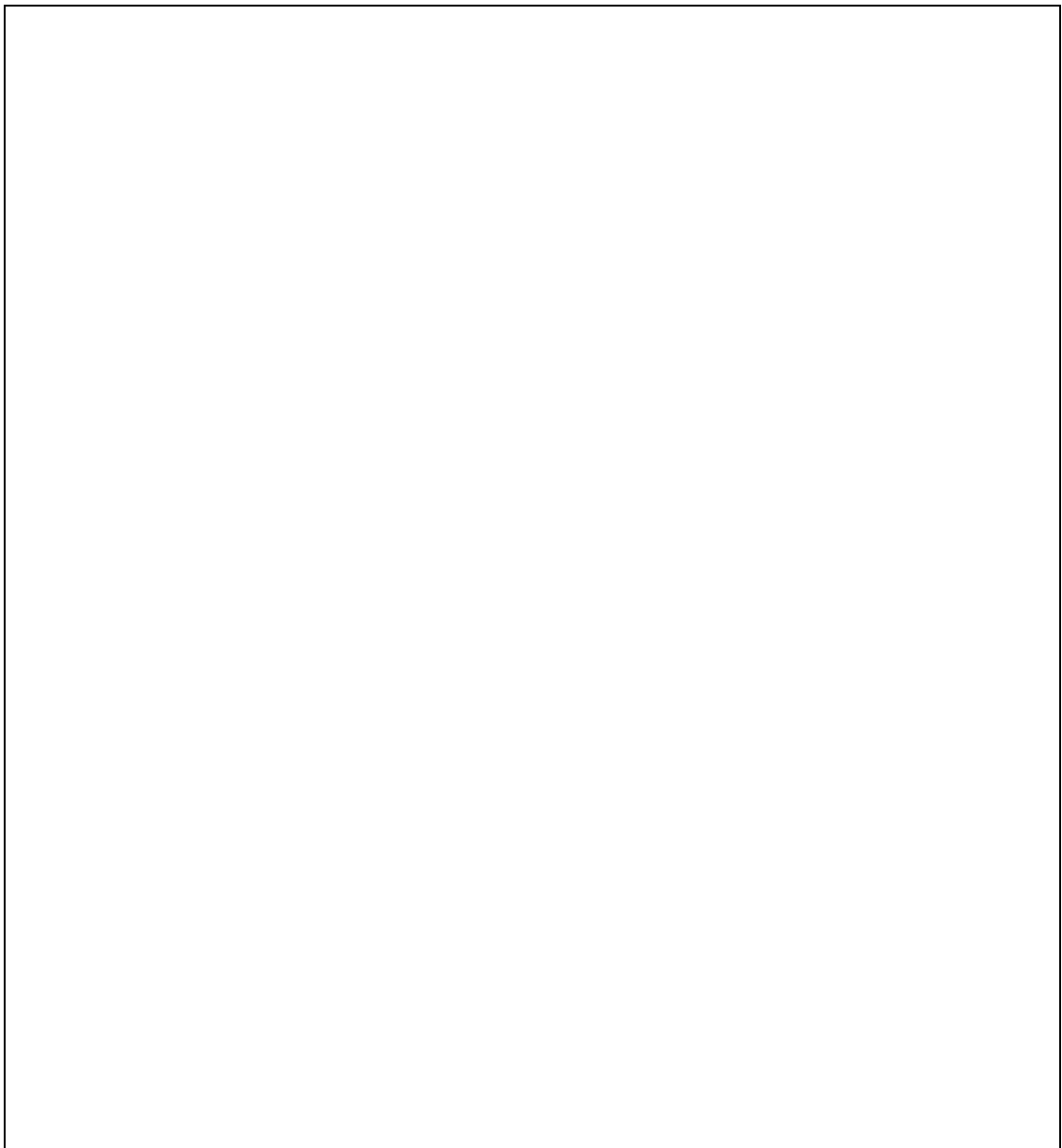

Csicsmann László
1098 Budapest, Távíró utca 25.

Nemzetközi Tanulmányok Intézete

Témavezető:
Dr. Rostoványi Zsolt
egyetemi tanár

A bíráló bizottság névsora:

© Csicsmann László

**Nemzetközi
Kapcsolatok
Multidiszciplináris
Doktori Iskola**

Csicsmann László

Islám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

**A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a
tágabb értelemben vett Közel-Keleten**

Ph.D. értekezés

Budapest, 2006

TARTALOMJEGYZÉK

Táblázatok és ábrák jegyzéke.....	6
Előszó.....	7
Bevezetés.....	9
A disszertáció módszertani szempontjai.....	15
I. A liberális demokrácia és ellentéte.....	20
1. A nyugati típusú demokrácia fogalma és fejlődéstörténete.....	20
1.1. Az athéni demokrácia jellegzetességei.....	21
1.2. A modern demokrácia fogalma.....	23
1.2.1. A minimalista vagy procedurális demokrácia-felfogás.....	26
1.2.2. A Dahl-féle poliarchia fogalma.....	28
1.2.3. A szubsztantív demokrácia-értelmezés.....	29
1.2.4. Eredményközpontú demokrácia-felfogás.....	33
1.2.5. Merkel demokrácia-elmélete.....	35
1.3. Az autoritárius rendszerek típusai.....	36
1.4. Határesetek: „féldiktatúrák” és „féldemokráciák”.....	42
2. A demokrácia és a demokratizálódás dilemmái.....	46
2.1. A gazdasági fejlődés és a demokrácia kapcsolata.....	46
2.2. A liberális demokrácia univerzalizmusa?.....	51
2.2.1. Az illiberális demokrácia koncepciója.....	54
2.2.2. Az ázsiai értékek: a „fejlesztő” állam elmélete.....	57
2.3. A demokratikus béke.....	60
3. A demokratikus átmenet és a konszolidáció elmélete.....	64
3.1. A demokratizálódás három hulláma.....	64
3.2. A demokratikus átmenet típusai és módjai.....	69
3.2.1. A demokratikus átmenet típusai.....	70
3.2.2. A demokratikus átmenet módjai.....	72
3.3. A demokrácia előfeltételei.....	75
3.4. A demokratizálódás kontingencia-elmélete.....	78
3.5. A demokratikus konszolidáció.....	79
4. Következtetések, tézisek.....	81
II. A demokratizáció belső kontextusa a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.....	84
1. A közel-keleti régió kivételessége?.....	84
2. Demokratikus hagyományok a Közel-Keleten.....	89
2.1. Libanon: a felekezeti állam modellje.....	91
2.2. Törökország: a hadsereg mint a demokrácia védelmezője.....	96
3. Az iszlám és a demokrácia kompatibilitásának kérdése.....	99
3.1. Az orientalista diskurzus és következményei.....	99
3.2. Isteni szuverenitás versus népszuverenitás.....	107
3.3. Az importált államiság következményei.....	112
3.4. Az importált ideológiák és a muszlim politikai elit.....	117
3.5. A közel-keleti politikai gondolkodás evolúciója: az iszlám modernizmus a 19-20. században.....	122
3.6. A liberális iszlám és kritikája.....	126
3.7. Az iszlám demokrácia felé.....	139
4. Az állam és a társadalom viszonya a Közel-Keleten: a neopatriarchális viszony.....	140
5. A közel-keleti államok politikai gazdaságtana.....	145
5.1. A modernizáció három következménye a Közel-Keleten.....	145

5.1.1. A demográfiai átmenet.....	146
5.1.2. Szegénység.....	152
5.1.3. Tudás-deficit a Közel-Keleten.....	157
5.2. A járadék gazdaság.....	161
5.3. Gazdasági válság és demokratizáció.....	166
6. Intézményi struktúra a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.....	170
6.1. A fegyveres erők politikai szerepe.....	170
6.2. Politikai pártok a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.....	179
6.3. Választási rendszerek és választott intézmények.....	186
7. Karizmatikus vezetők és uralkodó családok.....	189
8. Pozitív trendek a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.....	195
8.1. Az új közel-keleti „média” és az információ-robbanás.....	195
8.2. Civil társadalom a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.....	198
III. Az iszlám neofundamentalizmus ideológiája és a demokráciával való összeegyeztethetőségének kérdése.....	205
1. Az iszlám neofundamentalizmus demokráciaértelmezése.....	205
2. Az iszlám neofundamentalizmus, avagy az „eltérített demokrácia” modellje.....	217
2.1. Az iszlámisták mint illegális ellenzéki szereplők.....	218
2.1.1. Algéria.....	219
2.1.2. Egyiptom.....	223
2.2. Az iszlámisták mint legális ellenzéki szereplők.....	227
2.2.1. A Hezbollah: terrorista mozgalomból politikai párt.....	229
2.3. Iszlámisták a hatalomban.....	231
2.3.1. Szudán.....	231
2.3.2. Irán.....	235
2.3.3. A Hamász választási győzelme.....	238
IV. Kitekintés.....	241
1. Az Egyesült Államok mint külső szereplő: a közel-keleti demokrácia-dominó sikere?.....	241
1.1. A hidegháborús évtizedek.....	242
1.2. Demokrácia-terjesztés a berlini fal leomlását követően: a történelem vége?	244
1.3. Demokrácia-terjesztés az algériai válságot követően.....	246
1.3.1. Segélyezés az amerikai külpolitika gyakorlatában.....	247
1.3.2. Gazdasági és politikai szankciók.....	249
2. 2001. szeptember 11.: rezsimváltás és demokrácia-dominó?.....	252
2.1. Reformok és reformjavaslatok a Közel-Keleten és Észak-Afrikában 2001 szeptembere óta.....	253
2.2. Az iraki szabadság hadművelettől a tágabb közel-keleti kezdeményezésig...	255
V. Konklúzió.....	259
Felhasznált Irodalom.....	267
A szerzőnek a témában megjelent publikációi.....	283

Táblázatok és ábrák jegyzéke

1. ábra: Az autokráciák osztályozása	39
2. ábra: A demokrácia és az autokrácia közötti határesetek	43
1. táblázat: A polgári és politikai szabadságjogok hiánya a Közel-Keleten 2004/2005-ben a Freedom House adatai szerint	86
2. táblázat: A demokratizáció/liberalizáció hullámai a világban és a Közel-Keleten	89
3. táblázat A közel-keleti országok demográfiai mutatói	147
4. táblázat: A közel-keleti országok gazdasági fejlettsége az egy főre jutó GNI tekintetében (2002-ben, dollárban)	153
5. táblázat: A közel-keleti országok szegénységi adatai	154
6. táblázat: A közel-keleti járadékgazdaságok	163
7. táblázat: Katonai kiadások a közel-keleti országokban	174
8. táblázat: A közel-keleti országok típusai a polgári-katonai reláció alapján	175
9. táblázat: Pártok, puccsok és karizmatikus vezetők a Közel-Keleten és Észak-Afrikában	203
10. táblázat: Az iszlám neofundamentalizmus és a hatalom viszonya	217

Előszó

Adisszertáció, amit az Olvasó a kezében tart, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetében végzett többéves oktató- és kutatómunka eredménye. Már egyetemi és doktori tanulmányaim alatt foglalkoztatott a közel-keleti országok politikai berendezkedésének a kérdése. Kutatási területem a 2001. szeptember 11-i terrortámadás következtében a nemzetközi politika napirendjére került.

Igyekeztem külön figyelmet szentelni a demokrácia és a demokratizáció elméletének feldolgozására, ami kulcsfontosságú problematika a disszertáció fogalmainak operacionalizálási folyamatában.

A globalizációs folyamat következtében kiszélesedő fejlődési szakadék szinte valamennyi fejlődő országban felveti a szegénység és az éhínség csökkentésének, illetve felszámolásának problémáját, ami prioritást élvez a demokratikus reformokkal szemben.

A jelenlegi neokonzervatív ihletettséggű amerikai külpolitika retorikailag elsődleges céljának tekinti a demokrácia értékének világszerte való elterjesztését. Az Egyesült Államok történelmi küldetésének tesz eleget Irakban és Afganisztánban, ahol kétséges hatékonysággal ugyan, de lefektették a demokratikus intézményrendszer alapjait. Az amerikai retorika mögött azonban reálpolitikai célok is meghúzódnak, amelyek a Közel-Kelet kapcsán hatványozottan érvényesülnek. A disszertáció ahelyett, hogy a neokonzervatív külpolitika elemzésével foglalkozna, komplexebb megközelítést alkalmazva tárja fel a közel-keleti országok belső struktúrája, illetve a nemzetközi kontextus közötti összefüggéseket.

Jelen munka nem készülhetett volna el szakmai és emberi támogatás nélkül. A szerző ehelyütt szeretne köszönetet mondani mindazoknak, akik valamilyen formában hozzájárultak gondolkodásának fejlődéséhez. Igen sokat jelentettek számomra az előadásokon felvetett hallgatói kérdések, amelyek egyfajta oda-vissza csatolást tettek lehetővé az oktatás és a kutatás között. Külön köszönet illeti Dr. Najat Shamil Ali egyetemi docenst, aki pályafutásom kezdete óta nyomon követte fejlődésemet, és idejét nem sajnálva igyekezett az arab nyelvben való jártasságomat elmélyíteni. Dr. Rostoványi Zsolt intézetigazgató és dékán úr, témavezetőmként inspirálta munkám megszületését, és lehetővé tette, hogy az írást a lehető legnagyobb

nyugalomban végezhessem. A téma legkiválóbb hazai szakértőjeként, megtiszteltetés volt a személye köré szerveződő „iskola” növendékei között tudni magamat. Dr. Nagyné Rózsa Erzsébet, a Teleki László Intézet tudományos főmunkatársa, konstruktív javaslataival hozzájárult a dolgozat szakmai színvonalának emeléséhez, és egy következetesebb struktúra felállításához. Végezetül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni a családom – feleségem és fiam – kitartó támogatását, akik napról napra elviselték az „elefántcsont-toronyba” való visszavonulásomat.

A kollegák és tanárok önzetlen segítsége ellenére e munka valamennyi hibájáért engem illet a felelősség.

Budapest, 2006. október

Csicsmann László

Bevezetés

2003. március 19-én George W. Bush, amerikai elnök a terrorizmus-ellenes háború újabb „fejezeteként” támadást indított az iraki rendszer ellen, amely pár hét leforgása alatt kártyavárként omlott össze. Az elnök az amerikai néphez intézett beszédében az iraki nép brutális elnyomás alól való felszabadítását ígérte, mindezt a szabad világ védelmében.¹ Az iraki háború hátterében a reálpolitikai érdekek mellett az amerikai kivételességtudatból táplálkozó filozófia húzódott meg: a szabadság eszméjének „isteni misszióként” való terjesztése.

George W. Bush háborús üzenetében egy új, amerikai mintára átalakított Közel-Kelet terve szerepelt, amellyel felszámolható a terrorizmus és megszüntethetők az önkényuralmi rezsimek által okozott veszélyforrások. Az amerikai retorika – a „jó” és a „gonosz” közötti különbségtételben – különösen 2001. szeptember 11-e óta – a terrorizmus veszélyét összekapcsolja a világbékét veszélyeztető autoritárius rezsimek általi fenyegetettséggel. Az amerikai elképzelés szerint az iraki rezsinváltás lavinát² indíthat el a Közel-Keleten, amely egy dominószerű demokratizálódási hullám kezdetét jelentheti.

A demokratizálódás (eddig) három világméretű hulláma nem hagyta érintetlenül a fejlődő országokat sem. Latin-Amerikától Kelet-Ázsiáig megszorodott a demokratikus berendezkedésű államok száma. A demokrácia a poszt-bipoláris korszak univerzális mítoszává vált (Haynes[2001]). A Freedom House 2005. évre vonatkozó jelentése szerint 122 ország minősült választási demokráciának, ami a világ országainak 64 százaléka.³

A demokratizáció hullámmozgása elérte az iszlám világot is, ugyanis a muszlimok többsége demokráciában él. Anwar Ibrahim⁴, Malajzia volt

¹ *President Bush Addresses to the Nation*[2003]

² A szakirodalom hólabda-effektusnak vagy demokrácia-dominónak nevezi azt a folyamatot, amelynek során a régióban elsőként demokratizálódó ország demonstrációs hatást fejt ki a térség többi országára, aminek következtében demokratizálódási hullám veszi kezdetét. Például a Franco-rezim bukása hozzájárult a latin-amerikai államokban végbement demokratikus átmenetekhez. A fogalom bővebb magyarázatához lásd BROOKER[2000]:p.191.

³ FREEDOM HOUSE[2006]:p.5.

⁴ Az arab szavak magyarra történő átírásánál a magyar kiejtést leginkább megközelítő átírási formát alkalmaztuk. A magyar nyelvben bevett arab neveket nem írtuk át a magyar kiejtés szerint, hanem meghagytuk a megszokott populáris formában (pl.: Nasszer). Az angolul publikáló arab és más szerzők neveit angolosan használjuk, a török neveket pedig a latinbetűs törököknek megfelelően írjuk (Musztafa Kemál Atatürköt kivéve). Mivel a fentiekben szereplő Anwar Ibrahim malajziai (a maláj latinbetűs írás), illetve az itt hivatkozott tanulmányát angolul írta, megmaradtunk az angolos írásnál.

miniszterelnök-helyettese szerint egy évtizeddel a berlini fal leomlását követően megkezdődött a demokratizáció negyedik hulláma, amely az iszlám világban játszódik le. A negyedik hullám Ibrahim szerint az indonéz Suharto-rezsim bukásával indult el 1998-ban, aminek eredményeképpen a világ legnépesebb muszlim országa demokratizálódott (Ibrahim[2006]:p.7.).

A berlini fal leomlása, ahogy Anwar Ibrahim is megjegyezte szimbolikus jelentőségű esemény volt a „szabad világ” szempontjából. Szinte két esztendő sem telt el a lengyelországi választásoktól a Szovjetunió összeomlásáig, amely időszak alatt Kelet-Közép-Európában a szocialista világrendszer romjain végbement a demokratikus átmenetek sorozata. Térségünk országai az elmúlt másfél évtized alatt sikeresen gazdasági és politikai liberalizációt hajtottak végre, amit az Európai Unió is támogatott.

A kelet-közép-európai és a latin-amerikai politikai változások következményeként a politikatudomány paradigmaticus kutatási területévé vált a tranzitológia, amely a demokratikus átmenet tapasztalatainak összegzésével, és más fejlődő régiókban való alkalmazásának lehetőségével foglalkozik.

Thomas Carothers az alábbi öt pontban foglalja össze a demokratikus átmenetet vizsgáló elméletek premisszáit: 1. Mindazon országok, amelyek eltávolodnak a diktatórikus berendezkedéstől, a demokratikus átmenet szakaszába lépnek át. Az elemzők szerint az 1990-es években kb. 100 ország lépett be az átmeneti szakaszba. 2. A demokratizációs folyamat három szakaszból áll: a politikai nyitásból, a rezsim összeomlásából és a konszolidációból. 3. A demokratizáció egyik sarokköve az első választások megtartása, amelyet további reformok követnek. 4. A demokratizálás sikerességét nem befolyásolják az indulási feltételek (a gazdaság színvonala, kulturális kontextus stb.). 5. A demokratizálás működőképes államot feltételez, ezért a demokrácia-építés és az állam-építés gyakran párhuzamosan elvégzendő feladatok (Carothers[2002]:pp.6-9.).

Carothers bírálja a tranzitológia öt alaptételét, ugyanis az empirikus adatok szerint ellentmondanak az elméletnek. A 100 átmeneti stádiumban lévő országból ugyanis kevesebb, mint 20 ország vált megfelelően funkcionáló liberális demokráciává, míg a többi állam továbbra is egy ún. „szürke zónában” mozog (Carothers[2002]:p.9.). Carothers nézőpontja a Közel-Kelet vonatkozásában különösen érdekes, ugyanis a politikatudományi szakirodalom szerint a térséget idáig elkerülte a demokratizáció hullámmozgása.

A Közel-Keleten és Észak-Afrikában⁵ napjainkban mindössze két liberális demokrácia működik⁶, a többi állam látszat-demokráciának, vagy liberalizált autokráciának⁷, illetve a Perzsa-öböl térségének több állama abszolút monarchiának nevezhető. A liberalizált autokrácia modellje azokra a közel-keleti országokra vonatkozik, amelyekben rendszeres időközönként (kirakat-)választásokat tartanak, és engedélyezik a korlátozott politikai jogok érvényesülését. Carothers elméletére visszautalva, a közel-keleti államok többsége a diktatúra és a konszolidált demokrácia közötti „szürke” zónában mozog. A világméretű hullámmozgás és a belső kihívások következtében a térség autokráciái a liberalizáció és a deliberalizáció tendenciái között mozognak. A liberalizált autokrácia a nem demokratikus berendezkedésű államoknak egy altípusa, amely a közel-keleti régió sajátosságait fejezi ki. A közel-keleti országok ebben az értelemben nem a demokratikus átmenet stádiumában vannak, hanem tartósan autoritárius rezsimek⁸ maradnak.

A berlini fal leomlását követően a tágabb értelemben vett Közel-Kelet a politikai liberalizáció és deliberalizáció sajátos hullámmozgásába került, amely végső soron nem vezetett demokratikus államok létrejöttéhez. A Közel-Kelet és Észak-Afrika a demokratikus átmeneteket tagláló összehasonlító politikatudományi elemzésekben olyan kivételes régióként szerepel, ahol a világtendenciáktól eltérő, különálló fejlődés zajlik le (Waterbury[1994]:p.25.). A kommunista világrendszer szétesését követő – szinte valamennyi Európán kívüli térségre kiterjedő – demokratizálódás csekély mértékben, de éreztette hatását a Közel-Keleten is.

A 2001. szeptember 11-i merényleteket követő amerikai külpolitika zászlajára tűzte a demokrácia elterjesztését a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, ami az elképzelések szerint akár a demokratizáció negyedik hullámát is elindíthatja. A kikényszerített demokratizáció azonban a szakértők többsége szerint nem valószínű,

⁵ A továbbiakban szinonimaként használjuk a tágabb Közel-Kelet, a Közel-Kelet, illetve a Közel-Kelet és Észak-Afrika fogalmakat, amely alatt az alábbi országokat értjük (nyugatról kelet felé haladva): Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Szudán, Jordánia, Szíria, Libanon, a Palesztín Nemzeti Hatóság, Törökország, Irán, Irak, Szaúd-Arábia, Kuvait, Omán, Katar, Jemen, Bahrein és az Egyesült Arab Emírátságok. Izrael, habár a Közel-Kelet integráns része, nem képezi tárgyát jelen elemzésünknek. Mauritániát – jelen dolgozatban – nem soroljuk a tágabb értelemben vett Közel-Kelethez. Így összesen 20 országot vonunk be a vizsgálatba, amelyből az egyik „születőfélben lévő” állam (Palesztína), részleges szuverenitással.

⁶ A két liberális demokrácia: Izrael és Törökország, azonban mindkettővel szemben komoly kritikák fogalmazódtak meg, amelyek vitathatóvá teszik a liberális jelző használatát. Izrael zsidó államként való önmeghatározása számtalan dilemmát vet fel az ország liberális berendezkedése kapcsán. Izraellel kapcsolatban lásd bővebben ROSTOVÁNYI[2006]. Törökországgal a későbbiekben foglalkozunk.

⁷ A kifejezést használja BRUMBERG[2003].

⁸ A továbbiakban az autoritárius rezsimek és az autokráciák kifejezést felváltva használjuk.

hogy rövid távon funkcionáló demokráciák kialakulásához vezethet. A neokonzervatív ideológia bírálói szerint a Közel-Keleten a liberalizált autokráciák a jövő, vagyis a térségben nem valószínűsíthetők gyökeres politikai változások (Zakaria[2003/b]:p.121.).

A disszertáció alapvetően osztja azt a némileg pesszimista álláspontot, amely szerint a közeljövőben nem várható a tágabb értelemben vett Közel-Kelet demokratikus átrendeződése, hanem a liberalizált autokráciák tartós fennmaradása prognosztizálható. A disszertáció megírásának célja, hogy bemutassa azon tényezőket, amelyek szerepet játszanak/játszottak abban, hogy a térségben nem jöttek létre demokratikus államok, illetve vizsgálja a közeljövő tendenciáit. *Hipotézisünk szerint a Közel-Kelet országainak belső és külső feltételrendszere az államiság létrejöttétől napjainkig kedvezőtlen volt a demokratizálódás szempontjából. A politikai folyamatok belső struktúráját kulturális-vallási, társadalmi, gazdasági, intézményi-politikai és humán aspektusból közelítettük meg.*

A demokratizálódási folyamat külső és belső tényezői között a poszt-koloniális Közel-Kelet tekintetében kölcsönös függőségi viszony áll fenn, amely tovább rontja a rezsimváltás perspektíváit.⁹ Dolgozatunkban terjedelmi és módszertani szempontokat figyelembe véve elsődlegesen a belső feltételrendszert vizsgáljuk, azonban nem kívánjuk lebecsülni a felgyorsult globalizáció következtében egyre nagyobb szerepet betöltő nyugati demokrácia-terjesztés következményeit sem. Jelen disszertáció tehát nem kíván foglalkozni részletesen a 2001. szeptember 11-e utáni amerikai külpolitika jellemzőivel és új irányjaival, hanem azt vizsgálja, hogy a közel-keleti országokban teljesülnek-e a demokratizálódás belső (intézményi, gazdasági és kulturális) előfeltételei, illetve hangsúlyozni kívánjuk a politikai szereplők motivációinak fontosságát.

A dolgozat *négy összefüggő logikai egységből* áll, amelyek közül az *első* a nyugati típusú (liberális) demokrácia fogalmának operacionalizálása. A liberális demokrácia normatív és deskriptív elmélete a politikatudományi szakirodalomban óriási vitákat vált(ott) ki, amelyekre szintetizáló jelleggel térünk ki. A demokrácia fogalmának kapcsán tipizáljuk a nem demokratikus politikai rendszereket, amelyek kiindulási alapot szolgáltatnak a közel-keleti politikai folyamatok megértéséhez.

⁹ Hasonló álláspontot fejt ki AYOOB[2005].

Bemutatjuk a disszertációnk szempontjából legfontosabbnak tekinthető vitát, nevezetesen azt, hogy a demokrácia nyugati elmélete univerzálisnak tekinthető-e. Külön figyelmet érdemel a gazdasági fejlettség és a demokratizálás közötti összefüggések feltárása, valamint megfogalmazzuk, hogy a demokráciának melyek azok az előfeltételei, amelyeket a tágabb Közel-Kelet kapcsán vizsgálunk.

A *második* logikai egység keretében a demokratizálás belső feltételrendszerét vesszük sorra. A közel-keleti országok belső kontextusának bemutatása *öt szempont* elemzésén keresztül történik: 1. A *kulturális-vallási oldalról* arra a kérdésre keressük a választ, hogy az iszlám és a demokrácia összeegyeztethető-e egymással. 2. *Társadalmi szempontból* összefoglaljuk a tágabb közel-keleti régió sajátosságait, a közösség-alapú társadalom-szerveződést, ami nem az egyént, hanem a családot, törzset, klánt állítja a középpontba, szemben a nyugati individualizmussal. 3. *Gazdasági téren* elemezzük a térség modernizációjának tapasztalatait, és kitérünk a járadékbevétel biztosító olajkészletek szerepére. 4. *Az intézményi előfeltételek* tekintetében azt vizsgáljuk, hogy léteznek-e és működőképesek-e a demokratikus alapintézmények. Bemutatjuk a fegyveres erők politikai szerepét, a politikai pártokat, a választási rendszerek és választott intézmények jelentőségét. 5. Végezetül hangsúlyozzuk a *humán tényező* jelentőségét (karizmatikus vezetők és autoriter uralkodók), amely egyre nagyobb figyelmet kap a politikatudományi kutatásokban. A fenti öt szempont alapján megfogalmazhatók a demokrácia-deficit okai, amelyek részben magyarázatot nyújtanak a liberalizált autokráciák tartósságára.

A disszertáció *harmadik részében* foglalkozunk a politikai iszlám és a demokratizálódás összefüggéseivel. Az elmúlt két-három évtized rávilágított arra a tendenciára, hogy az autoritárius közel-keleti rezsimek legfőbb ellenzékét az iszlamisták képezik. Megvizsgáljuk az iszlamisták politikai integrációjának esélyeit, amit az elmúlt hónapok eseményei folytán (Hamász választási győzelme) kiemelt érdeklődés vesz körül. A kutatás időbeli korlátait és a vizsgált eseményeket kénytelenek voltunk leszűkíteni, így a ma még megválaszolhatatlan aktuálpolitikai kérdésekkel nem, vagy csak vázlatosan foglalkozunk.

Dolgozatunk *negyedik egysége* kitekintést kíván nyújtani az elmúlt évek eseményeire, különös tekintettel az amerikai külpolitikára. Az utolsó fejezet szándékosan elnagyolt formában foglalkozik az aktuális kérdésekkel, ugyanis tudományos elemzésnek a napi politika nem képezheti tárgyát. A kitekintés egyúttal a téma további kutatási irányait foglalja össze, amelyekkel más tanulmányok

keretében kívánunk foglalkozni.¹⁰ Külön hangsúlyozandó, hogy a disszertáció nem elemzi behatóan az iraki kérdést, hiszen a Szaddám-rendszer megdöntése külső katonai intervenció keretében ment végbe, így nem tartozik a belső feltételrendszer bemutatásához.¹¹ A 2003 márciusi iraki háború kirobbanása azonban inspirálta munkánk megírását, ugyanis az azóta eltelt három esztendő bebizonyította, hogy sikeres demokratizálás nem mehet végbe a belső feltételrendszer kedvező volta nélkül, amelyre Japán és Németország államépítési tapasztalatai jó példaként szolgálnak.¹²

¹⁰ A kutatás anyagának gyűjtését 2005 decemberében zártuk le.

¹¹ A demokratizáció harmadik hullámának tapasztalatai megerősítik, hogy az induló feltételeknek óriási szerepe van a konszolidált demokráciák létrejöttében, így elfogadjuk a belső tényezők primátusát a külföldi támogatással szemben.

¹² Az államépítés és demokratizálás közötti összefüggésekhez lásd: DIAMOND[2005] és DOBBINS(et al.)[2003].

A disszertáció módszertani szempontjai

A disszertáció a nemzetközi kapcsolatok tudományágának megfelelően multidiszciplináris módszertannal íródott, vagyis különböző határtudományok bekapcsolásával arra törekedtünk, hogy kutatásunk témáját minél több oldalról közelítsük meg.

A dolgozat megírása közben a nyugati típusú demokrácia fogalmának dekonstruálásakor a politológia eszköztárát alkalmaztuk. A liberális demokrácia elméletének ismertetése felvetette azt a dilemmát, hogy vajon a demokrácia fogalmát normatív vagy deskriptív értelemben használjuk-e. Valójában mindkettő ellen és mindkettő mellett szólnak tudományos érvek, hiszen a létező demokráciák sohasem érik el a tökéletes működés ideális szintjét. Ha a normatív elméletet vesszük alapul, akkor felmerül a kérdés, hogy milyen alapon kívánjuk az idealista koncepciót a fejlődő országokra alkalmazni, miközben a fejlett országok sem merítik ki az elvárásokat. A másik oldalon, ugyanakkor veszélyes vállalkozás pusztán a leíró teóriákra támaszkodni, ugyanis féltő, hogy a demokrácia egy kiüresedett, tartalom nélküli (vagy bármilyen tartalommal megtölthető) fogalommá válik.

Szándékunk szerint a demokrácia definíciójának normatív és deskriptív megközelítése egyetlen elméletté alakítható, amit megkíséreltünk alkalmazni a disszertációban. Giovanni Sartori könyvében arról ír, hogy a demokráciának csupán egyetlen elmélete létezik, és szerinte tévedés demokrácia-elméletekről beszélni. Disszertációnk írása közben támaszkodtunk Sartori gondolataira, amelyek segítségével a demokrácia kérdését komplex módon közelítettük meg (Sartori[1999]:p.18). Elkerültük ezáltal azt az útvesztőt, ami a politológiai szakirodalom olvasása közben nyilvánvalóvá vált számunkra. A demokrácia fejlődéstörténetének elemzésekor a szakirodalom megállapításainak szintetizáló összefoglalására törekedtünk.

A dolgozat megírása közben további módszertani kérdések merültek fel, amelyek különösen a *politológia* és a *nemzetközi politika* alaptételeinek alkalmazásával álltak kapcsolatban. Jelen sorok szerzője a két tudományterületet együttesen kezelte, amely egy átfogó megközelítésmódot tett lehetővé.

A disszertáció külön figyelmet szentelt a demokratikus átmeneteket modellező *tranzitológia* kutatási irányzatainak. A demokratikus átmenet elméletét

azonban az elmúlt években számos kritika érte¹³, ugyanis az empirikus tapasztalatok ellentmondanak az előfeltevéseknek. Az általunk vizsgált közel-keleti régió államainak politikai fejlődése nem támasztja alá a tranzitológia megállapításait.

Dolgozatunkban alkalmaztuk az *összehasonlító (interkulturális) esettanulmányi módszert*, amelynek segítségével megkíséreltük a Nyugat és az iszlám civilizáció közötti fejlődésbeli különbségeket megragadni. Ennek kapcsán kitértünk a manapság divatosá váló *civilizációs-kulturális elméletekre*, amellyel a két civilizáció társadalomfejlődése közötti eltérésekre mutathattunk rá. Kritikai szemlélet tárgyát képezték azon teóriák, amelyek leegyszerűsítve tekintenek az egyes civilizációk belső struktúrájára. Az iszlám civilizációval kapcsolatosan a szakirodalom gyakran hangoztatja, hogy az iszlám és a demokrácia összeegyeztethetetlen fogalmak. A társadalomtudományi elméletek az elmúlt évszázadok folyamán gyakran a kultúra és a vallás predesztináló jellegét hangoztatták (lásd Max Weber[2005] protestáns etikáról szóló írásait, vagy Karl Marxot az ázsiai termelési mód kapcsán). A disszertáció az Edward W. Said[2000] által leírt orientalista gondolkodást fenntartással kezeli, ugyanakkor nem kívánja leértékelni a kultúra és a vallás politikai folyamatokban betöltött szerepét.

A nemzetközi politikaelmélet iskolái közül a *realista*, az *idealista* és a *konstruktivista* módszereket alkalmaztuk.¹⁴ A liberális demokráciáról írott fejezetben foglalkoztunk az idealista iskolához tartozó demokratikus béke koncepciójával, amelynek alkalmazhatósága igencsak korlátozott érvényű a demokratikus átmenet kezdeti stádiumában lévő országok esetén. A *szociálkonstruktivista iskola* azon álláspontja is beépült a disszertációba, amely szerint a társadalomelméletek maguk is befolyásolják és alakítják a környezetet. A szociálkonstruktivizmus egyik központi kategóriája az identitás kérdése, amelyet a poszt-bipoláris világrend kapcsán külön érdemes hangsúlyoznunk.

A világgazdasági elméletek közül a *fejlődéstanulmányokkal* és a *dependencia-elméletekkel* foglalkoztunk a Közel-Kelettel és Észak-Afrikával összefüggésben.¹⁵ Disszertációnkban kiinduló premisszaként elfogadható, hogy a nemzetközi kapcsolatokban az államközi viszonyokat a gyarmati örökség a mai napig befolyásolja.

¹³ lásd CAROTHERS[2002] vitatott elméletét.

¹⁴ A konstruktivista elméletet bemutatja KISS[2003]:pp.56-63.

¹⁵ A dependencia-elméletekkel részletesen foglalkozik SZENTES[1995]:pp.542-584.

Az Európán kívüli térségekben az államiság létrejötte a gyarmati korszakhoz kapcsolható (importált államiság fogalma), amelynek következményei megfigyelhetők a politika világában is. A nemzetközi rendszer patrónus-kliens dimenzióban való ábrázolása lehetőséget nyújt arra, hogy megmagyarázzuk miért nem működnek a Nyugatról importált intézmények. A függőségi viszony megléte viszont egy permanens igazodási kényszert jelent a kliens országok részéről, amely a különböző közel-keleti „demokratizálódási” hullámokban is tetten érhető.

A kutatás anyagának feldolgozása kapcsán külön csapdalehetőséget rejtett a megfelelő szakirodalmak összeválogatása. Az összehasonlító politikatudományokban ugyanis az 1990-es években a Közel-Kelet és Észak-Afrika marginális kutatási területnek számítottak. A szakértők azzal érveltek, hogy empirikus tapasztalatok hiányában nincsen relevanciája az összehasonlításnak. A demokratikus átmenetekkel foglalkozó komparatiztikai tanulmányok a világ szinte valamennyi régiójának tapasztalatait összegezték, a Közel-Kelet kivételével.¹⁶ Az elmúlt négy-öt évben azonban örvendetesen fellendültek a Közel-Kelet demokratizálódásával kapcsolatos országtanulmányok és regionális elemzések. Ennek oka az amerikai külpolitika 2001. szeptember 11-ét követő fordulatában keresendő, amelynek hatására gombamódra jelentek meg a neokonzervatív ideológiát alátámasztó és azt bíráló populáris könyvek, bestsellerek. Ezen munkák jelentős része tudományos szempontból megkérdőjelezhető, amelyekkel nem „foglalkoztunk” az anyaggyűjtés során.

Az 1990-es években csupán három tudományos igényű munka foglalkozott a közel-keleti demokratizálás kérdésével. A Ghassan Salamé által 1994-ben szerkesztett tanulmánykötet tágabb összefüggésrendszerbe helyezi a kérdést, amely számunkra alapvető forrásnak bizonyult (Salamé[1994]). A mű a járadékgazdaság problematikájától kezdve a demográfiai robbanásig bezáróan sokrétű dilemmákat vet fel. Esposito és Voll könyve az iszlám és a demokrácia kérdését taglalja elméleti síkon és országtanulmányok formájában (Esposito-Voll[1996]). Könyvükben a politikai iszlám előtérbe kerülésének következményeivel foglalkoznak, különösen az 1991 decemberi algériai választásokkal kapcsolatosan. A harmadik könyv politikai-gazdaságtani szemszögből vizsgálja a Közel-Keletet és Észak-Afrikát (Richards-Waterbury[1996]).

¹⁶ Lásd például ALMOND-POWELL[1996] könyvét, amelyben egyetlen közel-keleti esettanulmány sem szerepel.

A disszertáció csak marginálisan érinti a *jogi kérdéseket*, ugyanis a téma lehatárolása megkívánta, hogy korlátozzuk a felmerülő dilemmák számát. Jelen sorok szerzője tisztában van azzal, hogy dolgozata kapcsolódik az emberi jogok univerzális volta versus kulturális relativizmus vitához. Az emberi jogi kérdéseknek azonban olyan nagy a szakirodalma, hogy nem vállalkozhattunk a téma kimerítő tárgyalására. A közel-keleti államok multietnikus társadalmak, amely felveti a kisebbségi jogok érvényesülésének kérdését. A disszertáció a téma lehatárolása végett nem tárgyalja a kisebbségi jogok komplex problémáját.

Szintén a kutatás leszűkítését célozta meg az, hogy a demokratizálás belső feltételrendszerét tekintettük elsődlegesnek, és csak vázlatosan foglalkoztunk az externalista megközelítéssel. Egy további kutatási irány lehet tehát a nagyhatalmak Közel-Kelet politikájának elemzése, különös tekintettel a demokrácia-terjesztés kérdésére, azon belül is az amerikai neokonzervatív fordulat következményeire. Az iraki háború következményeinek vizsgálata azonban messze meghaladja dolgozatunk terjedelmi és tartalmi lehetőségeit. Külön figyelemet fordítottunk arra, hogy a dolgozatba beépített gyakorlati példák többsége ne aktuálpolitikai kérdéseket feszegetsen, ugyanis ezeket (pl.: palesztín egységkormány) nem lehet tudományos igényrel elemezni. A túlzottan érzékeny, napi politikai jellegű események összegyűjtése a kitekintés című fejezetben történt meg azzal a céllal, hogy felvessenek bizonyos dilemmákat, és kiegészítsék a belső struktúra elemzéséből levont következtetéseket.

Kutatásunkban összesen húsz ország képezte vizsgálat tárgyát, ami lehetőséget nyújtott arra, hogy a közös vonások mellett a régió belüli *különbségekre* is hangsúlyt fektessünk. Ezáltal kívántuk elkerülni a túlzott leegyszerűsítéseket, ugyanakkor alkalmunk nyílt a tipologizálásra is. A disszertáció alkalmazza a *longitudinális* és a *keresztmetszeti* kutatás tapasztalatait, ugyanis a közel-keleti államok politikai fejlődését a kolonializmustól kezdve ábrázoljuk, viszont az empirikus adatok lehetővé teszik a 20 ország komparatív jellemzését is.

A disszertáció újszerű megközelítését az adja, hogy *ötvözi* a politológia, a nemzetközi kapcsolatok elméletének, a civilizációs-kulturális iskolának, illetve a fejlődéstanulmányoknak a megállapításait, amellyel komplexebb képet nyújthatunk a közel-keleti államok demokratizálódásának kérdéséről.

Kutatásunk a nemzetközi szakirodalomban is hiánypótló munka, ugyanis egyesíti a különböző tudományos iskolák nézőpontját és hipotéziseit. A hazai

tudományos életben az Európán kívüli térségek politikai folyamatai még mindig marginális kutatási területnek számítanak. A demokratizálódás hazai tapasztalatainak továbbadása olyan diplomáciai tőkét jelenthetne Magyarország számára, amelyet sikerrel használhatna ki nemzetközi kapcsolataiban. Ennek jelentősége Európai Unió csatlakozásunkat követően tovább növekedett. A hosszabbra sikerült elméleti bevezetés azt a célt is szolgálja, hogy az általunk vizsgált közel-keleti térség politikai sajátosságait egy további kutatás keretében más fejlődő világbeli országokkal hasonlítsuk össze.

A Közel-Kelet-kutatásokkal kapcsolatos legfőbb kihívás az objektív megközelítésmód alkalmazása. Az európai és az amerikai közvélemény általában negatív módon viszonyul az iszlám valláshoz és a közel-keleti térséghez. A poszt-bipoláris korszakban készült egyes biztonságpolitikai elemzések legfőbb veszélyforrásként a vallási fundamentalizmust és az ezzel összefonódó terrorizmust jelölik meg. A régió-szakértők egy másik csoportja akaratán kívül egy ún. „védekező” pozícióba kerül, amely nem teszi lehetővé az objektív elemzést.¹⁷ Ideális esetben az iszlám versus Nyugat diskurzus szubjektív percepciója nem befolyásolja munkánkat. Jelen sorok írója kutatási alapelvének tekintette, hogy ne essen a „védekező” kutató csapdájába, azonban tisztában van saját objektivitásának „szubjektivitásával”.

¹⁷ A Közel-Kelet kutatások kérdésével kapcsolatban lásd AHMED[1992].

I. A liberális demokrácia és ellentéte

A disszertáció első része a liberális demokrácia értelmezésével kapcsolatos vitákat mutatja be. A politikatudományi szakirodalomban a demokrácia-fogalmak kavalkádjával találkozhatunk, amely arra készítette jelen sorok szerzőjét, hogy a legfontosabb dilemmákat szintetizáló jelleggel foglalja össze. A liberális demokrácia története a nyugati civilizáció fejlődéséből vezethető le, azonban a poszt-bipoláris világrend keretében világszerte elterjedt fogalomként vált. Az első fejezetben a minimalista, a szubsztantív és az eredményközpontú demokrácia-értelmezéseket hasonlítjuk össze.

Az első rész második fejezete a demokratikus átmenet elméletének három legfőbb dilemmáját dolgozza fel. 1. A fejlődő országok az elmúlt években azt a demokratizáció ellenes érvet hangoztatták, hogy a szegénység felszámolása diktatórikus berendezkedés közepette hatékonyabban sikerülhet. Délkelet-Ázsia államai kihasználva az autoritárius stabilitás nyújtotta előnyöket először a gazdasági modernizációt hajtották végre. 2. A demokrácia, mint legjobb kormányzati forma terjesztése mellett azt az érvet szokták felhozni, hogy a demokráciák nem háborúznak egymással (demokratikus béke). Kérdéses, hogy a konszolidálatlan demokráciákra is igaz-e a fenti tétel. 3. Vajon univerzális-e a demokrácia értéke? Elválasztható-e a liberalizmus és a demokrácia egymástól?

Az általunk alkalmazott terminológia operacionalizálása megköveteli a nem-demokratikus rezsimek tipizálását is, így kitérünk az egypártrendszerre, a katonai diktatúrákra, illetve a személyi diktatúrákra. A harmadik fejezetben összefoglaljuk a demokratizálódás belső előfeltételeit (gazdasági, társadalmi, kulturális és intézményi szempontból), valamint az ezzel ellentétes demokratikus átmenet elméletét, amely elveti az előfeltételek fontosságát. Amellett érvelünk, hogy a két iskola megállapításait együttesen kell alkalmazni.

1. A nyugati típusú demokrácia fogalma és fejlődéstörténete

A liberális demokrácia kialakulásának előzményeként Európában létrejöttek a modern nemzetállamok. A demokrácia hagyománya azonban ennél jóval hosszabb

múltra tekint vissza, ezért megkíséreljük a közvetlen népképviselői ókori formáját bemutatni.

1.1. Az athéni demokrácia jellegzetességei

A demokrácia kívánatosságáról és fogalmi összetevőiről folytatott vita végigkísérte az európai társadalom történetét az ókortól kezdve napjainkig. A demokrácia kifejezést az i.e. V. századtól kezdték el használni, szemantikai értelemben a „... *nép (démosz) hatalmát (krátosz) jelenti.*” (Sartori[1999]:p.13.). Ezalatt a mintegy 2500 év alatt azonban az emberi közösség számos nagy transzformáción ment keresztül, amelyek közül témánk szempontjából a modern nemzetállamok kialakulásának szentelhetjük a legnagyobb figyelmet.

Az ókori görög demokrácia koncepciója egy relatíve kis politikai közösséget feltételezett, az athéni démosz mindössze néhány tízezer polgárral rendelkezett (becslések szerint 30.000-40.000 a kb. 300.000 lakosból), területi kiterjedése pedig nem lépett túl a város határain. Az idealizált görög néphatalom egyik előfeltételének az állampolgárok politikai életben való közvetlen részvételét tekinthetjük, amely az autonóm polisz problémáival való azonosulást is magában foglalta. A démosz tagjai ideális esetben ismerték egymást, etnikailag, vallásilag és nyelvileg nem különböztek egymástól, azaz homogén közösségről beszélhetünk. A démosz egyneműsége abban is kifejezésre jutott, hogy az egyének többé-kevésbé képesek voltak a közjó és az egyéni érdekek között harmóniát teremteni.

A görög demokrácia alapvetően államnélküli horizontális politikai formának nevezhető, amelyben a démoszt illetve meg a kormányzás és az ellenőrzés joga egyaránt, amelyet képviselők nélkül intéztek. A legfontosabb tisztségeket sorsolás útján a démosz bármely tagja betölthette, így a pozíciók időszakonként cserélődtek. Fontos alapelv volt továbbá, hogy a közösséget érintő valamennyi kérdés a népgyűlés elé került, ahol a többségi elv alapján döntöttek az ügyekről. (Brunner-Conze-Koselleck[1999]:p.18.).

A görög demokrácia idealizált, normatív leírása azonban jelentős eltérést mutat a gyakorlatban az athéni demokrácia tapasztalatai alapján (Dahl[1989]:p.20.). Valószínűsíthető, hogy az athéni démosz tagjainak csak egy igen csekély része vett részt a népgyűléseken, ugyanis az emberek többsége magánügyeit a közösségi ügyek

elé helyezte. A személyes ambíciók dominálták a társadalmi viszonyokat, így a családi és egyéb rokoni köteleknek nagyobb volt a jelentősége a racionalitásnál. A közvetlen részvétel sem érvényesült maradéktalanul, hiszen a népgyűlésen, ahogy említettük, nem mindenki vett részt, illetőleg aki részt vett, az sem feltétlen ismertette álláspontját a nyilvánossággal. Az athéni demokrácia a gyakorlatban kirekesztő volt a polisz határain belül és kívül egyaránt. Az athéni démosz tagjai nem feltételezték külső kapcsolataikban, hogy a demokrácia univerzális érték lenne, amelyet érvényesíteni kellene akár más városállamokkal való kapcsolataikban is.

A szabadság tehát nem egy általános érvényű fogalom volt, hanem közvetlenül kapcsolódott az athéni démosz tagjaihoz. *„A szabadság a tagság attribútuma volt – nem az emberiség tagjaira, hanem egy adott város tagjaira (azaz állampolgáira) vonatkozott.”* írta úttörő munkájában Robert A. Dahl (Dahl[1989]:p.22.). Az athéni démosz fogalma önmagában kirekesztett néhány társadalmi csoportot, vagyis a néphatalmat valójában csak egy szűk réteg gyakorolhatta, a lakosság egy kis hányada rendelkezett állampolgársággal, amely feljogosított a közvetlen politikai részvételre. A démoszból a nők, a rabszolgák és az idegen lakosok eleve ki voltak zárva.

Az antik demokrácia idealizált fogalmának és gyakorlati megvalósulásának kettőssége témánk szempontjából egy érdekes kérdést vet fel: vajon a demokrácia egy normatív fogalom, egy ideáltípus, amely a jelenlegi körülmények között tökéletesen nem valósulhat meg; vagy deskriptív értelemben használhatjuk a jelenleg létező politikai rendszerek leírására. E problémára a modern demokrácia fogalmának kapcsán még visszatérünk, de előtte érdemes néhány gondolatot szólnunk a republikanizmus hagyományáról, amely újabb elemekkel gazdagította a demokrácia elméletét.

A republikanizmus tradíciója – amely részben Athénhoz, de sokkal inkább az ókori Rómához köthető – nagy hangsúlyt fektet a néphatalomra, ezért mindazon politikai rendszerek, amelyek kizárják a népet a hatalomból, a köztársasági eszme szerint nem tekinthetők legitimnek. A republikanizmus a legfőbb veszélynek a politikai konfliktusokat tekinti, és a legjobb megoldásnak a különböző érdekek eredőjét kifejező alkotmányos modellt tartja, amely képes a társadalomban meglévő demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemek összeegyeztetésére. Róma politikai berendezkedése a szenátus, a tribunusok és a konzulok intézményének

együttes jelenlétével előjátéka a 18. századi brit modellnek (Dahl[1989]:p.25.). Az alkotmányra épülő jogállam koncepciója a modern demokrácia egyik alapkritériuma.

A modern állami berendezkedés kívánalmainak megfelelő vegyes kormányzati formát a Montesquieu-féle három hatalmi ág elmélete fejezi ki legjobban, amely elkülöníti egymástól a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalmat. A köztársasági eszme a 18-19. század körülményei közepette a kívánatos kormányzati formát testesítette meg, elegendő ha az Egyesült Államok „alapító atyáira” gondolunk, akik bíralták a demokrácia hagyományát. A demokrácia és a köztársaság fogalmának szembeállítását végigkísérte az amerikai alkotmányozásról folyó vitákat, és a megkülönböztetés alapját a politikai konfliktusok kezelésének kérdése képezte. A demokrácia ugyanis képtelen a felborult társadalmi harmónia kezelésére, ellenben a köztársaság, a maga képviseleti intézményeivel képes az egyensúly biztosítására (Lánczi[2000]:p.145.). A demokrácia ebben az értelemben csak a 20. századtól kezdve vált a legkedveltebb kormányzati formává.

1.2. A modern demokrácia fogalma

A modern demokrácia fogalmát a politikai gondolkodás fejlődésének második nagy transzformációjára vezethetjük vissza, nevezetesen a nemzetállamokra épülő veszfíliai nemzetközi rendszer kialakulására. A demokrácia, amely korábban egy szűk közösséget, relatív kis területet feltételezett, új értelmezést nyert a nemzetállam keretei között. A modern demokrácia szakított a démosz tagjainak közvetlen részvételével, és ehelyett a képviselők útján való kormányzásra épített, így honosodott meg a képviseleti demokrácia terminusa.

A szakirodalomban a kifejezések megsokszorozódásának lehetünk szemtanúi, hiszen a modern demokráciának szinonimájaként szokták a liberális demokrácia, az alkotmányos köztársaság, a demokratikus köztársaság, az alkotmányos demokrácia, a képviseleti demokrácia, illetve a képviseleti köztársaság megnevezéseket használni, amely számos bizonytalanságot okoz a definíció precíz körülhatárolása kapcsán (idézi James W. Ceaser-t Lánczi[2000]:p.21.). A modern nyugati demokrácia fogalma tehát számos lényegi ponton különbözik az antik felfogástól, ami megkérdőjelezi, hogy egyáltalán mai értelemben az athéni poliszra alkalmazható-e a demokrácia kifejezés.

Dahl a demokráciáról írott könyvében felsorolja a nemzetállamok kialakulásának azon *nyolc következményét*, amelyek jelentős hatással voltak a modern demokrácia kialakulására:

- képviselet, amely helyettesíti a közvetlen részvételt;
- korlátlan kiterjeszhetőség, azaz a modern demokráciának nincsenek méretbeli korlátai, bármekkora legyen is egy ország területe vagy lakossága, ettől még lehet demokratikus¹⁸;
- a politikai részvétel korlátozottabb, mint az athéni poliszban volt;
- a társadalmi sokszínűség annál nagyobb a demokráciában, minél nagyobb és befogadóbb a politikai közösség;
- a politikai konfliktusok mindennapossá váltak a politikai életben;
- poliarchia, azaz bizonyos politikai intézmények kifejlődése;
- a kormányzattól független társadalmi csoportok és szervezetek pluralizmusa;
- az egyéni jogok kiszélesedése (Dahl[1989]:pp.214-220.).

Vajon a mai demokrácia-fogalmunknak vannak-e olyan összetevői, amelyek az ókorban is megvoltak? Beszélhetünk-e a definiálás során tartalmi kontinuitásról, avagy napjainkra olyan társadalmi és politikai változások zajlottak le, hogy az athéni polisz kormányzati formája már köszönő viszonyban sincsen a nyugati országok mai politikai berendezkedésével?

Számos elmélet amellett érvel, hogy a demokrácia alapvetően *időtlen fogalom*, azaz bizonyos lényegi összetevői a történelmi kontextustól függetlenül leírhatók és alkalmazhatók. Ennek a megközelítésnek azonban a történelem ellentmond, hiszen a demokráciát korszakonként és civilizációnként másképpen értelmezték. Ráadásul a demokrácia napjainkra egyetemesen elfogadott hivatkozási alap lett a politikusok körében, hiszen még az autoritárius rendszerek vezetői is előszeretettel támasztják alá önkényuralmukat a demokráciára való utalással (Whitehead[2001]:p.14.).

A hidegháború évtizedeiben a keleti blokkhoz tartozó országok gyakran nevezték saját rendszerüket népi demokráciáknak, amely alapjaiban mást jelentett a nyugati típusú fogalomhasználathoz képest. A demokrácia ilyen értelemben tehát majdnem minden korban és minden közegben más és mást jelentett, a gyakorlatban

¹⁸ Lásd India a maga több, mint egymilliárd lakosával kiérdemelte a világ legnépesebb demokráciája kifejezést.

másként alkalmazták, alkalmazzák, és ha a fogalmat megpróbáljuk egzakt módon meghatározni, a valóságban akkor is sokféle demokráciáról beszélhetünk.

A *Politikatudományi kézikönyv* szerint, ha egy egyszerű bináris rendszert veszünk tíz ismérv alkalmazásával, amelyek egy adott politikai rendszer legfontosabb összetevőire vonatkozik (pl.: párt – és választási rendszer, stb.), akkor 1024-féle demokráciáról beszélhetünk (Goodin-Klingemann[2003]:p.139.). A megválasztott bináris rendszer és a tíz szempont pedig eleve leegyszerűsítést feltételez, tehát elméletileg az sem kizárt, hogy több ezer, akár több tízezer féle altípus alakuljon ki.

A gyakorlatban a demokráciák azonban nem ennyire sokszínűek, hiszen intézményi struktúrájuk és döntési mechanizmusuk alapján két altípusba sorolhatók. Az egyik altípus a *többségi* vagy *westminsteri modell*, amelynek alapfeltevése, hogy a többség által elfogadott döntés mindig jobb a kisebbség által favorizálthoz képest. Az ideáltípus jellemzői között a kétpártrendszert, a végrehajtó hatalom egy párt kezében történő koncentrációját, központosított kormányzatot, egykamarás törvényhozást és alkotmányos kérdésekben való rugalmasságot említhetjük. A westminsteri típust leginkább Nagy-Britannia, Új-Zéland és Barbados politikai berendezkedése közelíti meg.¹⁹

A másik az ún. *konszenzusos vagy tárgyalásos demokrácia*, amelyet leginkább Svájc, Belgium és az Európai Unió intézményi struktúrája testesít meg. A konszenzusos forma sajátossága, hogy a többség maximalizálására törekszik, azaz társadalmilag befogadónak tekinthető. Továbbá a hatalommegosztás, többpártrendszer, föderális berendezkedés és kétkamarás törvényhozás jellemzi. Arend Lijphart rámutatott arra, hogy a konszenzusos demokrácia a teljesítmény (pl.: jólét, környezeti problémák, stb.) szempontjából jobb eredményeket mutat, mint a westminsteri forma (Lijphart[1999]:pp.275-300.). Az előbbieken ismertetett két ideáltípus természetesen nem fordul elő vegytiszta alakban, habár a létező demokráciák megközelítik az egyik vagy a másik altípust.

¹⁹ Nagy-Britannia némileg eltér az ideáltípustól, hiszen törvényhozása kétkamarás. A tényleges hatalom azonban a választott *House of Commons* kezében összpontosul, vagyis a brit modell megközelíti az egykamarás törvényhozás típusát.

A demokráciát a fentiekből következően tehát egy létező kormányzati formaként is definiálhatjuk. A demokráciák sokszínű világából azonban nem következik számtalan demokrácia-elmélet, vagyis a modern demokráciának vannak közös ismertetőjegyei. Giovanni Sartori véleménye szerint: „...*csak az antik demokrácia és a modern demokrácia közti törés osztja meg a demokrácia elméletét (egy-egy számban), s a modern demokrácia alapvetően 'egy': a liberális demokrácia elmélete.*” (Sartori[1999]:p.18.). Tehát a különböző aspektusokat tükröző elméletekben szükségképpen van egy közös halmaz, ugyanis ha többféleképpen értelmezzük a demokrácia alapelemeit, akkor ez a fogalom kiüresedéséhez vezet. A számtalan demokráciáról vallott nézőpont végül szintetizálható egyetlen elméleti rendszer formájában, amelyet jelen dolgozat is megkísérel. A politikatudományban háromféle demokrácia-értelmezést különíthetünk el: a minimalista, a szubsztantív és az eredményközpontú megközelítéseket.

1.2.1. A minimalista vagy procedurális demokrácia-felfogás²⁰

A demokrácia legszűkebb, ún. *minimalista* vagy *procedurális* megfogalmazása Joseph A. Schumpeter, osztrák közgazdász nevéhez kapcsolódik. Schumpeter szerint minden olyan politikai rendszert demokratikusnak nevezhetünk, amelyben az egyének szavazataiért politikai versengés folyik, és a démosz tagjai általuk szabadon választott képviselőkön keresztül gyakorolják hatalmukat (Schumpeter[1987]:pp.269-283.). E definíció tehát magára a demokratikus eljárási folyamatra helyezi a hangsúlyt, és azt feltételezi, hogy a demokratikus módszer alkalmazásának eredményeképpen jön létre a kívánatos kormányforma. Schumpeter a demokráciát az „...*építés folyamatában, nem a kész formájában ragadja meg*” (Sartori[1999]:p.89.), így következőképpen szakít a klasszikus demokráciaelmélettel, amelyet alapvetően amiatt tartott tévesnek, mert ez utóbbi előfeltételezte, hogy az egyének képesek racionálisan felmérni és felismerni a közjót, és döntéseiket e szerint meghozni.

²⁰ A szakirodalomban gyakran ezzel szinonim kifejezésként használják a választási demokrácia fogalmát.

Schumpeter szerint a klasszikus tanok pusztán fikcióknak tekinthetők, hiszen amit a nép racionalitásáról feltételeznek, az a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesül. Mivel a nép korlátozott politikai tudással rendelkezik, ebből kifolyólag egyetlen politikai funkciója a képviselők megválasztása, akik magasabb fokú tudásuk révén képesek racionális döntések meghozatalára (Lánczi[2000]:p.192.). Schumpeter tehát a demokrácia vertikális elméletét tárja elénk, amelyben a hatalmi elit irányít, rátermettségét érdemei és kvalitásai igazolják, és alapelve a képviselet.

A minimalista definíció gyakorlati alkalmazásának az amerikai *Freedom House* által bevezetett kettős kritériumrendszert tekinthetjük, amelynek óriási előnye a könnyű összehasonlíthatóság. Az első kategóriába a politikai jogok, míg a másodikba a polgári szabadságjogok tartoznak, amelyek megítélésére egy hétfokozatú skálát vezettek be. A legmagasabb pontszám a hét, míg a legalacsonyabb az egy. Az osztályozás során minél alacsonyabb pontot kap egy ország, annál magasabbnak tekinthető a demokrácia foka. A politikai jogok közé a szabad és általános választások, a megfelelő választási törvény megléte, a politikai pártok szabad létesítésének joga stb. tartozik; míg a polgári szabadságjogokat négy szempont alapján vizsgálja: a véleményalkotás szabadsága, a gyülekezési jog, a törvények uralma és az emberi jogok tiszteletben tartása, valamint a személyi autonómia és gazdasági jogok. A kettős kritériumrendszer alapján három csoportba sorolja az egyes országokat: az 1-2,5 pont között teljesítőket szabadnak, azaz demokratikusnak minősíti; míg a 3-5,5 pont közöttieket félig szabadnak, és az 5,5-7 intervallumot a nem szabad országok megjelölésére alkalmazzák (Haynes[2001]:pp.208-218.).

Lényegében a *Freedom House* által alkalmazott fogalom az ún. *választási demokrácia* terminusával azonos, amely a meghatározott időközönként megrendezett szabad és általános választások megtartására szűkíti le a demokrácia kifejezést. A könnyű nemzetközi összehasonlíthatóság reményében a fejlődő országok demokratizálódási lehetőségeivel foglalkozó szerzők többsége elfogadja a *Freedom House* statisztikáit, hiszen a világ valamennyi országára vonatkozóan minden évben közzéteszik az empirikus adatokat. Az elemző számára csábító adatsorok ugyanakkor számos veszélyt rejtegetnek, hiszen már az is nehézségekbe ütközik, hogy a választások milyenségét kvantitatív eszközökkel ítéljük meg. Továbbá a *Freedom House* által alkalmazott definíció egyáltalán nem érinti a demokrácia szubsztantív megközelítését, amelyre a későbbiekben még visszatérünk. Jelen tanulmány az

említett hiányosságok ellenére többször hivatkozik az amerikai intézet által közzétett statisztikákra, ugyanakkor egy komplexebb demokrácia koncepció mellett teszi le a voksát, amelyet leginkább Robert Dahl teóriája közelít meg.

1.2.2. A Dahl-féle poliarchia fogalma

Érdemes kitérni a politikatudományi szakirodalomban közkeveltségnek örvendő elméletre, amely Robert A. Dahl munkásságához köthető. Dahl megkísérli jellemezni a modern nyugati demokráciákat az azokra jellemző intézményi struktúra alapján. Az általa használt *poliarchia* kifejezés a demokráciának szükséges, de nem elégséges feltételét írja le az alábbi *hét szempont* szerint:

1. *Választott képviselők.* A kormányzati döntések az alkotmányos normák szerint a nép által megválasztott politikusokra vannak bízva.
2. *Szabad és korrekt választások.* Rendszeres időközönként megtartott, szabad választások révén szelektálják a tisztségviselőket.
3. *Általános választójog.* Lényegében minden egyes felnőtt lakosnak jogában áll a hivatalnokok kiválasztása.
4. *Választhatóság joga.* Minden egyes felnőtt állampolgárnak joga, hogy indulhasson az általános választásokon. A választhatóság jogát gyakran magasabb korhatárhoz kötik, mint a választás jogát.
5. *Vélemény-nyilvánítás szabadsága.* Az állampolgárok a súlyos büntetés félelme nélkül fejthetik ki politikai nézeteiket, bírálhatják a kormányt, a rendszert és a hivatalnokokat.
6. *Alternatív információ.* Az állampolgárok hozzáférhetnek alternatív információforrásokhoz is, amelyeket a törvény védelmébe vesz.
7. *Társulási autonómia.* Az állampolgároknak lehetősége van arra, hogy független szervezeteket hozzanak létre különböző céljaik elérése végett, beleértve a politikai pártokat és az érdekcsoportokat is (Dahl[1989]:p.221.).

A Dahl által alkalmazott poliarchia kifejezés a leíró demokrácia-fogalmak sorába illik be, ugyanis szerinte a ma létező nyugati rendszerek jól jellemezhetők a fenti hét sajátossággal, ugyanakkor a tökéletes demokrácia egy ideáltípus, amely a valóságban nem fordul elő.

Az alapvetően minimalista dahli elmélet Laurence Whitehead szerint olyan túlzott követelményeket támaszt, amelynek a valóságban csak igen kevés politikai rendszer képes megfelelni. Ha szigorúan vesszük Dahl koncepcióját, akkor az Egyesült Államok csak 1965-től, a választójogi törvény megszületésétől, míg Svájc csak 1971-től, a nők választójogának megadásától kezdve számít demokratikusnak, a többi nyugat-európai országról nem is beszélve (Whitehead[2001]:pp.11-12.). Elgondolkodtató tehát, hogy a fejlődő világ kapcsán érdemes-e olyan mércét alkalmazni és számon kérni, amelynek azon államok sem felelnek meg maradéktalanul, amelyek jellemzésére megszületett a hét eljárási minimum felsorolása. A dahli elmélet ugyanakkor a szakirodalomban talán a legszélesebb körben használt fogalom, amelyet – többek között – Arend Lijphart is alapul vett a már idézett empirikus kutatásában.

Ha Dahl szempontrendszerét elfogadjuk, kijelenthetjük, hogy a demokrácia 20. századi jelenség, amely Új-Zélandon és Ausztráliában jelent meg először (Lijphart[1999]:p.49.). Phillipe C. Schmitter és Terry Lynn Karl két ponttal egészítették ki Dahl procedurális meghatározását. Hozzáadták, hogy (8.) az állampolgárok által választott tisztségviselők hatalomgyakorlásával szemben a nem választott tisztségviselők nem ellenkezhetnek; és (9.) az államigazgatás önkormányzatiságára, független cselekvőképességére hívják fel a figyelmet (idézi Schmitter-t és Karl-t, Whitehead[2001]:p.11.).

A minimalista elméletek legfőbb kritikája tehát az, hogy túlzottan a demokratikus eljárásra koncentrálnak, és nem foglalkoznak a demokrácia tartalmi jelentésével, illetve a demokratikus folyamat eredményeivel sem. *A fenti kritikák ellenére a disszertációban a minimalista és szubsztantív demokrácia-értelmezés határára mozgó Dahl-féle kilenc szempontot a liberális demokrácia fogalmi összetevőiként fogadjuk el.*

1.2.3. A szubsztantív demokrácia-értelmezés

A demokratikus társadalmi értékeket az ún. *szubsztantív elmélet* veszi figyelembe, amely rámutat a demokrácia morális alapjaira, tartalmára, belső viszonyaira (Lánczi[2000]:p.25.). A demokrácia mögött meghúzódó két legfontosabb érték a *szabadság* és az *egyenlőség*, amelyek esetenként sérülhetnek a demokratikus

módszer alkalmazása ellenére is, ugyanis annak eredménye nem minden esetben demokratikus. A demokratikus folyamat nem kívánt egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat okozhat. A demokrácia lényegét, bensőségét megragadók valójában az emberi jogok maradéktalan megvalósulását kérik számon az adott politikai rendszereken, és nem veszik tudomásul bizonyos nem szándékolt következmények jelenlétét.

Egy kielégítően demokratikus eljárás keretében például olyan jogszabályokat lehet hozni, amellyel megfosztanak bizonyos társadalmi csoportokat alapvető jogaiktól. *„Például a nőket demokratikusan fátyolviselésre lehet kényszeríteni és megtagadható tőlük a gépjárművezetői jogosítvány, vagy az oktatáshoz való jog”* – vélekedik Whitehead (Whitehead[2001]:pp.12-13.). Lehet-e szubsztantív értelemben demokráciáról beszélni, akkor amikor az egyes állampolgárok anyagi helyzete között óriási szakadék tátong? Hozhatnak-e olyan politikai döntéseket demokratikus eljárás keretei között, amelyek egy társadalmi csoportot hátrányosan érintenek? A demokráciát formális szempontból meghatározók szerint a válasz igen, míg a szubsztantív értelmezést előnyben részesítők szerint egyértelműen nem. Jelen dolgozatnak nem célja, hogy hosszasan elmélyedjen a szabadság és egyenlőség elméleteinek bonyolult vitájában, pusztán a fogalmi elhatárolás végett kívánja megemlíteni a létező típusokat. A szubsztantív fogalom bizonyos szempontból a demokrácia normatív elméletének is felfogható, ugyanis a létező kormányzati formák ebben az értelemben biztosan nem demokratikusak.

A szabadság és egyenlőség olyan értékek, amelyek a modern demokrácia-elméleteknek is az alapját képezik, ezért érdemes bővebben kitérni rájuk. Az antik és modern demokrácia elmélete mögött meghúzódó két alapérték az európai politikai gondolkodás történetén végigvonul. A demokráciát bíráló Platón szerint e két elv gyakorlati érvényesítése nem vezet tökéletes államformához, az egyenlőség hátráltatja azt, hogy az arra legrátermettebbek kerüljenek a választott tisztviselők közé, hiszen a népszerűség a választás alapja. A szabadság pedig igen könnyen szolgáltsággá alakulhat át, amennyiben nem korlátozzák annak érvényesülését (Lánczi[2000]:p.17.).

Rousseau szerint a szabadság törvényeken nyugszik, azaz *„a szabadság a törvény által, s a törvényekben alapozódik meg”* (idézi Rousseau-t Sartori[1999]:p. 131.). Rousseau szerint az egyének a törvényeket pusztán csak értékelik és betartják, és nem a nép alkotja azokat. A törvények az általános akarat (*volonté générale*) felett

állnak. Az általános akarat segítségével pusztán felismerik a törvényeket, de nem módosítják azokat.

A Rousseau-féle *társadalmi szerződéselmélet*től meg szokás különböztetni a *természetjogi iskolát*, amely szerint az ember születésétől fogva, a természeti törvény értelmében rendelkezik a szabadság attribútumával, következésképpen a törvényeket nem megalkotni, hanem felismerni kell. A természetjogi koncepció értelmében tehát nem csak a nyugati ember szabad, hanem az egész emberiségre kiterjeszhető ez az alapérték. A modern államban az egyén számára a törvényekben rejlő politikai és polgári szabadságjogokat leginkább a liberális alkotmány testesíti meg, amely alatt nem pusztán a jogok formai katalógusát, hanem az azokat védő garanciákat is értjük, amelyek nélkül talán nem is beszélhetnénk demokráciáról (Sartori[1999]:p.141.).

Az Európán kívüli térségben szinte valamennyi ország rendelkezik alkotmánnyal, talán a legérdekesebb példa Irán esete, amely arra világít rá, hogy nem elegendő egy dokumentum pusztán megléte ahhoz, hogy a gyakorlatban is érvényesüljenek a politikai és polgári szabadságjogok, de utalhatnánk akár a szovjet alkotmányra is, amely elméletben széleskörűen szavatolta a nép szuverenitását.

Modern szabadságfogalmunk megalkotása a Nobel-díjas indiai közgazdász, Amartya Sen munkásságához kapcsolódik. *A fejlődés mint szabadság* című könyvében Sen ötfajta eszközjellegű szabadságjogot különít el: a politikai szabadságjogokat, a gazdasági feltételeket, a szociális lehetőségeket, az átláthatóság garanciáit és végül a létbiztonság kategóriáját (Sen[2003]:p.69.). *Politikai szabadságjogok* alatt a demokráciával kapcsolatos alapvető jogokat érti, mint a véleménynyilvánítás szabadsága vagy a választójog, stb. *A gazdasági feltételek* olyan lehetőségeket jelölnek, amelyek révén az egyén a rendelkezésre álló erőforrásokat szabadon felhasználhatja. *A szociális lehetőségek* az állam által megteremtett azon oktatási és egészségügyi rendszereket jelenti, amelyek egy jobb élet esélyét biztosítják az egyén számára. *Az átláthatósági garanciák* a nyitottsággal állnak összefüggésben: például az ember információhoz való hozzájutásának szabadsága tartozik ide. *A létbiztonság* pedig az állam által létrehozott szociális védőháló, amely a szegénység és a munkanélküliség problémáit hivatott kezelni (Sen[2003]:pp.70-72.).

A Sen által megfogalmazott szabadság nyilvánvalóan egy olyan maximalista koncepció, amely feltételezi, hogy egyes államok a politikai szabadságjogokon túlmenően az alapvető megélhetési lehetőségeket is biztosítják az állampolgárok

számára. Tulajdonképpen a Sen-féle normatív definíció a jóléti államok tradíciójának feleltethető meg, amelynek univerzális alkalmazhatósága megkérdőjelezhető (lásd később). Nyilvánvalóan a demokrácia minimális előfeltétele a politikai szabadság gyakorlati érvényesülése, habár Sen szerint az ötfajta szabadságjog szorosan összefonódik, és az egymástól való elkülönítési lehetőségük korlátozott.

Sen Isaiah Berlin munkássága alapján megkülönbözteti a negatív és a pozitív szabadságot. Véleménye szerint a pozitív szabadság „valamire való szabadságot” jelent (*freedom to*), azaz azt fejezi ki, hogy milyen tevékenység áll szabadságában az egyénnek. A negatív szabadság pedig „valamitől való szabadság” (*freedom from*), amely az akadályok hiányára világít rá (Sen[1992]:pp.5-6.). A politikai szabadság alapvetően negatív szabadságjog, azaz „szabadnak lenni valamitől”, általában a korlátozásoktól való mentességet jelöli (Sartori[1999]:p.128.). Az ötféle szabadságjog komplex elmélete összekapcsolja a negatív és a pozitív szabadságot, hiszen míg a politikai szabadság a negatív, addig a másik négy szabadságjog a pozitívat testesíti meg. (Sen[1992]:p.6.).

Az egyenlőség fogalmának meghatározása legalább annyi dilemmát vet fel, mint a szabadság leírása. Sartori négyféle egyenlőséget különböztet meg: 1. jogi-politikai egyenlőség, 2. társadalmi egyenlőség, 3. esélyegyenlőség, 4. gazdasági egyenlőség. Az egyenlőség fogalma tulajdonképpen az igazságosság kérdése is egyben, hiszen ahogy arra Arisztotelész is rámutatott, az „*igazságtalan dolog egyenlőtlen is egyben*” (idézi Sartori[1999]:pp.145-147.).

A demokráciával kapcsolatos fő dilemma abban áll, hogy a szabadság és az egyenlőség hogyan viszonyul egymáshoz. Igaz-e az, hogy nagyobb egyenlőséget csakis a szabadság bizonyos mennyiségének feláldozásával érhetünk el? Sartori szerint léteznek olyan egyenlőségek, amelyek szabadságjogok is egyidejűleg. Például napjaink egyik legdivatosabb fogalma az esélyegyenlőség egyik értelmezése szerint szabadság is: az érdem szerinti „egyenlő hozzáférés” joga, vagy más szóval, a diszkrimináció tilalma negatív szabadság. Ha az esélyegyenlőséget azonos indulási feltételekként határozzuk meg, akkor a szabadságunk egy részét fel kell áldozni ahhoz, hogy mindenki megközelítőleg azonos rajtkőről indulhasson. Az azonos indulási feltételek megléte azonban nem csak kezdeti anyagi egyenlőséget jelent, hanem igen széleskörűen kell értelmezni. Ennél még szigorúbb a gazdasági egyenlőség, amely jelentheti a kezdeti és a kimeneti anyagi egyenlőséget. A teljes egyenlőség nyilvánvalóan szemben áll a szabadság felfogásával, tehát a kettő ez

esetben kizárja egymást. Az egyenlőség érvényesülésének ugyanakkor előfeltétele a szabadság: például a rabszolgák egyenlők mint rabszolgák, viszont nem szabadok (Sartori[1999]:pp.146-158.).

1.2.4. Eredményközpontú demokrácia-felfogás

A teljesítmény alapú megközelítés minden politikai rendszert anti-demokratikusnak tart, amely nem a kívánt eredménnyel jár. A „teljesítmény” elvű megközelítés legfőbb kritikája, hogy paradox módon az autoritárius uralmi formák népszerűségét erősítheti. Dahl rámutat az érvelés logikájára, bírálva azt: *„Ha a demokratikus folyamatban rejlő tökéletlenségek megakadályozzák, hogy az állampolgárok többsége a politikai egyenlőség szükséges feltételeihez jusson, akkor vajon nem az egyetlen út-e a nem-demokratikus folyamat, hogy ezekhez hozzáférjenek?”* (Dahl[1989]:p.179). A fő kérdés tehát az, hogy maga a folyamat számít vagy annak a végeredménye? Nézetünk szerint mindkettő, viszont be kell látnunk, hogy korlátozott információk állnak rendelkezésünkre arról, hogy mi a tökéletes végeredmény. Elméletileg ez könnyen leírható a *Pareto-optimummal*, amely olyan helyzetet jelöl, amelyben már senkinek a helyzete nem javítható anélkül, hogy másoké romlana. A gyakorlatban azonban nem ilyen egyszerű érvényesíteni ezen elvet, különösen egy állam keretein belül. A közjó tehát egy olyan fikció, amelyet távolról meg lehet közelíteni azzal, hogy a demokratikus folyamat által okozott következményeket valamilyen formában kiküszöböljük. Sartori szerint a demokrácia leíró értelemben választott poliarchia, míg normatív értelemben a „jó” demokrácia szelektív poliarchia, választott meritokrácia, amellyel minőségi ismérvet visz a fogalomalkotásba (Sartori[1999]:p.96.).

A demokrácia fogalmát célszerű megkülönböztetni a demokratikus kategóriájától, az utóbbi nem arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi a demokrácia, hanem a demokrácia mélységére és minőségére kérdez rá. A demokrácia a mi, míg a demokratikus a mennyire problematikát járja körül, és azt elemzi, hogy milyen különbségek adódhatnak az egyes demokráciák között (Sartori[1999]:pp.98-99.).

A kutatóban felmerül a dilemma, hogy milyen módszerrel lehet összehasonlítani az egyes kormányzati formák demokratikusságát. Leonardo Morlino tanulmányában erre kínál megoldást, mivel a demokrácia minőségét három szempont: az eljárás, a tartalom és az eredmény szerint méri, és öt változó

segítségével állapítja meg érvényesülésüket (Morlino[2004]). Morlino abból az alapkérdésből indul ki, hogy mi tekinthető „jó” demokráciának, ami értelemszerűen a normatív megközelítést veszi alapul. Elméletének az az előnye, hogy megkísérli az előíró elmélet és a demokráciák jelenben létező világa közötti kapcsolatot megtalálni azzal, hogy ellentétpárokat állít szembe egymással.

Procedurális (eljárási) értelemben az a demokrácia tekinthető „jó”-nak, amelyben az állampolgárok rendelkeznek az adott kormány tevékenysége ellenőrzésének és eredményei értékelésének hatalmával. Az eljárás értelemben vett jó minőségű demokrácia feltételezi a törvények uralmát és a választott tisztségviselők elszámoltathatóságának mozzanatát.

Tartalmi (szubsztantív) nézőpontból az a „jó” demokrácia, amelynek állampolgárai, közösségei és társulásai legalább egy mérsékelt szintű szabadságot és egyenlőséget élveznek. Morlino két változót rendel a szubsztantív dimenzióhoz, méghozzá a szabadságnak és az egyenlőségnek a szakirodalomban sokat vitatott fogalmát.

Végül az *eredményközpontú* szempontból vett „jó” demokráciában az állampolgárok elégedettek a rezsimmel, azaz legitimitását nem vonják kérdőre, mivel a választók akarata és a kormányzók cselekedetei összhangban állnak egymással. (Morlino[2004]:p.12.).

A demokrácia teljesítménye azonban nehezen mérhető empirikusan, hiszen ugyanazt a problémát veti fel, amelyet Schumpeter a klasszikus elmélet szemére vetett. Ki ítéli meg a közjót? Egyáltalán mit jelent a közjó? A demokratikus módszer eredménye mellesleg összefüggésben áll a procedurális értelemben vett elszámoltathatósággal.

Morlino az említett öt változó segítségével öt demokráciatípust mutat be: 1. A *hatékony* (effective) demokráciában a törvények uralma; 2. A *felelősségteljes* (responsible) demokráciát a törvények uralma mellett az elszámoltathatóság is jellemzi; 3. A *teljesen legitim* (fully legitimate) demokrácia az előző két változón kívül az állampolgárok elégedettségével írható le; 4. A *szabad* (free) demokrácia a szabadság viszonylag magasabb színvonalának érvényesülésével különíthető el és végül; 5. Az *egalitáriánus* (egalitarian) demokráciák prioritása az állampolgárok közötti egyenlőség széleskörű biztosítása. A fenti öt demokrácia ellentétpárjai sorrendben: a nem hatékony demokrácia, a felelősség nélküli, illegitim, csökkentett és egyenlőtlen demokrácia, amelyek az egyik kvalitatív tulajdonság szempontjából

nem teljesítenek tökéletesen (Morlino[2004]:pp.27-28.). Az a demokrácia tökéletes, amely mind az öt tulajdonsággal rendelkezik.

Morlino elmélete azt sugallja, hogy a valóságban átváltás (trade-off) létezik az egyes változók között, vagyis például a nagyobb mértékű szabadság egyenlőtlenséget eredményez a társadalomban. A szabadság versus egyenlőség filozófiai alapkérdése a közgazdaságtudomány egyik fő dilemmája is egyben, amelyet jelen dolgozat keretében nincs lehetőségünk hosszasan kifejteni.

1.2.5. Merkel demokrácia-elmélete

A legkompaktabb demokrácia-fogalomnak Wolfgang Merkel koncepciója tekinthető, amelyben bírálja az általunk elemzett Freedom House és Robert A. Dahl definícióját, ugyanis azokat túlzottan leegyszerűsítőnek tartja. Az általa *beágyazott (embedded) demokráciának* nevezett elmélet a minimalista és a maximalista elvárások között van, hiszen véleménye szerint a modern demokrácia többet jelent, mint eljárási minimumok összessége, ugyanakkor a társadalmi igazságosságot vagy a jóléti állam fogalmát nem tartja a demokrácia lényegi elemeinek (Merkel[2004]: pp.36-37.).

Merkel értelmezésében a beágyazott demokrácia öt kölcsönösen egymásba kapcsolódó részből tevődik össze: 1. A *választási rendszer* az öt tényező közül a legmeghatározóbb, ugyanis ez fejezi ki közvetlenül a népszuverenitás elvét. A rendszeres időközönként megtartott szabad és általános választások a demokrácia szükséges de nem elégséges feltétele. 2. A *politikai jogok* a demokrácia vertikális dimenzióját testesítik meg, és ilyen értelemben teljesülésük a szabad választás szempontjából elengedhetetlenek. 3. A *polgári jogok* az alkotmányos garanciák és a törvények uralmának érvényesülését foglalják magukba, amely a negatív szabadságjogokhoz kapcsolható. A polgári jogok Merkel szerint a „demokrácia demokratizálását” alapozzák meg, és ebben a vonatkozásban összekapcsolódnak az első két szemponttal. 4. A *hatalommegosztás* és a *horizontális elszámoltathatóság*, amely az alkotmány értelmében lehetővé teszi, hogy független szervezetek időszakosan ellenőrizzék és számon kérjék a kormányzat munkáját. 5. A *választott képviselők kezében összpontosul ténylegesen a kormányzás*, azaz nem létezik olyan, a kormányzattal párhuzamosan működő irányító központ, amely pusztán eszközként használja fel a demokráciát hatalmának megszilárdítása érdekében. A fejlődő

országokban, különösen Latin-Amerikában gyakori, hogy a katonaság a demokrácia védelmezőjének szerepében tünteti fel magát, és bábkormányok beiktatásával a háttérből irányít (Merkel[2004]:pp.36-42.).

A beágyazott demokráciákban az öt részegység szervesen összefonódik, kölcsönösen kiegészítik egymást, és biztosítják azt, hogy ne csak eljárási, hanem szubsztantív értelemben is beszélhessünk demokráciáról. Dahl hét eljárási minimumához képest Wolfgang Merkel egy olyan definíciót alkotott, amely az általános és szabad választásokon túlmenően az emberi jogok széleskörű érvényesülését is megköveteli, és ezzel kétségtelenül a nyugati társadalomfejlődés tradícióira mutat rá.

A beágyazott demokrácia koncepciója azonban témánk szempontjából, – amely a fejlődő világ és a demokrácia összeegyeztethetőségének problémájára kíván kitérni – csak korlátozottan alkalmazható, ugyanis egy újabb problémával „terheli” kutatásunkat. A vizsgálat tárgyának kellő lehatárolása végett az emberi jogok univerzalizmusának versus kulturális relativizmusának kérdését nem kívánjuk részletes elemzés tárgyává tenni, hiszen ez egy különálló disszertáció tárgya lehetne. A demokrácia és az emberi jogok olyan egymástól nehezen szétválasztható értékek, amelyek az európai történelemben párhuzamosan alakultak ki. A későbbiekben e problémakörre az illiberális demokráciák elmélete kapcsán még visszatérünk.

1.3. Az autoritárius rendszerek típusai

A demokrácia fogalmának megértéséhez hozzátartozik, hogy meghatározzuk mi nem tartozik bele a demokrácia fogalmába, mi a demokrácia ellentéte. A demokrácia ellentétének meghatározása elméleti és nem gyakorlati szempontból segít hozzá az elméletalkotáshoz, ugyanis a valóságban mindig vegyes formák és nem tiszta modellek léteznek. Ha a normatív értelemben meghatározott tökéletes demokráciát és annak ellentétét egy intervallum két végpontjának fogjuk fel, a létező kormányzati formák a két nem létező ideáltípus között helyezkednek el. A fejlődő országok politikai rendszereinek elemzéséhez azonban nagyon fontos eldönteni, hogy hol húzódik a határ a demokrácia és a nem demokrácia között, és mikor mondhatjuk egy országra, hogy demokratikus politikai berendezkedésű. Célszerű, ha ezen

kormányzati formákat nem statikus állapotukban ragadjuk meg, hanem vizsgáljuk a tendenciák irányait is, azaz hogy merre tart az adott politikai rendszer.

A nem demokratikus politikai rendszereket egyrészt csoportosíthatjuk aszerint, hogy hogyan gyakorolják a hatalmat a nép felett, amellyel a kormányzati forma típusára mutatunk rá. Eszerint megkülönböztetjük a totalitárius és az autoritárius politikai rendszereket, amelyek a demokrácia ellentétei. Másrésztől, pedig osztályozhatjuk a szűkebb szempontokat figyelembe vevő „ki gyakorolja a hatalmat?” kérdés szempontjából, amellyel megkíséreljük a néphatalom elvét megsértő személyeket, vagy azok egy csoportját bemutatni.

A totalitarizmus legszélesebb bemutatása Hannah Arendt nevéhez kötődik, aki két történelmi példán keresztül szemlélteti elméletét. A totalitarizmus a fasiszmusban született fogalom, eredete a „totalitás” szóra vezethető vissza, amely annyit jelent, hogy „mindent átfogó”, „mindenre kiterjedő”. Véleménye szerint a hitleri Németország 1938 és 1945 között, a sztálini Szovjetunió pedig 1929 után merítette ki a totalitárius rezsim fogalmát. A totalitarizmus jellemzői közül a totális ideológia létét emelte ki, amelyre a rendszer az egyének mindenre kiterjedő ellenőrzését alapozza. A totalitárius rendszer végső célja az ideológia világméretű elterjesztése, vagyis a fennálló országhatárokat ilyen értelemben átmenetinek tartják. Az ideológia globális expanziójának legjobb példája a sztálini Szovjetunió, amely Kelet-Európa jelentős részét a kommunista világforradalom részévé tette (Brooker[2000]: pp.8-11.).

A későbbi elméleti munkák más gyakorlati példákkal egészítik ki Arendt elméletét, például Friedrich és Brzezinski a fasiszta Olaszországot és a kommunista Kínát is a totalitarizmus modern példáiként említik. Szerintük hat tényező együttes összefonódása jellemzi ezen rendszereket: 1. ideológia, 2. egy személy által irányított egyetlen párt, 3. a népet terrorizáló rendőrség, 4. a kommunikációs eszközök monopóliuma, 5. a fegyveres erők monopóliuma és 6. központosított tervgazdaság (Sartori[1999]:p.105.; Brooker[2000]:p.11.).

Az ún. *második generációs totalitarizmus elméletek* példaként említik Kwame Nkrumah ghánai uralmát, és Fidel Castro Kubáját is, valamint meghatározástól függően még más kommunista rendszereket is, többek között Angolát, Észak-Koreát és Vietnámot. Témánk szempontjából érdekes, hogy a szerzők a Szaddám Huszein-féle Irakot egyetlen egyszer sem sorolták ebbe a kategóriába, holott az iraki diktátort rendszeresen hasonlítják össze Hitler

személyiségével és ideológiájával. Napjainkban létezik egyfajta averzió a totalitarizmus fogalmának használatával kapcsolatban, amelynek következtében manapság e kifejezést nem alkalmazzák a fejlődő világ nem demokratikus rezsimeire. Ennek oka abban keresendő, hogy a második világháborút követő hidegháborús nemzetközi rendszerben a totalitarizmus kifejezés a nyugati országok ideológiai fegyverévé vált az antikommunista küzdelem során. A totalitarizmus felfogható a tökéletes demokrácia ellentétéként, azaz egy olyan ideáltípusként, amely a valóságban nem létezik (Sartori[1999]:p.107.).

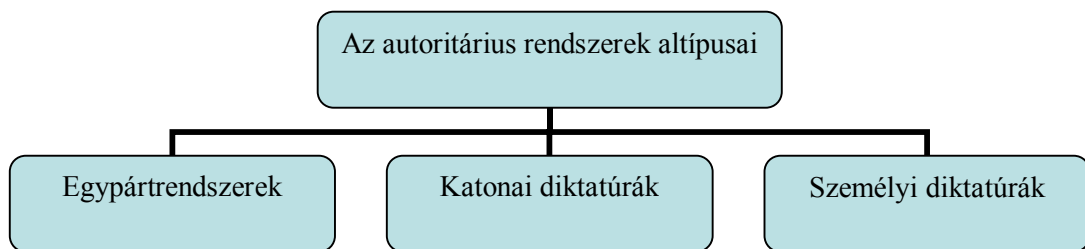
A nem demokratikus kormányzati forma leggyakrabban használt szinonimája az *autoritárius politikai rendszer*, amelyben a szabadság korlátozott az autoritás (tekintély) javára, és a tekintély fölött nem érvényesül semmilyen korlátozás. Juan J. Linz négy sajátosságát említi az autoritárius rendszereknek, amelyek szerinte a fejlődő világ legjellegzetesebb kormányzati formáit alkotják: 1. korlátozott politikai pluralizmus jelenléte, 2. egy irányadó ideológia hiánya, ehelyett különböző érzelmi töltetű „mentálisok” létezése 3. a politikai mobilizáció hiánya, 4. egy személy vagy személyek egy csoportja gyakorolja a tényleges hatalmat (idézi Brooker[2000]:pp.25-26.). Az autoritárius rendszereket az jellemzi, hogy egyes személyek vagy azok csoportja anélkül gyakorolhatja a hatalmat a nép felett, hogy autoritását elismernék vagy jóváhagynák.²¹

Jeff Haynes az autoritárius rendszerek közé sorolja azon kommunista államokat, amelyeket a fentiek alapján a totalitárius rezsimek kapcsán említettünk. *Haynes* a demokrácia ellentétét az autoritárius rendszerekben látja, így nem foglalkozik külön a totalitarizmus kérdésével, ugyanis ő a fejlődő országokban létező politikai formákat vizsgálja, és nem a történelemben felmerült eseteket elemzi (Haynes[2001]:p.8). Ebben az értelemben a disszertáció kiindulópontjaként elfogadhatjuk, hogy a demokrácia ellentétét az autoritarizmus képezi, pontosabban megfogalmazva az autokrácia, amely tekintélyelvű kormányzást jelent. *Dolgozatunkban tehát a továbbiakban nem foglalkozunk a totalitárius rendszerekkel, ugyanis nem a történelmi példákra, hanem a ma létező politikai rendszerekre összpontosítjuk kutatásunkat.*

²¹ Linz meghatározása leegyszerűsíti a fejlődő világ tapasztalatait. Például az autoritárius rezsimek között számos populista országot találunk, amely egy ideológia nevében mozgósítja a lakosságot (közel-keleti példák: nasszeri Egyiptom, Kaddáfi Líbiája, Khomeini Iránja stb.). Továbbá az autoritárius berendezkedésű országok élén gyakran olyan karizmatikus vezetők állnak, akik népszerűek is lehetnek a lakosság körében. Például Fidel Castro vagy Khomeini ajatollah olyan személyek, akik képesek voltak az egész népet mozgósítani.

Természetesen az autokráciák sem tekinthetők egységesnek, hiszen számos altípusát különböztethetjük meg, ha arra a kiinduló kérdésre keressük a választ, hogy „ki gyakorolja a hatalmat?”. Visszatérve Haynes és Brooker elemzéseire, mindketten három, illetve négy altípust említenek: 1. az egypártrendszerek; 2. a katonai diktatúrák; és 3. a személyi diktatúrák. Haynes Brooker-rel ellentétben külön altípusként említi az egypártrendszerű kommunista rendszereket, amelyeket sajátos ideológiájuk különbözteti meg (Haynes[2001]:p.8.; Brooker[2000]:pp.36-37.). Jelen tanulmányunk keretében *három altípussal* foglalkozunk, tehát a leegyszerűsítés végett a Brooker-féle tipizálást fogadjuk el. Az alábbiakban sorra vesszük az autoritárius rendszerek típusait.

1. ábra
Az autokráciák osztályozása

1. Az egypártrendszerek

Míg a kommunista ideológiájú egypártrendszerek többsége forradalom útján, addig a nem-kommunista, egy párt irányításával jellemezhető rezsimek gyakran választás útján jönnek létre, és a népet kirekesztő jelleg dominálja azokat. A fejlődő országok többségében azonban az egypárti rezsimek többsége nem forradalom következtében, hanem a dekolonizáció révén alakultak ki. A függetlenségi harc élén álló politikai pártok a nemzeti egységet testesítették meg, és hatalmuk legitimitását más politikai erők nem tették kérdésessé. Ennek egyik példája lehet Algéria, ahol a gyarmati háború 1954 és 1962 között zajlott le, amelynek következtében a *Front Libération Nationale* (FLN) évtizedeken át az ország kormányalkotó politikai tényezőjévé vált. A felszabadító háborút vívó országok közül például ide sorolhatjuk a volt portugál

gyarmatokat: Angolát, Mozambikot és Bissau-Guineát, ahol az 1974-es portugáliai eseményeket követően a helyi kommunista párt átvette a hatalmat.

Az irányító párt azonban nem minden esetben fejezi ki a nemzet egységét, hanem – főként Afrikában például – egy meghatározott nyelvi, faji, vallási, törzsi csoport érdekeit képviseli. Ennek egyik példája a Dél-Afrikai Köztársaság, ahol az apartheid (faji elkülönítés) rendszer keretében évtizedeken át kizárták az őslakosokat a politikából, pusztán a bőrszínük miatt. Az egypárti rendszerekben gyakran a hadsereg is meghatározó szerepet tölt be, ilyen értelemben bizonyos példákat akár a katonai diktatúrák közé is sorolhatunk. A Kemál Atatürk-féle Törökország például olyan egypárti rezsim volt, amelyben a végső döntések meghozatala a hadsereg jóváhagyásán múlt. Előfordulhat az az eset is, hogy az irányító párt a hadsereg segítségével szilárdítja meg a hatalmát, mint ahogy 1968-ban Irakban történt, amikor a Baasz Párt katonasághoz közel álló szárnya átvette az irányítást, és fokozatosan átalakult Szaddám Huszein személyi diktatúrájává (Brooker[2000]:p.94.).

Az ország politikai életét domináló pártok négy funkciót töltenek be: 1. a politikai institucionalizáció, 2. legitimizáció, 3. hivatalnokok toborzása, 4. a tömegek támogatása (Kamrava[1993]:p.20.). A pártok a fejlődő országok legszervezettebb intézményei, amelyek a függetlenség elnyerésekor átlépnek a törzsi, klán és vallási kötődéseken, és ilyen értelemben eszközök arra, hogy a politikai elit hatalmát intézményesítsék. A politikai pártok továbbá legitimálják a kormányzati hivatalnokok döntéseit és cselekedeteit, valamint a helyi szinteken aktívan bevonják az egyéneket a politikába, azaz mobilizálják a tömegeket. A fejlődő országok állampártjai a politikai szocializáció eszközei is egyben, hiszen fejlesztik a nép politikai kultúráját.

2. A katonai diktatúrák

A katonai diktatúrák két csoportra oszthatók: vagy egy karizmatikus katonai vezető, vagy magas rangú katonatisztek egy csoportja irányítja az országot. Az utóbbi esetben katonai juntáról beszélünk, amely Latin-Amerikában a leggyakoribb. Az 1990-es évekkel bezáróan Afrikában, Latin-Amerikában és Ázsiában az autoritárius rezsimeknek több mint a fele katonai diktatúra volt, ma már azonban nem jellemző ez a kormányzati forma. A katonaság általában a nemzeti érdekre hivatkozva veszi át a hatalmat, és mindig hangsúlyozza annak ideiglenes voltát, azaz – ígérik – amint a feltételek lehetővé teszik, kiírják a választásokat (Haynes[2001]:pp.10-11.). A

gyakorlatban azonban a katonaság akár több évtizeden át is az ország irányítója maradhat, amint azt a pakisztáni példa is jelzi, ahol eddig négy ízben került sor katonai puccsra, és mind a négyszer a demokrácia védelmére hivatkozott a hadsereg parancsnoka.²²

A nyílt katonai diktatúrák gyakran egypárti autoritárius rendszerekké alakulnak át, amelyekben a párt hatalmát a katonaság szavatolja. A katonaság uralma rendszerint a politikai és a polgári szabadságjogok súlyos korlátozásával, a „papíron létező” alkotmány felfüggesztésével és a katonai törvénykezés bevezetésével párosul, ami a politikai „disszidensek” eltávolításához vezethet. A harmadik világ országaiban a katonaság kiemelt szerepe gyakran kapcsolódik a nemzeti egység megteremtéséhez, illetve a dekolonizációhoz, ahogy azt a fenti esetben is láttuk. Például, az előbb említett Pakisztánban 1947 augusztusától, az állam megalapításától kezdve a katonaság kitüntetett hatalmi pozícióhoz jutott, ugyanis az ország egyik „nemzetépítő” ideológiája az India-ellenesség volt, amely permanens katonai szembenállást irányzott elő. A későbbiekben ismertető arab világban a hadsereg a privilegizált helyzetét Izrael Állam létrejöttével és az arab-izraeli fegyveres konfliktus létével indokolta.

3. A személyi diktatúrák

Az autoritárius rendszerek harmadik altípusát a személyi diktatúrák alkotják, amelyekben általában egy karizmatikus személyiség köré szerveződik a politikai hatalom. A diktátort a nép az abszolút igazság letéteményesének tartja, és emiatt döntéseinek helyességét nem firtatja. A fejlődő világban a patrimonializmus gyakran messianisztikus víziókkal kapcsolódik össze, mint például Iránban, ahol Khomeini ajatollah „diadalittas” hazatérése a tizenkettes síita iszlám követőinek várakozását testesítette meg, akik évszázadok óta várnak a *mehdi* (messiás) eljövételére. Az egyszemélyes uralom alatt álló rendszerek történelmi és jelenkori példái: Fidel Castro Kubában, a volt Szaddám Huszein-féle iraki rezsim, a Kim Ir Szen vezette Észak-Korea, a népuralmat megtestesítő Moammar al-Kaddáfi Líbia élén.

Mehran Kamrava szerint azonban nem minden perszonalista rendszert irányítanak karizmatikus személyek, de az autoriter vezetők irányítása alatt álló rezsimek is történelmi missziójukra hivatkoznak, amelyet teljesíteniük kell. A nem karizmatikus egyszemélyi vezetés 20. századi példái között Mohamed Reza Pahlavi

²² Pakisztánban 1958-ban, 1969-ben, 1977-ben és 1999-ben került sor katonai puccsra.

sah Iránját vagy Ferdinand Marcos fülöp-szigeteki uralmát szokás megemlíteni (Kamrava[1993]:pp.16-17.). Az irányított nép a nem karizmatikus autoriter államférfiakat nem tekinti nemzeti hősnak, gyakran a hadsereg támogatja a diktátor politikáját, ami nélkül igen könnyen ellene fordulhatnak a kirekesztett társadalmi rétegek. A valóságban nem találkozhatunk az autoritárius rendszerek vegytiszta típusaival, hanem szinte valamennyi esetben a három forma jegyeinek keveredésével írható le az adott politikai rendszer. A következő alfejezetben a demokrácia és az autokrácia között lévő határesetekre kívánunk kitérni.

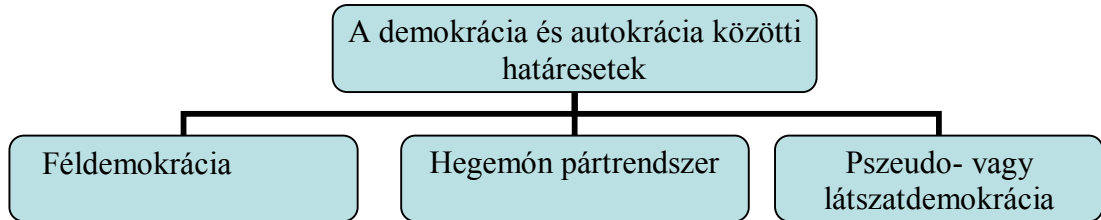
1.4. Határesetek: „féldiktatúrák” és „féldemokráciák”

A fejlődő világ elemzése szempontjából kulcsfontosságú kérdés, hogy megállapítsuk meddig tekinthető egy politikai rendszer demokráciának, és az adott rezsím honnantól kezdve számít autoritáriusnak. Mivel a valóságban nem húzhatók éles határok, ezért elengedhetetlen, hogy ne statikus állapotként mutassuk be a határeseteket, hanem azt vizsgáljuk meg, hogy milyen tendenciák jellemzik azokat: inkább a demokrácia, vagy inkább az autoritárius típus irányába haladnak-e. Elemzésünket azonban nagy mértékben befolyásolja, hogy mit értünk demokrácia alatt, ugyanis a minimalista definíciót alkalmazva az országok egy jelentős részét demokratikusként fogjuk megjelölni, míg a maximalista elméletet alapul véve a vizsgálat tárgyát képező rezsimek a korlátozott demokráciák közé fognak sorolódni.

Diamond, Linz és Lipset a fejlődő országok demokratikus átalakulásáról írt munkájukban a szakirodalom egyik legszélesebb elméletét mutatják be. A demokrácia fogalmát a dahl-i hét eljárási minimumot alapul véve három szükséges feltétel érvényesüléséhez kötik: 1. A választott tisztségek betöltéséért *versenyezzenek* egymással a szervezett politikai csoportok. 2. Nagyfokú *politikai részvétel* jellemezze a választásokat, azaz ne zárjanak ki a politikából társadalmi csoportokat. 3. Egy meghatározott szinten érvényesüljenek a *polgári és politikai szabadságjogok*, mint a véleménynyilvánítás szabadsága vagy a sajtószabadság. (Diamond-Linz-Lipset[1990]:p.10.) Az autoritárius és a demokratikus politikai rendszerek közötti átmeneti típusokban a fenti három feltétel csak részben, meglehetősen korlátozottan érvényesül, amely alapján három altípus képezhető.

2. ábra

A demokrácia és az autokrácia közötti határesetek

A *féldemokráciában* (*semidemocracy*) a politikai pártok közötti verseny nem teljes körű, vagy a választások korrektsége megkérdőjelezhető, vagy a polgári és politikai szabadságjogokat korlátozzák, amelyek szignifikánsan befolyásolják a politikai folyamat kimenetelét. Például Zimbabwe, Szenegál vagy Thaiföld sorolható ebbe a csoportba. A *hegemón pártrendszerek* jellegzetessége, hogy ugyan engedélyezik ellenzéki pártok alapítását és működését, ugyanakkor nincs valós lehetőségük a hatalom választások útján való megszerzésére. A mexikói PRI (Partido Revolucionario Institucional) az 1980-as években hegemón pártként gyakorolta a hatalmat. Említhetjük akár Malajziát (UMNO), akár Indonéziát (Golkar) is példának. A *pszeudodemokráciák* („látszatdemokráciák”, „kirakat-demokráciák”) formálisan rendelkeznek a demokrácia alapintézményeivel, a többpártrendszerrel, időszakonként megtartott választásokkal, amelyekkel a fennálló rezsím legitimálja a valóságban autoritárius hatalmát (Diamond-Linz-Lipset[1990]:pp.11-12.). A Közel-Keleten például a Hoszni Mubarak által irányított Egyiptom, illetve a közép-amerikai rezsimek sorolhatók ebbe a csoportba.

Paul Brooker a féldemokráciákat tovább osztályozza, és megkülönbözteti a *konzolidált formát* az átmeneti rezsimektől (Brooker[2000]:p.228.). Az átmeneti rendszerek a demokratikus átmenet egy meghatározott szakaszában vannak, amikor megkezdődik a demokratikus struktúra kiépítése, ugyanakkor a konszolidált demokrácia kialakulása még nem történt meg. Ettől azonban el kell határolni azon rendszereket, amelyek tartósan a köztes kategóriába sorolhatók.²³

²³ A Közel-Keleten és Észak-Afrikában az országok többsége a demokrácia és az autokrácia közötti sávban mozog (tartósan).

Az átmenet valamely szakaszában lévő rezsimek két további altípusát különíthetjük el. A *protodemokráciákat*, amelyek sikeresen eltávolodtak a korábbi diktatúrától, ugyanakkor a régi rendszer nem demokratikus sajátosságai és az új rendszer demokratikus elemei az átmenet egy bizonyos szakaszában összemosódnak, és együttesen jelen vannak a fennálló struktúrában. A protodemokráciák elméletileg egy meghatározott időn belül konszolidált demokráciává válhatnak. A közép-ázsiai köztársaságok a Szovjetunió felbomlását követő években protodemokráciáknak nevezhetők, ugyanis a régi kommunista rendszer sajátosságai jelentős mértékben befolyásolták a demokratikus átmenet csíráit.

A másik altípust azon országok képezik, amelyekben a demokratizáció folyamata megrekedt egy bizonyos fokon, tehát nem jött létre tökéletes demokrácia. Valójában ebbe a kategóriába tartozó rezsimek esetén a demokratizáció folyamata a rezsimek és az ellenzék közötti megállapodással, paktummal kezdődött el, amely szükségszerűen a politikai átalakulás egyik első lépésének tekinthető (Brooker[2000]:pp.226-255.). 1989-ben a hidegháborús nemzetközi rendszer megszűnésével párhuzamosan a kelet-közép-európai országokban megkezdődött az államszocialista rendszerek felszámolása. Lengyelországban a keleti blokk országai közül elsőként került sor ilyen paktum megkötésére, ugyanis 1989 tavaszán a Lengyel Egyesült Munkáspárt és az addig illegálisan működő Szolidaritás megállapodtak egy félig szabad választás kiírásában.

Jeff Haynes a határesetek két csoportját különbözteti meg: a kirakat-demokráciákat és a korlátozott demokráciákat. A *kirakat-demokráciákban* (a korábbi kategorizálás szerint pszeudo-demokráciákban) a polgári - és politikai szabadságjogok csak alacsony szinten érvényesülnek, a választásokat pedig a kormányzat erőteljes kontroll alatt tartja, ami a végeredményt is érinti. Általában azokban az országokban érvényesül ez a forma, ahol egy személy tartja kézben a hatalmat. Ilyen vezetőként említi Háfiz al-Aszadot Szíriában, Hoszni Mubárakot Egyiptomban, Szaddám Huszeint Irakban és Moammar al-Kaddáfít Líbiában, valamint egy tucat afrikai államot (Haynes[2001]:p.13.).

A *korlátozott demokrácia* „olyan hibrid rezsimek, amely ötvözi a demokratikus és nem demokratikus sajátosságokat” (Haynes[2001]:p.14.). Az ilyen típusú politikai rendszerekre az időszakosan megtartott általános választásokon túlmenően alacsony politikai részvétel jellemző. A politikai stabilitás nem a demokratikus normák tiszteletben tartásán, hanem az uralkodó politikai elit által a népre gyakorolt

nyomáson alapszik. A korlátozott demokráciák a liberális szabadságjogok terén mutatnak lemaradást a teljes értékű demokráciákhoz képest (Haynes[2001]:pp.14-15.).

A demokrácia fogalmának meghatározásánál ismertettük Wolfgang Merkel elméletét, aki a beágyazott demokrácia terminusával gazdagította a szakirodalmat. Merkel a „félíg-meddig” demokratikus rendszerek négy kategóriáját különíti el: 1. kirekesztő demokrácia (*exclusive democracy*), 2. „kisajátított” demokrácia (*domain democracy*), 3. illiberális demokrácia, 4. „delegatív” demokrácia (*delegative democracy*) (Merkel[2004]:p.49.).

A *kirekesztő demokráciákban* a választásra jogosult személyek egy csoportját kizárják a politikai részvételből. Ez lehet egy etnikai csoport, egy vallási kisebbség vagy - ahogy a muszlim országok egy részében és a nyugati történelmi példákban megfigyelhető - a női nem. Modernkori példának Lettország hozható, ahol a jelentős számú orosz származású lakosságot megfosztották az állampolgárságtól, és ilyen értelemben a politikai folyamatból is kizárták őket.

A *kisajátított demokráciákban* bizonyos politikai erőknek, általában a hadseregnek vagy a földesuraknak, vagy a gerilláknak vétőjoga van a politikai döntések felett, amivel sérül a választott képviselők hatalma. Elsősorban Délkelet-Ázsiára és Latin-Amerikára jellemző típusról van szó.

Az *illiberális demokrácia* fogalmát a *Newsweek* hetilap jelenlegi főszerkesztője, Fareed Zakaria vezette be a szakirodalomba, és olyan rezsimeket értett alatta, amelyek formálisan ugyan demokratikusak, viszont az alkotmányos normák, a jog uralma és a szabadságjogok tekintetében nem felelnek meg a liberális demokráciák normáinak (Zakaria[2003/b]). Az illiberális demokrácia a fejlődő világ egyik leggyakrabban előforduló kormányzati formája, ezért a későbbiekben egy külön alfejezetben foglalkozunk a problémával.

A *delegatív demokráciákban* a végrehajtó hatalom dominanciája érvényesül a törvényhozó és bírói hatalommal szemben. A kormányzat élén általában egy karizmatikus személy áll, aki megakadályozza a fékek és ellensúlyok rendszerének érvényesülését, amelynek következtében hatalma széleskörű. Merkel Argentínát és Dél-Koreát említi példának (Merkel[2004]:p.50.).

A fenti elemzés rámutatott arra a kérdésre, hogy hol húzódik a demokrácia és az autokrácia határa, amely különösen a Nyugaton kívüli régiókban fontos kérdés. A

továbbiakban a demokrácia és a demokratizáció elméletével kapcsolatos vitákra térünk ki.

2. A demokrácia és a demokratizálódás dilemmái

Ebben a fejezetben három elméleti vitát mutatunk be: a demokrácia és a gazdasági fejlettség közötti kapcsolatot, a demokrácia és a béke közötti összefüggést, illetve a demokrácia civilizációs megközelítését.

2.1. A gazdasági fejlődés és a demokrácia kapcsolata

Egy 1980 és 1987 között, 82 országban végzett statisztikai kutatás rávilágított arra, hogy az adott ország demokratikus berendezkedése és a gazdasági növekedés között pozitív korreláció állítható fel, még akkor is ha a kapcsolat nem tekinthető szorosnak (Maravall[1995]:pp.15-16.). Paul Brooker hivatkozik tizenhárom, több országra kiterjedő empirikus kutatás adataira, amelyek szintén azt bizonyítják, hogy a demokrácia, ha csak kis mértékben is, de elősegíti az adott ország fejlődését (Brooker[2000]:p.185.).

A demokrácia egyes közvélekedések szerint magasabb gazdasági növekedést eredményez, azaz hozzájárul az ország gazdaságának fejlődéséhez. A fejlődő országok vezetői gyakran éppen a gazdasági reformokra és a strukturális átalakításra hivatkozva kifejezetten károsnak tartják a szabadságjogok elterjesztését, ugyanis a demokratizáció – érvelésük szerint – könnyen anarchiába torkollhat. A szakirodalomban ezt az elméletet a volt szingapúri miniszterelnök nevére, *Li-hipotézis*nek vagy más kifejezéssel élve, *„fejlődési diktatúrának”* (*development dictatorship*), illetve a *„fejlesztő állam”* elméletének nevezték el. Li Kuan-ju szerint az 1970-es évektől lejátszódó ázsiai gazdasági csoda nem mehetett volna végbe demokratikus körülmények közepette, ugyanis a társadalomban mindig vannak a gazdasági átalakításban ellenérdekelt csoportok, amelyek a polgári és politikai szabadságjogok birtokában megvétőzzák az ez irányú döntéseket. A gyors gazdasági növekedéshez pedig rend szükséges, amelyet csak egy tekintélyelvű hatalom képes biztosítani.

Az elmélet képviselőinek leggyakrabban hangoztatott példája a világ legnépesebb országa, Kína, ahol az évi átlagos 8-10 százalékos közötti gazdasági növekedést nem követte politikai liberalizáció, ugyanis a Teng Hsziao-ping által 1979-ben lefektetett négy elv behatárolta a politikai reformokat.²⁴ Ha Kínában megszüntették volna a kommunista párt domináns szerepét, akkor ez politikai robbanást eredményezett volna az érvelés logikájának megfelelően.

India, amely a világ legnépesebb demokráciája viszont közel sem ért el olyan fényes eredményeket, mint az autoritárius Kína. India ugyan demokratikus állam, viszont lakosságának kb. 25 százaléka a szegénységi küszöb alatt él.²⁵ A Li-hipotézis egyik ázsiai támogatója, Mahatir bin Mohamed, Malajzia volt miniszterelnöke szerint a kelet-európai országok átalakulása káoszhoz és növekvő szegénységhez vezetett, ami azt bizonyítja, hogy az átalakuló országoknak célszerűbb az „*autoritárius stabilitás*” adta előnyökre alapozni a prosperitást (idézi Mahatirt Maravall[1995]:pp.13-14.). A gazdasági reformokhoz egy kézben kell tartani a politikai hatalmat, így elkerülhető hogy a partikuláris érdekek, a status quo hívei megakadályozzák az átalakítást. A gazdaság átalakítása tehát szükségképpen meg kell, hogy előzze a politikai liberalizációt, hiszen a demokrácia nem önmagában vett cél, hanem egy eszköz ahhoz, hogy a lakosság jobban éljen. Ha a demokrácia nem járul hozzá kellőképpen a magasabb életszínvonal létrejöttéhez, akkor káros azt ráerőltetni a fejlődő világra. Továbbá, az elmélet szószólói azt is hangsúlyozzák, hogy az erős állam a sikeres gazdasági reform elengedhetetlen előfeltétele.

A „fejlesztő” állam (*developmental state*) modellje legjobban a kelet-ázsiai országokra alkalmazható az érvelés alátámasztása végett, ugyanis az 1970-es évek ázsiai gazdasági csodája valóban paternalisztikus kormányzati struktúra mellett zajlott le (Hong-jong[2003]:pp.36-37.). A Li-hipotézissel szembeni komoly vádként fogalmazódott meg, hogy az efféle elméletnek az egyetlen célja, hogy legitimálja a fennálló kormányzat diktatórikus hatalmát. Li Kuan-ju azonban afrikai, ázsiai és a már említett poszt-szovjet térség példáira hivatkozott, ahol a demokratizáció véres polgárháborúba torkollott, ami számára az autoritárius rendszer előnyös voltát bizonyítja (lásd Barr[2000]:p.312.).

²⁴ Teng 1979-ben fejtette ki a négy alapelvet: 1. a szocialista út megőrzése; 2. népi demokratikus diktatúra; 3. a párt vezető szerepe; 4. a marxizmus-leninizmushoz és a maoi elvekhez való hűség.

²⁵ Forrás: *CIA Factbook India*[2006].

A gazdasági fejlődés és a demokrácia kapcsolatát vizsgáló szakirodalom empirikus kutatások segítségével cáfolja a Li-tételt. A Nobel-díjas indiai közgazdász, Amartya Sen éles bírálatokkal illeti a „fejlesztő” állam elméletét, ugyanis szerinte: *„Kína vagy Dél-Korea magas gazdasági növekedését nem tekinthetjük egyértelmű bizonyítéknak arra, hogy az önkényuralom kedvezőbb körülményeket teremt a gazdasági növekedéshez; mint ahogy ellentétes következtetést sem vonhatunk le abból a tényből, hogy a leggyorsabban növekvő afrikai ország, ... nevezetesen Botswana, a demokrácia oázisa a zavaros kontinensen.”* (Sen[2003]:p.236.).

Az empirikus tapasztalatok elemzésével igen ellentétes következtetésekre lehet jutni, emiatt az ok-okozati összefüggések vizsgálatát kell előnyben részesíteni. Szingapúr vagy Malajzia példái nem támasztják alá azt, hogy demokratikus körülmények közepette nem ment volna végbe ilyen gazdasági fellendülés. Az ok-okozati összefüggések sokkal inkább afelé mutatnak, hogy az exportorientált fejlődési út, valamint a technológia-intenzív, magas hozzáadott-értékű termékek előállítására való szakosodás járult hozzá a „take-off-hoz”.

A demokráciák teljesítőképesége gazdasági válságok és éhínségek idején szignifikánsan felülmúlja az autoritárius rezsimek eredményességét. Amartya Sen éppen a fentebb idézett India és Kína összehasonlítására hívja fel a figyelmet, ugyanis a demokratikus Indiában az utolsó éhínséget 1943-ban regisztrálták, míg Kínában 1960-61-ben, a „nagy ugrás” hibáinak köszönhetően mintegy 20 millió ember halt éhen (Sen[2003]:pp.278-280.). Statisztikailag bizonyított, hogy a demokráciák képesek megelőzni és kezelni az éhínség problémáját, míg az autokráciákban gyakran előfordulnak halálos áldozatokkal járó gazdasági válságok. Jelenleg a legjelentősebb éhínség Szudánban és Észak-Koreában van, mindkét országra a diktatórikus berendezkedés jellemző. Az autokráciák gazdasági előnyét tehát az empirikus kutatások nem támasztják alá, hiszen az ok-okozati összefüggések figyelmen kívül hagyása téves következtetések levonásához vezetnek. Viszont a gazdasági válságból való kilábalás sikeressége megkövetelheti azt, hogy a (demokratikus) kormányzat megerősítse hatalmát.

A fejlődő országokban a gazdasági reformok és a politikai liberalizáció kihívásai gyakran szimultán jelentkeznek, így felmerül a kérdés, hogy a kettő közül melyik probléma élvezzen prioritást. Lehet-e egyszerre kiépíteni a demokrácia és a piacgazdaság működéséhez szükséges intézményi struktúrát? A Li-tétel a gazdasági reformok elsődlegességére teszi a hangsúlyt, hangoztatván, hogy az anyagilag

hátrányos helyzetű emberek többségét amúgy sem érdekli a politika, hiszen a „betevő falat” biztosítása köti le a figyelmüket. „*A szegények a kényeret választják a szavazás helyett*” – fogalmazza meg gúnyosan a Li-tézis lényegét Charles Fried (Fried[2001]:p.232). A demokrácia megteremtése tehát „luxus-beruházás” az alulfejlett régiókban, amelynek gazdasági hátulütői lesznek.

José María Maravall érvelése szerint a gazdasági átalakítás sikere jobb demokratikusabb körülmények között, ugyanis a reformokat kezdeményező kormányzat autoritása nem csak a gazdasági teljesítményen alapszik (Maravall[1995]:p.15.). A piacgazdaság intézményrendszerének kiépítése a fejlődő országokban rövid távon számos nem-kívánatos negatív következményekkel jár, amely népszerűtlenné teheti az irányító politikai elitet. A demokratikus körülmények közepette tevékenykedő politikusok mindent megtesznek azért, hogy népszerűségük ne csökkenjen a reformok során, tehát kvázi érdekeltek abban, hogy csökkentsék a társadalomra nézve káros következményeket és hibákat. A gyors gazdasági növekedés általában növeli a jövedelem-egyenlőtlenségeket, és hozzájárulhat az autoritárius rezsimek válságához.

A demokráciák sokkal jobban képesek menedzselni a gazdasági válságokat, mint a nem demokratikus kormányzatok. Huntington Dél-Európát hozza fel példaként, ahol az 1960-as, 70-es évek fordulójára a társadalom egyre szélesebb csoportjai követelték a politikai rendszer nyitását. Spanyolországban például Franco tábornok gazdasági eredményekkel kívánta stabilizálni és hosszú távon legitimálni hatalmát, ugyanakkor éppen a hirtelen bekövetkezett gazdasági növekedés teremtette meg a demokratizáció társadalmi bázisát (Huntington[1991]:p.70.).

A gazdasági teljesítményre alapozott legitimáció hosszú távon az autokráciák bukásához és politikai liberalizációhoz vezethet. Minxin Pei felhívja a figyelmet a kínai gazdasági reformok ellentmondásaira, amelyek következtében a Kínai Kommunista Párt monopolhelyezete szükségképpen végéhez közeledik. A kezelhetetlennek tűnő regionális egyenlőtlenségek, a növekvő munkanélküliség és a társadalombiztosítási rendszer hiánya következtében az elmúlt években kormányellenes tömegtüntetésekre került sor, amelyeket a kommunista rendszer képtelen volt kezelni. Meglátása szerint Kína „békés felemelkedésének” rendkívül súlyos következményei lesznek, amelyek a jelenleg hatalmat gyakorló politikai rendszer válságában fognak kifejeződni (Pei[2002]).

Sen továbbá azt is cáfolja, hogy a szegények egyáltalán nem érdeklődnek a politikai folyamatok iránt. Véleménye szerint a fejlődő országok kormányzatai nem tartják sokra a demokratikus értékeket, azonban ezt nem lehet a nép egészének álláspontjaként feltüntetni. Indiában, ahol jelenleg a lakosság több mint 30 százaléka a szegénységi küszöb alatt él, 1947 óta magas részvételi aránnyal tartják meg a választásokat. Az Indira Gandhi vezette Indiai Nemzeti Kongresszus párt 1977-ben súlyos választási vereséget könyvelhetett el, ugyanis India nélküli lakossága az urnákhoz járulva fejezte ki elégedetlenségét a mintegy két évig tartó rendkívüli állapottal szemben.²⁶ Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában nagy számú tüntetésre került sor az elmúlt években a fennálló diktatúrákkal szemben, amelyeket a karhatalmi szervek rendszerint elfojtottak (Sen[2003]:pp.238-239.).

Sen elemzése mintha azt sugallná, hogy egy adott ország társadalmi csoportjai között fennálló jövedelem-egyenlőtlenségeket, illetve a szegénységet a demokratikus körülmények automatikusan orvosolnák. A demokráciák megteremtik annak a lehetőségét, hogy kezeljék és felszámolják ezen problémákat. A politikai szabadságjogok birtokában lévő egyén megélhetési problémái tehát nem oldódnak meg automatikusan, ugyanakkor a politikai elit figyelmét felhívhatja sanyarú sorsára.

Az elemzésből levonható az a következtetés, hogy demokratikus körülmények közepette nagyobb valószínűséggel lehet a gazdasági reformokat lebonyolítani, mint autoritárius viszonyok mellett. A szimultán reformok sikerének előfeltétele, hogy a rendszerváltáskor kialakult ún. „*negatív konszenzus*” – ami a régi társadalmi és gazdasági rendszer felváltásán alapszik – egy „*pozitív konszenzus*” váltsa fel, amely az újonnan kialakuló hatalmi viszonyok legitimitásán nyugszik. Ha a társadalom korábban privilegizált és hátrányos helyzetű rétegei nem fogadják el a politikai és gazdasági változások szükségességét, akkor gyenge – vagy bukott államok (*failed states*) jöhetnek létre. Az iraki polgárháborús helyzet jelentős mértékben betudható annak, hogy a különböző felekezetek és etnikumok között fennálló, a Szaddám-rendszer eltávolítására vonatkozó konszenzust nem váltotta fel az új rendszer alapelveire vonatkozó egyetértés.

²⁶ Indira Gandhi miniszterelnök-asszony 1975-ben rendkívüli állapotot hirdetett ki Indiában, amelynek keretében gazdasági reformok kezdődtek a politikai és polgári szabadságjogok korlátozása mellett. 1977-ben feloldották a rendkívüli állapotot és demokratikus választásokat tartottak, amelyen Indira Gandhi vereséget szenvedett.

2.2. A liberális demokrácia univerzalizmusa?

Francis Fukuyama a poszt-bipoláris világrendről írott munkájában a liberális demokrácia világméretű győzelméről értekezik, amelynek eredményeként beköszönhet a kanti „örök béke” állapota [Fukuyama(1994)]. A demokratikus értékrend elterjedését támasztják alá a *Freedom House* által készített éves jelentések, amelyek szerint drámaian növekszik a Föld népességének azon hányada, amely polgári és politikai szabadságjogok birtokában él. Míg 1975-ben a Föld országainak 59 százaléka szabad vagy részben szabad minősítést kapott, addig 2006-ban 76 százalékra növekedett ez az arány. Az emberiség 82 százaléka, azaz megközelítőleg 5,3 milliárd fő élvezi a szabadság nyújtotta előnyöket, és az autoritárius rendszerekben élők száma jelentősen lecsökkent (18 százalék, 1,2 milliárd fő) (Freedom House[2006]).

A demokrácia a 20. század univerzális mítoszává vált, ugyanis a nyugati civilizáción kívül más térségekben is elterjedt. Richard Rorty szerint a modern nyugati demokrácia morálisan is felsőbbrendűbb, mint a keleti despotikus rendszer, ezért törekedni kell elterjesztésére, vagyis „a Föld nyugatosítására” (idézi Rorty-t Keane[2004]:p.1.). A demokrácia egy „boldogabb” életet kínál a nép számára, és ebben az értelemben először a történelem folyamán „globális politikai nyelvvé” alakult. A demokrácia univerzalizmusa mellett érvelők azzal támasztják alá véleményüket, hogy a demokrácia gyorsabb gazdasági növekedést eredményez (lásd a 2.1. alfejezetet), illetve az emberi fejlődést támogatja, valamint hozzájárul a békéhez (*democratic peace*).

2000. június 27-én Varsóban, 106 ország képviselői találkoztak a Demokráciák Közössége (*Community of Democracies*) nevű szervezet gyűlésén, amelyen egy közös nyilatkozatot adtak ki arról, hogy tiszteletben tartják az alapvető demokratikus elveket, mint az általános és szabad választásokat, vagy a törvényhozó hatalom elszámoltathatóságát, a katonaság feletti civil kontroll érvényesülését stb. Varsóban a világ minden régiója képviseltette magát, többek között az arab országok is hangot adtak a szabadságjogok melletti elkötelezettségüknek, amely arra enged következtetni, hogy a demokrácia nem ismer földrajzi határokat (Diamond-Plattner[2001]:p.XVI-XVII.).

A demokrácia, ahogy John Keane fogalmaz de facto univerzális értékévé vált az elmúlt néhány évtized folyamán, de különösen a hidegháborút követően

(Keane[2004]:p.1.). Amartya Sen *A fejlődés mint szabadság* című munkájában a demokráciát univerzális értéknek minősíti, amit minden körülmények közepette érvényesíteni kell. Vélekedése szerint a politikai szabadságjogok három szerepet töltenek be az emberiség életében: 1. közvetlen jelentőségűek; 2. eszköz - és 3. alkotójellegűek (Sen[2003]:pp.233-234.). A politikai szabadság közvetlen funkcióját az adja, hogy az állampolgárokat bizonyos képességekkel ruházza fel. Sen szerint a fejlődés alapvető célja a szabadság (szűkebb értelemben a politikai szabadságjogok) világméretű elterjesztése. A politikai szabadságjog a tágabban vett emberi szabadságnak a része, amely önmagában véve értékes része (*intrinsic value*) az emberi életnek. Másrészt, eszközjellege (*instrumental value*) révén a nép felhívhatja a döntéshozók figyelmét a gazdasági jellegű szükségletekre, aminek nélkülözhetetlen feltétele a kommunikáció és a vélemény szabadságának érvényesülése. Harmadrészt, alkotó (*constructive importance*) módon támogatja e jogok gyakorlását is, hiszen vita és véleménycsere nélkül elképzelhetetlen a szükségletek megfogalmazása, kifejezése. A demokrácia kapcsolatot teremthet a döntéshozó és az állampolgár között, hiszen a szükségletek megfogalmazása politikai választ igényel az irányító politikai elittől (Sen[2001]:p.10.).

Ha a demokráciát univerzális értéknek fogjuk fel, akkor valamilyen formában el kell tudnunk választani a nyugati civilizáció történelmi folyamataitól. A demokrácia ugyanis egy földrajzilag jól körülhatárolható területen jött létre, kialakulása szorosan kapcsolódik a nyugati civilizáció szerves fejlődéséhez. A liberális demokrácia szinte elválaszthatatlannak tűnik a francia felvilágosodás eszméitől, a nemzetállamok kialakulásától, a szekularizációtól és az individualizmus értékeitől. Szilágyi Ákos a globalizációt egy modernizációs világfolyamatként fogja fel, amelynek első állomása a Nyugat, majd ezt követően tovaterjed a földtekén. A globalizációt „...nem a nyugati civilizáció, hanem a modern Nyugatról elindult civilizálódási folyamat expanziójaként kell elképzelnünk.” (Szilágyi[2000]:p.95.). A modernizációs folyamat tehát csak ideiglenesen viseli magán a nyugati civilizáció jegyeit, egy későbbi szakaszban leveti annak sajátosságait, és kiüresedetté válik.

Vajon a modernizációs világfolyamat részét képezi-e a szabadság világméretű elterjedése? Ne feledjük, hogy Európa történetéhez legalább annyira hozzátartoznak a totalitárius rendszerek, mint a demokráciák. A totalitarizmus mint ideológia kialakulását ugyanakkor nem köthetjük kizárólag Európa történetéhez, hiszen Japán

második világháborús szerepvállalása arra mutat rá, hogy a demokrácia ellentettje sem civilizációfüggő.

A kérdést felvethetjük úgy is, hogy vajon elválasztható-e egymástól a liberalizmus és a demokrácia, hiszen a modern értelemben vett nyugati politikai rendszerek többsége liberális demokrácia. A nyugati demokráciaelméleteket végignézve leszögezhetjük, hogy a liberalizmus és a demokrácia ideológiája szorosan összetartozik, egymást kölcsönösen kiegészítik (Ágh[1986]:pp.22-23.). A rendszeres időközönként megtartott általános és szabad választások előfeltételezik az alkotmányos normák és az egyén polgári és politikai szabadságjogainak egy bizonyos minimumát.

Európában a liberalizmus korai formájában (nem a modern értelemben) a 17-18. század gondolkodóinak a terméke, így jóval megelőzte az általános választások bevezetését. A liberalizmus alapgondolata jól tetten érhető az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban, amely szerint minden ember egyenlőnek születik, és elidegeníthetetlen jogokkal rendelkezik. Ebből az alapértékből táplálkozik a kormányzat hatalmának alkotmány révén való korlátozása, az emberi élet minden körülmények között való védelme, és lényegében az emberi jogok eszméjének kialakulása. A modern liberalizmus csírája jelen volt a 19. századi európai alkotmányos monarchiák gyakorlatában, amelyek néhány évtizedet követően liberális demokráciákká váltak (Plattner[2001]:pp.78-81.). A jóléti államok kialakulása a második világháborút követően azonban kiüresítette a liberalizmus fogalmát, és a létező politikai rendszerek leírására a szociáldemokrácia kifejezést kezdték használni. Majd az 1970-es, 80-as évektől kezdve a liberalizmus ismét „újjáéledt”, különösen az államok gazdaságpolitikai irányultságában (Plattner[2001]: p.87.).

A demokrácia és a liberalizmus univerzalitásának vizsgálatakor foglalkoznunk kell Giovanni Sartori álláspontjával, aki a liberalizmus univerzalizmusa mellett foglal állást. A liberalizmust a nép önkényuralommal szembeni védelmével (*demo-protection*), míg a demokráciát a néphatalommal (*demo-power*) azonosítja. A „nép védelme” érvelése szerint a demokrácia szükséges előfeltétele, és a két alapérték közül ezt lehet világszerte elterjeszteni. Sartori szerint a harmadik világ országainak gyakorlata nem támasztja alá a liberalizmus értékének felsőbbrendűségét, hiszen ha teokratikus államok polgárait kérdezzük arról, hogy mit

gondolnak a személyes szabadság elvéről, akkor nagy valószínűség szerint leértékelik azt, más számukra fontosabb elvekkel szemben.

Ha a liberalizmus értékét lecsupaszítjuk a nyugati fejlődés diktálta terminusoktól, és úgy definiáljuk, mint a (testi) sértés elkerülésének elvét (*harm-avoidance*), akkor láthatjuk, hogy ez a norma ugyanúgy elfogadott egy közösségi alapon szerveződő törzsi társadalomban, ahol a közösség tagjai mindent megtesznek azért, hogy elkerüljék a bántalmazást, mint egy individualista nyugati országban. Ha választanunk kell, hogy melyik ország demokratikus: a törvények uralma alatt álló ország, ahol az állampolgárok jelentős részének nincs szavazati joga; vagy az a rendszer, ahol mindenki szavazhat, viszont nincsen alkotmányos korlát a kormányzat előtt, Sartori az előbbi mellett teszi le a voksát. (Sartori[2001]:pp.52-55.). Az empirikus tapasztalatok azonban ennek az ellenkezőjét támasztják alá, vagyis a demokrácia procedurális értelemben terjedt el szerte a világon, viszont ezt nem követte a szabadság értékének tovagyűrűzése.

2.2.1. Az illiberális demokrácia koncepciója

Fareed Zakaria 1997-ben a *Foreign Affairs* hasábjain publikált cikkében bevezette az *illiberális demokrácia* fogalmát, amely alatt a demokratikus és az autoritárius normák sajátos keveredését érti. A tanulmányból elkészített könyv (*The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*, 2003) óriási vitákat váltott ki az Egyesült Államokban. Zakaria rámutat arra, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika országainak jelentős részében a diktatórikus rezsimeket olyan demokráciák váltották fel, amelyeknek kevés gyakorlata van az alkotmányos liberalizmus bevezetésében. Az illiberális demokráciákban tehát időközönként szabad választásokat tartanak úgy, hogy a kormányzat nem biztosítja az alapvető polgári és politikai szabadságjogokat.

Az illiberális demokráciák száma Zakaria szerint rohamosan növekedett az elmúlt években, hiszen 1990-ben a demokráciák 22 százaléka, 1992-ben 35 százaléka, míg 1997-ben 50 százaléka tartozott ebbe a kategóriába (lásd Zakaria[2003/b]:pp.96-101.). Az ilyen politikai rendszerekben a választások során olyan politikai pártok kerülhetnek hatalomra, amelyek pusztán eszközként használják a demokráciát ahhoz, hogy megideologizált céljaikat elérjék, így számtalan esetben autoriter rendszerré alakulnak át. „*Perutól a Palesztín Hatóságig, Sierra Leonetől*

Szlovákiáig, Pakisztántól a Fülöp-szigetekig, egy zavaró jelenség elterjedését láthatjuk a nemzetközi életben, az illiberális demokráciákat (Zakaria[2003/b]:p.22.). Zakaria amellet érvel, hogy a liberális autokrácia előnyösebb politikai rendszer, mint az illiberális demokrácia, azaz a liberalizmus elvét fontosabbnak tartja, akárcsak Sartori.

A liberális autokráciák modern példajaként Hong Kongot említi, amellyel bizonyítva látja azt a tézist, hogy a liberalizmus függetleníthető a demokratikus elvek gyakorlásától. Hong Kong a világ egyik legmagasabb szintű alkotmányos normákkal rendelkező területe, ugyanakkor történelme során sohasem volt demokrácia. A Palesztín Hatóság, Hong Konggal ellentétben viszont demokratikusnak tekinthető, hiszen Jasszer Arafat többé-kevésbé szabad választások révén került az elnöki székbe, ugyanakkor az alkotmányos liberalizmus szinte egyetlen tulajdonságával sem rendelkezik (Zakaria[2003/b]:p.21.).

Zakaria lényegében az amerikai neokonzervatív ideológia kritikusának számít, hiszen megkérdőjelezi George W. Bush demokrácia-terjesztésre vonatkozó külpolitikájának eredményességét. Véleménye szerint a demokratizáció kelet-ázsiai modellje a követendő példa a fejlődő világ diktatúrái számára: egy liberális autokrata politikus gazdasági reformokat hajt végre, majd ezt követi a politikai liberalizáció. Könyvében összehasonlítja Kína és Oroszország ellentmondásos fejlődését, és a két modell közül az előbbit tartja követendő példának. Oroszország Kínával ellentétben a politikai reformok elsődlegességére helyezte a hangsúlyt, és ma szabadabb államnak számít mint Kína, ugyanakkor elmaradt a gazdasági modernizáció tekintetében (Zakaria[2003/b]:pp.91-96.).

Könyvében védelmébe veszi azon liberális autokratákat, akik a politikai hatalmuk centralizációja mellett hozzáláttak országuk széleskörű átalakításához. Példaként említi Szuhartót, Park Csung Hí-t, Li Kuan-ju-t, Augusto Pinochet tábornokot, akiknek „bibliai” szerepük volt alulfejlett országaik gazdasági és társadalmi struktúrájának megreformálásában. Méltatja az 1999-es katonai puccsal hatalomra került Pervéz Musarrafort, aki azt ígérte, hogy rendet teremt a dél-ázsiai régióban, amire a demokratikusan megválasztott Benazír Bhutto és Navaz Saríf nem voltak képesek az 1990-es évek folyamán. Musarrafi széleskörű és radikális reformokat hirdetett, amelyeket a demokrácia hiánya miatt egyetlen politikai csoport sem vétózható meg.

Zakaria liberalizmus alatt elsősorban gazdasági liberalizmust ért, amely értéket univerzálisnak tételez fel. Szerinte kifejezetten káros hatásai lehetnek annak, ha az Egyesült Államok ráerőlteti a demokráciát egy arra még nem érett országra. Többször említi Indiát (Zakaria indiai muszlim családból származik), ahol ma kevésbé érvényesülnek a tolerancia és a szekularizmus értékei, mint a függetlenségkor. Az 1980-as, 90-es évekre pedig megjelent a hindu nacionalizmus irányzata, amely 2002-ben Gudzsarát államban súlyos hindu-muszlim zavargásokhoz vezetett.²⁷ Kritizálja az Egyesült Államok jelenlegi politikai berendezkedését is, amelyet Tocqueville híres mondatát kölcsönvéve, a „többség zsarnokságához” hasonlít (Zakaria[2003/b]:p.224.).

Az illiberális demokrácia elméletét igen éles kritikák érték a szakirodalomban. A legerőteljesebb Zakaria-ellenes kirohanásnak az a Robert Kagan adott hangot, aki a Bush-adminisztráció legemblemikusabb teoretikusa, és egyben lelkes propagálója a „demokrácia-dominó” tézisnek. Kagan szerint Zakaria az 1950-es évek modernizációs elméletének apologetikájában él, amikor az autokráciák mellett érvel. Tévedésnek tartja magának az „illiberális demokrácia” kifejezésnek a használatát is, ugyanis Zakaria túlzottan általánosít, és olyan országokat vesz egy kalap alá, mint a Menem-féle Argentína és a Lukasenka-vezette Belorusszia. Kagan szerint Belorusszia semmilyen szempontból sem felel meg a demokrácia kritériumainak, és téves következtetés a demokrácia számlájára írni az ország viharos történelmének epizódjait. A *New Republic* hasábjain kifejti, hogy Zakaria félremagyarázza a történelmi eseményeket, ugyanis például Jugoszlávia szétesésének véres eseményeit a Balkánon is végigsöprő demokratizációs hullám következményének tekinti.

Kagan többször idézi Zakaria azon mondatát, amely szerint „*a demokráciának vannak sötét oldalai*”, amelynek keretében mitologizálja a liberalizált autokráciákat, azaz végső soron a diktátorok cselekedeteit. Kagan szerint Zakaria olyan diktátorokat „éltet”, akik kifejezetten sokat ártottak népüknek, többek között Szuhartót, Pinochetet vagy akár Musarrafort. Továbbá, szerinte az illiberális demokrácia elmélete Zakaria családjának múltjából ered, ugyanis egész életét meghatározza indiai muszlim származása (Kagan[2003]).

²⁷ Indiában több évszázados történetre vezethető vissza a hindu-muszlim ellentét, amely különösen az 1990-es évek elején mérgesedett el. Hindu fiatalok 1992. december 6-án lerombolták az első mogul(mogul) uralkodóról elnevezett Babri Maszdzsidot (Bábur mecset), amely azt jelezte, hogy a társadalom bizonyos rétegei fogékonyak a hindu nacionalizmus radikalizmusa iránt.

Fareed Zakaria Robert Kagannak írt válaszlevelében arra utal, hogy az eredeti szövegkörnyezetből kiragad és félremagyaráz mondatokat. Kifejti, hogy elkötelezett a demokrácia mellett, amelynek gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatását elfogadja, és egyben univerzális értéknek tartja, viszont az Európán kívüli térségek szempontjából a demokrácia-terjesztés nem biztos, hogy a legoptimálisabb eredményhez vezet (lásd Zakaria-Kagan[2003/a]).

Az illiberális demokrácia fogalmát egyébként elsőként nem Zakaria, hanem a már idézett Larry Diamond használta, aki a *Freedom House* értékelési rendszerét vette alapul a kategóriák meghatározásánál. Az 1-től 7-ig terjedő skálán liberális demokráciáknak tekinti azon országokat, amelyek egy vagy két pontot kaptak az általános szabadságjogok érvényesülésére. Félig liberális államok közé sorolja a 2,5-3 pontot, míg illiberális demokráciáknak tekinti a 3,5-5 pontot elérő országokat. Elemzése szerint 1999-ben a világ 120 demokráciájának 59 százaléka a liberális demokráciák, 19 százaléka a félig liberális, míg a maradék 13 százaléka az illiberális demokráciák közé tartozott (Diamond[2001]:p.362.). Diamond szerint a liberális demokrácia elsősorban a nyugati fejlett országokban honosodott meg. Szám szerint a 120 demokráciából 24 sorolható ebbe a kategóriába, - Nyugat-Európa, Izrael, Japán és négy anglofón ország.

A konszolidált liberális demokráciák világán kívüli országokat világpolitikai befolyásuk szerint szükséges csoportosítani. A gazdaságilag és politikailag stratégiai pozícióban lévő országok közé 30 államot sorol, amelyek közül csak minden ötödik felel meg a liberális demokrácia kritériumainak. A 30 országból 19 tekinthető demokráciának, amelyből négy félig liberális, kilenc illiberális demokrácia (Diamond[2001]:pp.358-362.). Az empirikus elemzés tehát alátámasztja a Fareed Zakaria által kifejtett tézist, amely szerint a fejlődő világ demokráciái javarészt illiberális demokráciák.

2.2.2. Az ázsiai értékek: a „fejlesztő” állam elmélete

A demokrácia univerzalizmusának vizsgálatakor feltétlenül szükséges visszatérni a korábban elemzett *Li-tételre*, amelyet másképpen az *ázsiai értékek* elméleteként is szokás hívni. 1993-ban az ENSZ által Bécsben lebonyolított emberi jogi világkonferencián, az emberi jogok univerzalizmusa kapcsán jelentős nézeteltérés

alakult ki a nyugati és az ázsiai országok képviselőinek egy csoportja között. A találkozón ázsiai országok egy csoportja, Kínával az élen arra hivatkozott, hogy a Nyugat kulturális imperializmust követ el, amikor az emberi jogok egyetemes jellegét hangoztatja. „Az egyéni érdekeket az állami érdekek mögé kell helyezni” – jegyezte meg a Kínai Népköztársaság külügyminisztere az 1993-as konferencián (idézi Barr[2000]:p.311.).

Az ázsiai értékek koncepciója szerint, amelynek legfőbb képviselői – a szingapúri Li Kuan-ju és a malajziai Mahatir bin Mohamed – Ázsiának Európától eltérő értékrendszere van, amit az ázsiai értékek tízpontos katalógusával is alátámasztanak. Az ázsiai értékek alapegysége a közösség és a társadalom, amelynek érdekei mindig megelőzik az egyéni jólét szempontját. Ennek következtében lehetetlenség a liberalizmus nyugati válfaját exportálni és elterjeszteni ezekben az országokban. A munkafegyelem, a szorgalom, a csapatszellem, az erős állam elmélete, összefoglalóan a konfuciózus etika képezi az ázsiai értékek alapját (Song[2002]:pp.110-114.).

Az ázsiai értékek elméletét a nyugati országok éles kritikával illették, ugyanis szerintük a kulturális relativizmus hangoztatásának célja a kelet-ázsiai autoriter politikusok hatalmának legitimálása. Eszerint Li Kuan-ju és Mahatir bin Mohamed, akik maguk is nyugati életmód szerint élnek, az ázsiai értékek megfogalmazásával kívánják kivédeni a polgári és politikai szabadságjogok érvényesülésére vonatkozó nyugati kritikákat. A bírálatok másik vonulata pedig arra vonatkozott, hogy Ázsia sokszínű tradíciókkal rendelkezik, amelynek következtében nem lehet kulturálisan egységesként definiálni.²⁸

Az ázsiai értékek elmélete az 1990-es évek második felében intracivilizációs vitákat is indukált. A béke Nobel-díjas dalai láma kategorikusan visszautasította az illiberális demokrácia ázsiai eredetű civilizációs gyökereit. „*Számos ázsiai vezető azt mondja, hogy a demokrácia és a szabadság, amely vele jár, kizárólag a nyugati civilizáció termékei... Én nem osztom ezt a nézőpontot. Alapvető hitem szerint minden emberi lény ugyanazokat az elvárásokat osztja: mindannyian boldogságot akarunk, és mindannyian megtapasztaljuk a szenvedést.*” (His Holiness the Dalai Lama[2001]:p.20.). A dalai láma szerint nincsen ellentmondás a buddhista tradíció és

²⁸ Az ázsiai értékekkel kapcsolatos érvek és ellenérvek rendszere kapcsolódik az ún. orientalizmus-vitához. Edward W. Said: „*Az orientalizmus*” című munkájában azzal vádolta a Kelet-kutatókat, hogy Európa identitását a mesterségesen megalkotott Oriens ellentétéként írták le. A szakirodalom az ázsiai

a liberális demokrácia nyugati értéke között, hiszen Buddha szerint minden ember egyenlőnek született, és „minden embernek joga van az életre, a szabadságra és a boldogságra”. Véleménye szerint a buddhizmus és a demokrácia közös hitből táplálkozik, amelynek alapját az emberi egyenlőség elfogadása képezi. A demokrácia „humanista megközelítése” mellett érvel, amely a személyes szabadságjogok és a közösség, illetve az emberiség iránt érzett szolidaritás összeegyeztethetőségén alapul (His Holiness the Dalai Lama[2001]:p.19.).

A dél-koreai miniszterelnök, Kim De-Dzsong éles kirohanásokat intézve szembeszállt Li Kuan-ju hangzatos érveivel a *Foreign Affairs* hasábjain. Kim De-Dzsong elutasította az ázsiai értékek antidemokratikus voltát, nevezetesen azt, hogy Ázsiának erős államra lenne szüksége a gazdasági fejlődés végett, mert ellenkező esetben anarchia és káosz bontakozik ki. A dél-koreai politikus szerint Délkelet-Ázsia új gazdasági rendje megköveteli az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartását, azaz a demokrácia előfeltétele a gazdasági növekedés és kreativitás fenntartásának (Dae-jung[1994]).

Amartya Sen az ázsiai értékek kulturális alapját cáfolja, sőt elutasítja a szabadság és a tolerancia értékének a nyugati civilizációhoz való kötődését. Sen szerint az ázsiai értékek koncepciója visszavezethető ahhoz a nyugati felfogáshoz, amely szerint a demokrácia az európai fejlődés eredménye, és ez a tradíció nem alakult ki Ázsiában. Tévesnek tartja azt a hozzáállást, hogy el kell terjeszteni a demokráciát világszerte, ugyanis ez azt a képzetet sugallja, hogy a demokrácia kifejezetten nyugati érték. A szabadság és a tolerancia olyan egyetemes értékek, amelynek hagyománya az emberi fejlődésben keresendő, és nem sajátítható ki egyetlen civilizáció által sem. Ázsiának is van a szabadságot és a toleranciát támogató filozófiai öröksége, amely sajnálatos módon nem érvényesül napjainkban. Rámutat – többek között – *Konfuciusz* munkásságának sokféleségére, arra, hogy létrejöhet ellentét a család és az állam között (lásd Sen[2003]:pp.360-361.).

Li Kuan-ju ezzel szemben az ázsiai értékek alapját a család és az állam közötti harmóniában, és az utóbbi érdekeinek elsőbbségében látta, amelyet Konfuciusz írásaira hivatkozva támasztott alá. Sen érvelése szerint: „*Konfuciusz nem javasolta, hogy vakon engedelmessédjünk az államnak*” (Sen[2003]:p.360.), amivel szembeszáll a Li-tétellel. A továbbiakban hindu és muszlim gondolkodók munkáira

értékekkel összefüggésben ún. fordított orientalizmusról beszél, ugyanis az említett ázsiai politikusok történelmi létjogosultság nélkül alakítják ki Ázsia nem létező közös identitását SAID[2000].

támaszkodva bebizonyítja, hogy a szabadság és a tolerancia mindkét vallási tradícióban jelen van. Az ázsiai értékek koncepciójának érvényességét mind Ázsiában, mind a Nyugaton erőteljesen kétségbe vonják. A következő fejezetben a demokrácia elterjesztésének mítoszával kapcsolatos érvet vizsgálunk meg: a demokratikus béke elméletét.

2.3. A demokratikus béke

A jelenlegi amerikai külpolitika meggyőződéses hitévé vált a demokrácia globális méretekben való elterjesztése, amelynek filozófiai hátterét a demokratikus béke elmélete alkotja. Alaptétele szerint a demokráciák nem háborúznak egymással, amit a koncepció képviselői statisztikailag is alátámasztanak, 19-20. századi adatokat feldolgozva. A nemzetközi politikaelmélet liberális-neoliberális iskolájához tartozó szakértők szerint, ha a demokrácia meghatározó kormányzati formává válik világszerte, akkor a nemzetközi rendszerben a fegyveres konfliktusok száma minimálisra csökken, és beköszönt a kanti „örök béke” állapota. A realista-neorealista iskola ezzel szemben nem tulajdonít jelentőséget egy adott állam belső berendezkedésének, hanem a külpolitikát a nemzeti érdekek primátusából vezeti le. A liberális-neoliberális tanok azt állítják, hogy egy ország külpolitikáját jelentős mértékben meghatározza az, hogy hogyan bánik saját lakosságával, vagyis az autoriter, diktatórikus rendszerek gyakran ellenségesen viselkednek más országokkal, és könnyebben háborúba bocsátkoznak, mint a demokratikus államok.

A demokratikus béke koncepciójának hátterében az intézményi megközelítés normatív és strukturális nézőpontjai állnak. A normatív álláspont szerint a demokratikus intézmények a konfliktusok békés megoldására ösztönzik a politikusokat. Két demokratikus állam az érdekeiket érintő vitákat békés tárgyalások útján fogják megoldani, ugyanis megbíznak egymás értékeinek kölcsönös tiszteletben tartásában.

A demokratikus béke strukturális magyarázatának alapja, hogy a demokráciákban a politikusok nem vállalják fel a háború indításának rizikóját, ugyanis ez népszerűségük csökkenéséhez vezethet, végső soron pedig a választások elvesztését eredményezheti (Mousseau[2003]:p.285.). A demokráciák számára a háború nem kifizetődő vállalkozás, ugyanis az emberi élet védelme mindenek felett

áll. A demokráciák viszont a diktatórikus rendszereket destabilizáló veszélyforrásnak fogják fel, amely előrevetíti az ellenségeskedést közöttük (lásd Farnham[2003]:p.397.).

A demokratikus béke elméletének egyik első megfogalmazója Immanuel Kant volt, aki 1795-ben írt esszéjében kifejti, hogy a köztársaság alkotmányában rejlő fékek és ellensúlyok rendszere megakadályozza a kalandor uralkodókat abban, hogy kényük-kedvük szerint háborút indítsanak, valamint a köztársaság aláveti magát a nemzetközi jog normáinak (Spiro[1994]:p.52.). Ezzel ellentétben az olyan államok számára, amelyek nem köztársaságok, a háború nem igényel áldozatokat a hatalom gyakorlótól.

A demokratikus béke modern elmélete az 1970-es évekre vezethető vissza, amikor megkezdődött a kanti alaptétel empirikus igazolása. A statisztikai adatok alátámasztották, hogy a demokratikus államok sohasem háborúztak egymással, és a múltbéli adatok extrapolálásának köszönhetően 100 százalék annak a valószínűsége, hogy a jövőben sem fognak háborúzni (Ray[1998]:p.30.). Egyes elemzők egyetlen kivételként a második világháborút emlegetik, amikor a demokratikus Finnország a tengelyhatalmak mellett kötelezte el magát, és más demokratikus államokkal keveredett háborúba. 1941 és 1944 között Finnország hivatalosan négy liberális demokráciával állt szemben, valójában viszont közvetlen katonai események, a brit bombázáson kívül nem történtek közöttük (Spiro[1994]:p.61.). Görögország és Törökország 1974-ben háborút kezdeményezett Ciprus jövője kapcsán, Nagy-Britannia 1982-ben megtámadta Argentínát a Falkland-szigetek elfoglalása miatt, 1969-ben El Salvador és Honduras között kirobbant az ún. futball-háború (lásd Ray[1998]:p.38.). Az említett esetek azonban Finnország kivételével nem anomáliák a demokratikus béke elmélete számára, ugyanis a kategorizálás szerint a háborúzó felek közül legalább az egyik nem meríti ki a demokrácia kritériumait.

A demokratikus béke liberális paradigmáját az elmúlt években a kutatások pontról pontra megkérdőjelezték. David E. Spiro például a liberális demokrácia és a háború fogalmának szubjektivitására mutat rá, vagyis arra, hogy egyes kutatásokban például az Egyesült Államokat és Svájcot a 18. századtól kezdve liberális államnak veszik, holott a nők egyik országban sem szavazhattak, illetve az Egyesült Államokban a rabszolgatartás volt a meghatározó (Spiro[1994]:p.57.). Az empirikus igazolás során pedig nem vették figyelembe az athéni demokráciát, amely köztudottan „háborús” természetű volt. Továbbá a háború fogalmának

meghatározásánál az igen véres amerikai polgárháborút nem vizsgálták, amely Spiro szerint jó példája lenne annak, hogy a liberális demokráciák is háborúznak egymással. Az amerikai polgárháború éppen azt mutatja meg, hogy ha a nemzeti érdek megkívánja a háborút, akkor a demokrácia sem fogja elkerülni azt. A demokratikus béke empirikus igazolását a lottósorsolás véletlenszerűségéhez hasonlítja, ugyanis szerinte abból, hogy egy személy közvetlen környezetében senki sem nyert eddig óriási lottónyereményt nem lehet levonni azt a következtetést, hogy sohasem fog ez bekövetkezni (Spiro[1994]).

Bíró Gáspár szerint „*a háború és béke nem feltétlenül egymást kizáró fogalmak*” (Bíró[2003]:p.218.). Egy országon belül, bizonyos körülmények közepette konszenzus alakulhat ki a háború indítása mellett. A politikusok tehát ilyenkor a háború indításának alternatív költségét magasabbnak fogják ítélni, azaz ebben az esetben politikailag kockázatosabb vállalkozásnak tűnnek a háború elkerülésére tett erőfeszítések. Mivel a történelem nem produkált demokráciák közötti háborúkra példákat, ebből nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a jövőben sohasem fognak egymással fegyveresen szembekerülni. Ráadásul az empirikus kutatás azt az elmúlt kétszáz évet vizsgálja, amely esztendőket alatt a demokratikus államok száma és földrajzi kiterjedtsége meglehetősen korlátozott volt. Az elmélet statisztikai igazolásához valójában nem állnak rendelkezésre az adatok, hiszen a második világháború után, de különösen az 1970-es évektől kezdve növekedett meg a demokráciák száma.

A demokráciák közötti békét számos szerző harmadik tényező hatásának tulajdonítja, amely lehet gazdasági, intézményi vagy akár kulturális hatás is. A globalizáció korában pedig az egyes államok közötti kapcsolatokat nem tekinthetjük egymástól független tényezőknek, amint az empirikus kutatások feltételezik. Mandelbaum például a demokrácia és a béke közötti szoros kapcsolat kialakulását a hidegháború idejére teszi. A bipoláris nemzetközi rendszerben a békeszerető, demokratikus államok (a Nyugat) összefogtak az ösellenségnek kikiáltott kommunizmussal szemben (Mandelbaum[2003]:p.244.). A liberális demokráciák tehát nem azért nem háborúztak egymással, mert demokratikusak voltak, hanem azért, mert szövetségben álltak a szovjet expanzió feltartóztatásában.

Mandelbaum szerint a demokrácia és a béke összekapcsolásának másik problémája, hogy a poszt-bipoláris világrend tapasztalatai nem támasztják azt alá. A korábbiakban éppen Zakaria bizonyította be, hogy a demokratikus átmenet és

konzolidáció – akár évtizedekig is elhúzódó – folyamatában lévő országok könnyebben háborúba sodródhatnak az őket körülvevő autoritárius államokkal (Ray[1998]:p.39.). Jugoszlávia félresikerült demokratizációja alátámasztja a fenti félelmeket, ugyanis a politikai reformok az ország széteséséhez és egy véres etnikai háborúhoz vezettek. A demokratikus béke koncepciója tehát maximum azon államok között lehet érvényes, amelyek elérték a demokrácia egy bizonyos fokát. Ez a megállapítás azonban számos kétséget támaszt az amerikai külpolitika prioritását képező demokratizáció „hólabda effektusa” elé.

A Bush-adminisztráció neokonzervatív felfogása szerint a nemzetközi béke és biztonság megszilárdításának leghatékonyabb eszköze a demokrácia-terjesztés. A neokonzervatív eszmerendszer szerint a világ kettéosztható jó és gonosz államokra, aminek alapját részben a szabadság bizonyos foka adja. Bush szerint a látor államok támogatják a terrorizmust és elnyomják saját népüket, valamint tömegpusztító fegyverek birtoklására törekszenek, amivel veszélyeztetik a „szabad” világot. A 2002 januárjában elhangzott „a gonosz tengelye” beszédében Bush Irakot, Iránt és Észak-Koreát azzal vádolta, hogy a világot destabilizálják a nemzetközi terrorizmus pártolásával. A neokonzervatív logika szerint a fennálló rezsimek megváltoztatása (*regime change*), azaz egy demokratikus politikai rendszerrel való felváltása olyan regionális folyamatokat indíthat meg, amelyeknek hatására stabilitás és béke alakulhat ki (a demokrácia hólabda effektusa vagy más szóval a demonstrációs hatás elmélete).

Heller Ágnes a 2003-as iraki háború kapcsán egyenesen odáig megy, hogy kijelenti: „*ha egy demokratikus állam háborút visel egy diktatúra ellen, mindig a demokráciának van igaza*” (Heller[2005]:p.44.). A demokrácia által viselt háború tehát morálisan igazolható, míg ha egy autokrácia indítja azt egy demokráciával szemben, kizárt hogy annak bármiféle jogos alapja lenne. Az állítással szemben számos kritika felhozható. A háború igazságos voltát elméletileg a nemzetközi jogi normák alapján lehet megítélni, valójában azonban a nemzetközi szereplők közötti hatalmi viszonyok eloszlása alapján dől el. A liberális demokráciák világa, a nyugati civilizáció a hatalmi hierarchia csúcsán helyezkedik el, ami rányomja a bélyegét a világ másik részének a megítélésére. Jelenleg a Nyugat határozza meg a politikailag bűnös államok körét, amely a jelenlegi álláspont szerint azon autokráciákra vonatkozik, amelyek támogatják a nemzetközi terrorizmust (Lánczi[2000]:p.219.).

A neokonzervatív külpolitika szerint tehát a nemzetközi terrorizmus egyik hatékony ellenszere a demokrácia terjesztése. F. Gregory Gause III egy 1980-as évekbeli kutatás adataira támaszkodik a demokrácia és a terrorizmus közötti kapcsolat bemutatásakor, és arra a következtetésre jut, hogy a terrormerényletek többsége demokratikus államokban következik be, és az áldozatok mellett az elkövetők többsége is demokráciák állampolgárai. Az 1970-es, 80-as évek folyamán számos terrorszervezet jött létre a szabad világban, amelyek véres merényleteket követtek el. Gondoljunk csak például a Vörös Brigádokra Olaszországban, az IRA tevékenységére Írországon, a japán Vörös Hadsereg, vagy a nyugat-német Baader-Meinhof csoportra (Gause III[2005]).

Az empirikus tapasztalatok azt mutatják, hogy a demokratizáció bizonyos körülmények között megnövelheti a háború kockázatát. Ilyen példának tekinthető az 1998-tól 2000-ig tartó etiópai-eritreai háború, vagy Pakisztán háborúi Indiával, illetve a III. Napóleon korabeli Franciaország is ide sorolható (Owen[2005]:p.124.).²⁹

A demokratikus béke koncepciója leegyszerűsítéseket tartalmaz, így a nemzetközi politikaelmélet „törvényeként” való elfogadása erősen megkérdőjelezhető. Ha a nemzetközi rendszerben bizonyos tényezőket adottnak veszünk, akkor statisztikailag valóban alátámasztható az elmélet, ugyanakkor a változóban lévő fejlődő világra csak korlátozottan alkalmazható.

3. A demokratikus átmenet és a konszolidáció elmélete

3.1. A demokratizálódás három hulláma

Huntington a világtörténelem elemzésekor három demokratizálódási hullámot tárt fel, azonban mindhárom a diktatúrák felé való visszalépés követte. Demokratizációs hullám alatt egy olyan jól körülhatárolható időszakot ért, melynek során országok egy csoportja átmenetet hajtott végre a nem demokratikus rendszerből a demokratikus állapot felé. A periódus alatt a demokratikus tranzíciók száma felülmúlta az ellenkező irányú átmenetek számát, vagyis több demokrácia alakult ki, mint diktatúra (Huntington[1991]:p.15.).

²⁹ Az iraki és az afganisztáni kaotikus viszonyok szintén alátámasztják a fenti állítás helyességét.

A demokratizáció első, egyben leghosszabb hulláma 1828-tól 1926-ig tartott, amely alatt 33 ország vált demokráciává, aminek gyökerei az amerikai és a francia forradalmakban keresendők. Az első visszalépés (*reverse wave*) a két világháború között (1922-1942) zajlott le, és elsősorban azon európai országokat érintette, amelyek a 19. század második felében váltak „nemzetté”. A fordított irányú hullámmozgást Olaszország kezdte meg 1922-ben, amikor Mussolini átvette a hatalmat, majd a balti államok, Lengyelország, Németország, Csehszlovákia, Görögország stb. folytatta a sort. Összesen 22 ország vált antidemokratikussá, elsősorban a kommunizmus és a fasizmus ideológiájának következtében.

A demokratizálódás második, rövid hulláma a második világháborút követően játszódott le (1943-62), és ezen időszak alatt 41 ország lépett a demokráciák bővülő sorába. Az antifasiszta koalíció tagjai egyes tengelyhatalmak területének megszállásával hozzájárultak a demokratikus normák (újra)felfedezéséhez. Japán és Nyugat-Németország néhány év leforgása alatt konszolidált demokratikus államokká váltak, miközben a politikai átalakulás egy rövid időre Magyarországot és Csehszlovákiát is utolérte. A gyarmati rendszer felbomlásával zömében autoritárius berendezkedésű államok keletkeztek, ugyanakkor figyelembe kell venni hatását a második hullámra, hiszen például India, Izrael, a Fülöp-szigetek stb. demokratikus államokként váltak függetlenné. A demokratizálódás második visszalépése 1958 és 1975 között történt, amely időszak alatt 22 ország vált antidemokratikussá, elsősorban Latin-Amerikában. A latin-amerikai katonai puccsok sorozata egy új politikai fogalmat indított útjára, az ún. bürokratikus autoritarizmus elterjedését.³⁰

A demokratizáció harmadik hulláma Dél-Európa diktatúráinak összeomlásával kezdődött 1974-ben, majd Ázsia, Latin-Amerika, illetve a bipoláris nemzetközi rendszer megszűnésével Kelet-Európa országaival folytatódott (Huntington[1991]:pp.13-26.). A harmadik hullám, amelynek végpontját Huntington nem rögzítette könyvében, egyes nézőpontok szerint a demokrácia világméretű győzelméhez járult hozzá.³¹

A demokratizálódás két földrajzi régióban kevésbé érezte hatását, ugyanis a Közel-Kelet és Afrika országainak jelentős hányadában a diktatórikus rezsimek ugyanolyan stabilak maradtak, mint néhány évtizeddel korábban. A könyv megírása

³⁰ A fogalmat Guillermo O'Donnell vezette be a szakirodalomba. Lásd: O'DONNELL[1979].

³¹ Lásd FUKUYAMA[1994].

óta eltelt másfél évtizedben azonban az afrikai kontinensen jelentős változások zajlottak le, ugyanis a *Freedom House* statisztikái szerint az 1990-es években összesen 22 országban történtek demokratikus politikai reformok, többek között a Dél-Afrikai Köztársaságban, Beninben, Namíbiában stb. (Haynes[2001]:pp.134-138.).

A demokratikus változásokkal foglalkozó szakirodalmak egyetértenek abban, hogy a harmadik hullám egyedül a Közel-Keletet hagyta érintetlenül, aminek okait a külső és a belső környezet kedvezőtlen alakulásában kereshetjük. A disszertáció egyik kulcskérdése, hogy milyen okok játszottak közre abban, hogy a tágabb iszlám világot elérő politikai átalakulás éppen a Közel-Keletet kerülte el.

Huntington könyvének publikálásakor nem foglalkozhatott a demokratizáció harmadik hullámát követő fordított hullámmal, ugyanis még nem rajzolódtak ki az efelé mutató tendenciák. Larry Diamond 2001-ben írt elemzésében rámutat arra, hogy a harmadik hullám 25 esztendeje alatt három nagy népességgel rendelkező országban zajlott le visszarendeződés. Thaiföldön 1991-ben, Nigériában 1983-ban, míg Szudánban 1989-ben játszódtak le katonai puccsok, amelyek jelentősen hátráltatták a demokrácia világméretű kibontakozását. Diamond szerint, ha beszélhetünk harmadik fordított hullámról, akkor ennek kezdete 1999. október 12-ére datálható, amikor Pervéz Musarraf tábornok megdöntötte a demokratikusan megválasztott Navaz Saríf kormányát. A 160 milliós lakosságú Pakisztán stratégiai jelentőségű ország, ami jelentősen befolyásolhatja a körülötte lévő államok politikai irányát. Diamond véleménye szerint Pakisztán nem fog olyan hamar visszatérni a demokratikus normákhoz, mint Thaiföld³², akár évtizedekig is elhúzódhat a katonaság uralma (Diamond[2001]:pp.355-358.). A katonai puccs óta eltelt hét év folyamatos, de lassú elmozdulást mutat a civil kormányzathoz való visszatérés irányában. 2002-ben általános választásokat tartottak az országban, azonban a nemzetközi megfigyelők megkérdőjelezték annak tisztaságát.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ez idáig nem beszélhetünk harmadik visszarendeződésről, sőt számszerűleg folyamatosan növekedett a szabad államokban élő népesség száma. Az elmúlt néhány esztendő alatt különösen a poszt-szovjet térség bővelkedett a fordulatokban. Az ukrajnai „narancsos forradalom”, a grúziai változások, valamint Kirgizisztán rámutatott az *ancién régime* örei és a változások

³² Thaiföldön 2006 szeptemberében katonai államcsínyt hajtottak végre, amely megcáfolja Diamond véleményét.

hívei között feszülő ellentétekre. Vajon lesz-e negyedik demokratizálódási hullám? Ha lesz, akkor érinteni fogja-e a közel-keleti államokat? Többek között erre a kérdésre is keresi a választ a disszertáció. Mielőtt rátérnénk a demokratikus átmenet általános elméletének ismertetésére térjünk vissza néhány gondolat erejéig a harmadik hullám tapasztalataira.

Huntington szerint a harmadik demokratizálódási hullámban a következő *öt tényező* játszott szerepet (Huntington[1991]:pp.46-106):

1. Az autoritárius rezsimek legitimációjának és gazdasági teljesítményének a csökkenése. Az elmúlt évtizedekben a demokrácia univerzális nyelvvé vált, hiszen szinte valamennyi társadalom „*megfertőződött a demokrácia vírusa által*”, aminek eredményeképpen általánosan elfogadott érték lett. Az 1970-es évek világgazdasági válsága jelentős mértékben hozzájárult az autokráciák gazdasági legitimációjának erodálásához.³³ Az olajár-robbanás súlyosan érintette többek között Spanyolországot, Portugáliát, Görögországot és a Fülöp-szigeteket, amely országok a válság hatására olyan gazdasági reformokba kezdtek, amelyek csak tovább rontottak a lakosság és a nemzetgazdaság helyzetén. Néhány országban a katonaság, illetve a katonai rezsim támogatottsága hanyatlott, ami hozzájárult az autoritárius rendszerek általános válságához, meggyengüléséhez.
2. A gazdasági fejlődés következtében kialakult egy széles középosztály, amely politikai liberalizációt követelt. Egyes szerzők szerint a demokrácia egyik előfeltétele egy bizonyos gazdasági fejlettségi szint elérése (lásd 2.1. alfejezet). A harmadik hullám során demokratizálódott 31 országból 27 a közepes jövedelmű országok közé tartozott (kb. 3000 GDP/fő körül), ami azt sugallja, hogy először a gazdaságot kell megreformálni, és csak ezt követően a politikai rendszert. Számos országban éppen a gyors gazdasági növekedés kényszerítette ki a politikai reformokat, ugyanis egyrészt a növekedés által megteremtődött a demokrácia szociális bázisa; másrészt gyakran a jövedelem-egyenlőtlenségek növekedése eredményezte a politikai részvétel lehetőségének követelését. Az oktatásra fordított költségek növekedése

³³ Mint ismeretes az autoritárius rendszerek jelentős hányada dinamikus gazdasági növekedéssel, és a lakosság életszínvonalának folyamatos emelésével legitimizálták önmagukat, ami nem egy esetben a külföldi adósságállomány és egy torz gazdasági szerkezet kialakulásához vezetett (lásd Magyarország az 1970-es, 1980-as években).

általában egy képzett, mondhatni „felvilágosult” középosztályt teremtett, amelynek tagjai elkötelezettek a demokratikus értékek mellett.

3. A demokratizálódás harmadik hulláma főként a katolikus és protestáns országokban zajlott le. 1988-ban 46 demokráciából 39-ben a katolicizmus vagy a protestantizmus volt a domináns vallás, ami szoros korrelációra utal. A demokrácia elsősorban keresztény vallású országokban alakult ki, ami a harmadik hullámra is rányomta a bélyegét. Például Dél-Korea a második világháborút követően zömében buddhista országnak számított, viszont az 1980-as években, amikor a demokratikus reformok lezajlottak, a lakosság egynegyede már a nyugati kereszténység követője volt. A kereszténység alapértékei Huntington érvelése szerint szembeállnak a konfuciózus etika autoritarizmust támogató értékrendszerével. A harmadik hullámban főleg katolikus országokban zajlottak le politikai változások, különösen Latin-Amerikában. Az 1960-as, 70-es évek fordulójától a nemzeti katolikus egyházak már nem támogatták az autoritárius rendszereket, hanem inkább megkérdőjelezték azok létjogosultságát.
4. A nemzetközi szereplők támogatták az autokráciák demokratikus átalakulását. Az 1980-as évektől kezdve az Európai Közösségek (EK), az Egyesült Államok és más nemzetközi szervezetek (pl.: EBESZ) politikájukkal elősegítették a politikai liberalizáció folyamatát. Például Spanyolország, Portugália és Görögország demokratizációja mellett párhuzamosan zajlott az EK-hoz való csatlakozás folyamata, amely jelentős gazdasági ösztönzőt jelentett az említett országok számára. Az Egyesült Államok különösen 1973-tól kezdett hozzá aktívan a demokrácia – és az emberi jogok terjesztéséhez, ugyanis az egyes országok gazdasági támogatását egyre inkább politikai rendszerük átalakításához kötötte (kondicionalitás). Az USA hat módszer alkalmazásával segítette elő a demokrácia univerzálissá válását: elnöki állásfoglalásokkal, gazdasági nyomásgyakorlással és szankciókkal, diplomáciai kezdeményezéssel, a demokratikus erők anyagi támogatásával, katonai akcióval (Dominika, Grenada), valamint a multilaterális diplomácia segítségével.
5. A harmadik hullámban kiemelkedő szerepet játszott a demokratizáció demonstrációs hatása, az ún. hólabda-effektus (*snowballing*) vagy dominó-hatás. A hólabda-effektus elsősorban a földrajzilag egy régióban található

országok között fejtett ki pozitív hatást (Dél-Európa, illetve Latin-Amerika). A globális kommunikáció kialakulása következtében a spanyolországi demokratizálódás hozzájárult a spanyol nyelvterületű latin-amerikai országokban végbemenő változásokhoz. A demonstrációs hatás általában akkor fejt ki hatását, amikor az adott régió már korábban rendelkezett demokratikus tapasztalatokkal.

A tapasztalatok bemutatását a későbbi fejezetek során felhasználjuk az iszlám világ demokratizálódásának vizsgálatánál. A továbbiakban a demokratikus átmenet általános elméletével, az ún. tranzitológiával foglalkozunk.

3.2. A demokratikus átmenet típusai és módjai

Demokratikus átmenetnek azt az időszakot nevezzük, amely az autoritárius rendszer felbomlásától a demokrácia kialakulásáig tart. Az átmeneteket általánosságban a régi és az új rendszer ismertetőjegyeinek kavalkádja, egy változóban lévő, még meg nem szilárdult struktúra jellemzi. Az átmenet egy nyílt végű, reverzibilis folyamat, amely vagy egy konszolidált demokrácia létrejöttét, vagy rossz esetben az autokrácia felé való visszalépést eredményezheti. Az átmenetet kiszámíthatatlanság és bizonytalanság övezi, ami az egymással versengő politikai erők közötti állandó „harcban” manifesztálódik, amelynek tétje a politikai verseny szabályainak kialakítása, és az erőforrások elosztásának módja (Haynes[2001]:pp.18-21.).

Whitehead a demokratizálódást egy színházi drámához hasonlítja, amelynek öt, jól elkülöníthető része van: az átmenet szakasza, a demokrácia intézményeinek lefektetése, a társadalmi bázis mozgósítása, a normatív háttere, illetve az ún. „*kreatív rombolás*” (Whitehead[2001]:pp.285-291.). Végül soron a demokratizálódásnak nem létezik univerzálisan alkalmazható elméleti modellje, hiszen a folyamat társadalmi, gazdasági és politikai kontextusa minden országban egyedi döntések meghozatalát igényli. A tranzitológia irodalma elsősorban a kelet-európai és a latin-amerikai demokratikus forradalmak tapasztalataiból táplálkozik (lásd a fentiekben ismertetett harmadik hullámot), amelynek jellegzetességeit nem lehet a fejlődő világ minden egyes országára alkalmazni. „*Nyilvánvaló, hogy a színházi metafora nem teljesen körülhatárolható elmélet, és nem várható el tőle, hogy valaha is képes legyen törvényszerűségeket produkálni*” – írja Whitehead (Whitehead[2001]:p.97.).

A demokratizálódás lényegében egy végtelen folyamatnak tekinthető, amelynek része a demokratikus átmenet. Megállapíthatjuk, hogy a demokratizálódás ilyen értelemben nem csak az autokráciákra, hanem a már létező demokráciákra is alkalmazható elmélet, ugyanis a tökéletes demokrácia normatív értelemben mindig is egy elérhetetlen ideáltípus marad. A demokráciák ugyanakkor növelhetik demokratikusságukat, vagyis a demokrácia minőségi ismérvei közül a szabadság és az egyenlőség értékét (lásd a fentiekben írtakat). (Bíró[2003]:p.24.).

3.2.1. A demokratikus átmenet típusai

A demokratikus átmenet több szempont szerint különböztethető meg, az egyik kiindulási pont, hogy *milyen típusú autoritárius rendszerből* történik meg a transzformáció:

1. Az *egypártrendszert* az autokráciák közül a legtartósabb politikai formának nevezhetjük, ugyanis a katonasággal ellentétben az egy párt hosszú távú érdekei a hatalom megtartása mellett szólnak. Az egypártrendszerek gyakran katonai vagy személyi diktatúrává alakulnak át.³⁴ A hatalomról önként való lemondást általában két összefüggő tényező motiválhatja: egyrészt a párttagoknak gondolni kell a diktatúrát követő politikai pályafutásukra is; másrészt pedig a szabad választások kiírását elősegítheti az a meggyőződés, hogy az uralmon lévő politikai erő a szavazatok döntő hányadát megnyeri (Brooker[2000]:pp.217-223.). Algériában például a függetlenség elnyerése óta (1962) uralmon lévő *Front de Liberation Nationale (FLN)* párt 1990-ben az ország történetében először egyezett bele szabad választások megrendezésébe, aminek hátterét a párt hatalmának politikailag legitimebbé tétele adta. Magyarországon 1989-ben vették kezdetüket az ún. kerekasztal-tárgyalások, amelyeket az MSZMP „kezdeményezett”. Nicaraguában a sandinisták biztosra vették választási győzelmüket, aminek éppen az ellenkezője következett be 1990-ben. Afrikában az 1980-as - 1990-es

³⁴ A fejlődő országokban a nem demokratikus rezsimek három altípusának jellemzői gyakran együttesen jelentkeznek. A rezsinváltás nem feltétlen vezet demokrácia kialakulásához, hanem a legtöbb esetben egy újabb autoritárius rezsimek jön létre. Például Irakban a Baasz Párt 1963-as hatalomátvételében szerepet játszott a katonaság is. A korábbi iraki rezsimek megdöntése következtében új diktatórikus rendszer alapjai teremtődtek meg, amelyben a katonai és a személyi diktatúra (Szaddám Huszein) sajátosságai keveredtek az egypártrendszer (Baasz Párt) jellegzetességeivel.

években megtartott választások többségét az uralmon lévő pártok többsége nyerte meg. Ez alól Sierra Leone és Angola a kivételek.

2. A *katonai diktatúrák* hatalomról való lemondása. A katonai rezsimek általában néhány évig állnak fenn, – Nordlinger kutatásai szerint átlagosan öt évig (idézi Brooker[2000]:p.194.) – ugyanis a katonák eleve rövid ideig tervezik kézben tartani a hatalmat. Ha a katonai vezetéssel szemben csökken a bizalom akár a katonaság intézményén belül, akár a társadalomban, akkor leggyakrabban választások kiírásával kísérik meg fenntartani a hadsereg nimbuszát. A szakértők szerint a katonaság költség-haszon elemzést végez mielőtt döntenének a hatalomról való „önkéntes” lemondásról. Gyakran a hatalom megtartásának költsége lényegesen nagyobb, mint a hatalom megtartásának haszna. Intézményi és személyes preferenciákat megvizsgálva levonhatjuk azt a következtetést, hogy a katonaság még békeidőben is kivételezett és mindenki által elfogadott konstruktív szerepet tölt be, amely pozíciót hosszú távon meg kívánja őrizni (Brooker[2000]:p.194.). A katonai rezsimek általában az erőviszonyok függvényében háromféleképpen alakulhatnak át demokráciává³⁵:

- Ha a katonaság politikailag erősebb, mint civil ellenfelei, akkor az átmenet játékszabályait az erőszak szervezet „diktálja” (*dictated transition*). Nyilván ez a válfaj elég ritkán fordul elő, ugyanis a körülmények ritka együttállása szükséges ahhoz, hogy a katonaság ilyen esetben önmagától lemondjon hatalmáról. A felülről irányított hatalomátadás főleg az 1980-as évek ázsiai demokratizálódására jellemző. Példaként Tajvant és Dél-Koreát említhetjük. A hatalomtól való megválást ugyanakkor motiválhatja az, hogy a katonaság képes érdekeinek hosszú távú biztosítására.
- Ha a katonaság és politikai ellenlábasaik súlya nagyjából azonos, akkor a közöttük lévő kompromisszumos megállapodás (paktum) tartalmazza a betartandó feltételeket. A paktumos átmenet viszonylag ritkán fordul elő a valóságban, talán Venezuela és Kolumbia az 1950-es években lehetnek a gyakorlati példák.

³⁵ Ehelyett nem foglalkozunk azon esetekkel, amikor a katonai rezsim nem demokráciává, hanem egy másik típusú autokráciává alakul. A katonai rezsim átalakulhat például egy domináns pártra épülő rendszerré, illetve akár személyi diktatúrává. A katonaságon belül is kialakulhatnak feszültségek a változások és a status quo hívei között, amely a katonai vezérkar megbuktatásához is vezethet.

- Gyakrabban áll elő a mindennapokban az a helyzet, amikor a katonaság felismeri, hogy hatalma meggyengült, és az egyedüli lehetőség az azonnali hatalomátadás választások révén. A katonaság ilyen körülmények között nem képes érdekeinek egy paktum révén való hosszú távú biztosítására, hanem elfogadja a politikai ellenfelek követelését (Brooker[2000]:pp.206-210.).
3. A *személyi diktatúrák* demokratizálódása általában háromféleképpen képzelhető el.
- A diktátor halála gyakran olyan helyzetet teremt, amely kedvez a gyors politikai liberalizálásnak. Például Spanyolországban Franco tábornok halála 1975-ben lehetővé tette a politikai átalakulást. Megjegyzendő, hogy a diktátor halálára alapozott demokratizáció esetleges folyamat, ugyanis nem garantált, hogy a demokratikus erők fogják dominálni a folyamatokat (lásd a Közel-Keletet).
 - A másik lehetőség, hogy a diktátor saját maga kezdeményezi a demokratikus átmenetet, mint ahogy azt Chile (1988-89) és Ghána (1992) példái mutatják.
 - A harmadik változat szerint a diktátort eltávolítják a politikai hatalomból vagy a hadsereg segítségével, vagy választások eredményeképpen, vagy külső beavatkozás által (Brooker[2000]:pp.212-217.). Ceaușescu életének utolsó napjáig kitartott hatalmának abszolutizálása mellett, azonban 1989. december 25-én halálra ítélték, és azonnal végrehajtották az ítéletet. Szaddám Huszeint 2003 márciusában az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezette háború keretében távolították el a hatalomból.

3.2.2. A demokratikus átmenet módjai

Huntington, Linz munkásságára támaszkodva a demokratikus átmenet *négy típusát* különbözteti meg aszerint, hogy hogyan ment végbe a folyamat:

1. A transzformáció (*transformation*) vagy Linz kifejezésével élve „*reforma*”, a harmadik hullámban szereplő 35 országból kb. 16 államra volt jellemző. A transzformációt minden esetben a hatalmon lévők kezdeményezték, és ahogy

Brooker elemzéséből láttuk, a katonai rezsimek esetén ez volt a leggyakoribb (Huntington[1991]:pp.124-125.). A transzformáció általában korlátozott demokrácia létrejöttéhez vezet, ugyanis a hatalmon lévő politikai elit nem érdekelt abban, hogy teljesen lemondjon privilégiumairól politikai ellenfelei javára. A hatalom gyakorlóit személyi és csoportérdekek vezérik a demokratikus intézmények kialakításában, akárcsak az ellenzék. Az autoriter rendszer átalakulását tehát egy alkudozási folyamat kíséri, amelynek kimenetelét a hatalom birtokosai és az ellenzék közötti erőviszonyok befolyásolják (Haynes[2001]:p.22.). A transzformáció a harmadik hullámban többször olyan autokráciák esetén fordult elő, amelyek a sikeres gazdasági teljesítményekre alapozták legitimitációjukat. Huntington a transzformáció prototípusaiként Spanyolországot, Brazíliát és Magyarországot említi (Huntington[1991]:p.125.).

2. Az autoritárius rezsimek megdöntése, helyettesítése (*replacement* vagy „*ruptura*”) akkor jellemző, amikor a hatalmon lévő politikai elit elveszíti befolyását az ellenzékkel szemben, és a széles néptömegek mobilizációja kikényszeríti a fennálló politikai rendszer lemondását. Az átmenet ezen formája a konszenzus-igény és a paktumkötés hiánya miatt csak ritka esetekben vezet liberális demokráciák létrejöttéhez (Haynes[2001]:p.25.). A harmadik hullám tapasztalatai azt mutatják, hogy a személyi diktatúrák térdre kényszerítése ezzel a módszerrel történik. A sah Iránjában a nép politikai mobilizációja vezetett egy alulról táplálkozó forradalom kibontakozásához, ami 1979-ben a Pahlavi-rendszer megdöntéséhez vezetett. Irán esete azt példázza, hogy a diktátor megdöntését széles társadalmi konszenzus övezi, ugyanakkor általában nem alakul ki egyetértés abban, hogy az új rendszer hogyan épüljön fel. A rendszer megdöntése gyakran egyik napról a másikra megy végbe, mint azt Románia esete is mutatja. A diktátorokat hatalmuk elvesztését követően a felizgatott nép bosszúvágyának hatására felelősségre vonják, mint azt Erich Honecker, Nicolae Ceaușescu, vagy Ferdinand Marcos példája mutatja (Huntington[1991]:pp.142-149.).
3. A harmadik esetben a hatalmon lévő elit és az ellenzék közötti megállapodás vezet az autoritárius rendszer felbomlásához (*transplacement* vagy „*ruptforma*”). A közösen lebonyolított politikai reform előzményei az eliten belüli, az ún. keményvonalasok és a változások szószólói közötti

feszültségekre vezethetők vissza. A konszenzuális átmenetre akkor kerülhet sor, ha a status quo támogatói kisebbségbe kerülnek a kormányon és az azt támogató erőkön belül és az ellenzék sorai között is (lásd Haynes[2001]:p.23.). Gyakorta akkor kezdődik meg a kiegyensúlyozott tárgyalás a kormányzat és az ellenzék között, amikor a hatalmon lévők társadalmi támogatottsága csökken. Például, ha az autoritárius rendszer elhalasztja a gazdasági reformokat, akkor az ellenzék, illetve a politikai elit bizonyos körei tárgyalásokkal kezdeményezhetik a változásokat. A harmadik hullámban 35 liberalizációból tizenegyben – többek között – Lengyelországban, Csehszlovákiában, Uruguayban és Dél-Koreában zajlottak le megegyezésre épülő politikai reformok (Huntington[1991]:p.151.).

4. Az utolsó lehetőség a külföldi beavatkozás (*foreign intervention*), amely katonai intervenció vagy gazdasági nyomásgyakorlás formájában ölthet testet. Az Egyesült Államok külpolitikájában találkozhatunk a demokratizálás katonai erővel való kikényszerítésével, amellyel a hidegháborúban főleg a kommunista rendszerek expanzióját kívánta megelőzni. Példaként Haitit, Panamát és Grenadát szokás emlegetni (Haynes[2001]:pp.26-27.). Az autoritárius rendszerekre ráerőltetett demokrácia (*enforced democratization*) csak akkor lehet sikeres, ha a politikai liberalizáció belső előfeltételei megteremtődtek (lásd Japán és Németország). Ha a demokrácia társadalmi és gazdasági alapjai hiányoznak, akkor a katonai erővel kikényszerített változás akár a visszájára is fordulhat, amit az iraki események fémjeleznek. A külföldi beavatkozás egy finomabb formája, amikor a nemzetközi fejlesztési együttműködés szabályrendszerébe olyan kondíciókat építenek be, amelyek a gazdasági segítyezést a demokratikus normák és az emberi jogok betartásához kötik. Ilyen példa a spanyol, a görög és a portugál modernizáció, amelyben a demokratikus változásokat az EK gazdasági ösztönzőkkel támogatta, ami jelentős szerepet játszott a rendszerváltozásokban.

A harmadik hullám tapasztalatai azt mutatják, hogy egyes országokban kedvezőbbek a feltételek a demokratikus változások szempontjából, míg más államok még nem érettek a liberalizációra. Ha ezt a nézőpontot elfogadjuk, akkor ebből az is következik, hogy a demokrácia létrejöttének vannak előfeltételei, amelyek érvényesülése nélkül nem bontakozhat ki a nép hatalma. A következő alfejezetben ezt a kérdést vesszük vizsgálat alá.

3.3. A demokrácia előfeltételei

A demokratikus átalakulásról szóló szakirodalom kétféleképpen közelíti meg a demokrácia univerzálissá válásának a folyamatát. Az egyik iskola, amelyet „előfeltételek” iskolájának (*prerequisites school*) is nevezhetünk, azt állítja, hogy a demokratikus átmenet kezdetének szükséges előfeltétele bizonyos kulturális, gazdasági és intézményi tényezők megléte. Ezzel szemben az ún. demokratikus átmenet elmélete (*transition paradigm*)³⁶ amellett érvel, hogy bármilyen gazdasági és kulturális körülmények közepette megindítható az autoritárius rendszer felszámolása, ugyanis a döntés a politikai elit költség-haszon elemzésének a függvénye. A második iskola a hangsúlyt tehát nem a társadalmi kontextusra, hanem a személyes ambíciókra, azaz a humán tényező fontosságára helyezi (Posusney[2005/a]:p.3.). Mivel a korábbiakban mindkét iskola alaptéziseit felhasználtuk, ezért a nézeteik között meglévő különbségek összefoglalására és az empirikus tapasztalatokra koncentrálnunk. Előljáróban leszögezhetjük, hogy a demokratikus átmenetek többségében mindkét elv együttesen, és nem külön-külön szolgált magyarázó elvként. Véleményünk szerint ugyanis mindkét szempont egyaránt fontos annak megértéséhez, hogy a Közel-Keletet miért kerülte el a harmadik demokratizálódási hullám.

A továbbiakban a fentiek mintegy összefoglalásaként a demokrácia előfeltételeit ismertetjük.³⁷

1. **Civilizációs-kulturális előfeltétel.** A demokratizáció, mint ahogy a fentiekben láttuk, a nyugati civilizációhoz tartozó országokat érintette elsőként. A demokratizáció előzményeként kialakultak a nemzetállamok, elválasztották az állam és az egyház intézményét (szekularizáció), meghonosodott a liberalizmus. A demokrácia tehát nem légtüres térben alakult ki, hanem egy létező társadalmi és gazdasági struktúra képezte az alapját (Barber[1995]:p.159.). Néhány szerző (lásd a fentiekben Huntington elemzésének ismertetését) a demokrácia elterjedését kifejezetten a kereszténység térhódításával kapcsolja össze, amelynek alapértékei között szerepel a szabadság és a tolerancia. Max Weber munkájában a protestáns

³⁶ A demokratikus átmenet elmélete a hatalmi viszonyok eloszlására helyezi a hangsúlyt, és nem a gazdasági helyzetre.

³⁷ Az előfeltételek bemutatásánál nem szándékunk a teljességre való törekvés, ugyanis a Közel-Kelet és Észak-Afrika társadalmainak vizsgálatánál részletesen elemeznünk fogjuk az itt felsorolt tényezőket.

etika szerepét hangsúlyozza, amely magyarázatot nyújthat a Nyugat-Európában lezajlott modernizációs folyamat sikerességére. A demokrácia kifejlődése kulturális értelemben a nemzetállam kialakulásához köthető. Az individualizáció folyamata valójában csak a Nyugaton ment végbe, szemben a Kelet közösségi alapon szerveződő társadalmával, amelyekben az egyén helye csak a csoport függvényében értelmezhető. Az univerzum despiritualizálódása érintetlenül hagyta az iszlámot és a konfucianizmust, amely – a kulturális deterministák szerint – két olyan vallás és eszmerendszer, amely leginkább szemben áll a demokrácia értékeivel. A kulturális előfeltétel azonban erősen vitatható, amire már korábban az univerzalitás kapcsán kitértünk. Az iszlám és a demokrácia viszonyát viszont külön alfejezetben fogjuk taglalni (II. rész 3. fejezet).

2. **Társadalmi előfeltétel.** Az európai demokráciák létrejöttét megelőzte a tradicionális társadalmi csoportszolidaritás felbomlása, és az individualizmus eszméjének elterjedése. A fejlődő országok többsége közösségi alapon szerveződik, és alapvető jellemzője a csoportszolidaritás. A törzsi, családi és egyéb kötelékek továbbra is a legfontosabb társadalomszervező elemek. A társadalmi feltétel nyilvánvalóan összefüggésben áll a civilizációs-kulturális előfeltétellel (lásd II. rész 4. fejezet).
3. **Gazdasági előfeltétel.** A nyugati demokrácia előzménye a modern kapitalista piacgazdaság kifejlődése, amely a modern nemzetállam gazdasági felépítménye. A kapitalizmus kialakulásával párhuzamosan jelentősen javultak az emberek életkörülményei, nőtt a születéskor várható átlagos élettartam, csökkent az analfabétizmus, és jelentősen visszaszorult a szegénység. Az állam egyre többet költött oktatásra, ami elősegítette egy fejlett politikai kultúra kibontakozását. A fenti folyamatok egymást karöltve támogatták és hozzájárultak a demokrácia társadalmi és gazdasági alapjának létrejöttéhez.

Seymour Martin Lipset empirikus kutatásában szoros összefüggést mutatott ki egy adott ország gazdasági mutatói és kormányzati formája között. Megállapítása szerint „...*a demokrácia összefügg a gazdasági fejlettség szintjével. Minél gazdagabb egy nemzet, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy demokratikus rendet fog fenntartani.*” (Lipset[1995]:p.44.). Egy adott ország gazdasági fejlettségének a

megállapításához az egy főre jutó GDP értékét, az egy orvosra jutó személyek számát, az egy járműre jutó személyek számát, továbbá az iparosodottság, az urbanizáció és az oktatás mutatóit használta fel, amely tényezők egymással korrelációban állnak. A megszilárdult európai demokráciák esetén az oktatás magas színvonala, az iparosodottság és a városi lakosság magas aránya a jellemző.

A nemzetközi összehasonlítás szempontjából az egy főre jutó GDP adata mondja a legtöbbet, amelynek szintje elsődleges fontosságú a demokratizáció szempontjából. Ha egy országban alacsony az emberek jövedelmi szintje vagy jelentősebb jövedelemegyenlőtlenségek vannak, akkor ennek következménye a demokratikus értékek iránti elkötelezettség csökkenése, illetve a radikalizmus iránti fogékonyság felerősödése. Ha a jövedelemszint elér egy bizonyos értéket, akkor ennek következtében erősödik a középosztály, ami mérsékli a politikai konfliktusokat (Lipset[1995]:p.59.).

Adam Przeworski, Michael E. Alvarez, José Antonio Cheibub és Fernando Limongi 1950 és 1990 között a világ 135 országára kiterjedő empirikus kutatást végeztek, amely különböző jövedelemszintekhez kapcsolta a demokrácia életképességét. Az 1500 dollár egy főre jutó GDP szint alatti országokban a rezsím átlagos élettartama átlagosan nyolc év. 1500 és 3000 dollár között 18 év, míg 6000 dollár feletti egy főre jutó GDP szint esetén a demokrácia lényegében „halhatatlanná” válik (Przeworski-Alvarez-Cheibub-Limongi[2001]).

Érdemes visszaemlékeznünk Huntington munkájára, amelyben a demokratizáció harmadik hulláma és az adott ország gazdasági mutatói között talált összefüggést. A harmadik hullámban a közepes fejlettségi mutatókkal rendelkező országok liberalizálták politikai rendszereiket (lásd Huntington[1991]:p.62.). A Lipset-féle tételt ugyanakkor a szakirodalom egy jelentős része cáfolja. Például a fentiekben hivatkozott Amartya Sen megállapítása szerint tévedés a demokrácia elterjedése kapcsán az adott ország érettségéről beszélni, ugyanis szerinte egy állam a demokrácia révén válik éretté (Sen[2001]:p.5.). Ezen tétel érvényességét a Közel-Kelet kapcsán részletesebben vizsgálni fogjuk.

4. **Intézményi feltétel.** Egyes vizsgálatok alapján a demokratizáció előfeltételezi bizonyos formális és informális intézmények létezését és azok hatékony működését. A formális intézmények alatt leginkább a politikai pártokat, a kormányzati szervezeteket és a civil szervezeteket értjük. Az informális intézmények elsősorban a politika játékszabályaival állnak kapcsolatban (II. rész 6. fejezet)

Robert A. Dahl munkájában a poliarchia előfeltételeként a modern dinamikus pluralista ország koncepcióját használja. A modern jelző alatt a jólétet, a fogyasztás és jövedelem magas szintjét, az urbanizáltság magas fokát érti, míg a dinamikus jelző a gazdasági növekedésre és a növekvő életszínvonalra vonatkozik. A pluralista ország jellemzője autonóm csoportok és szervezetek léte, különös tekintettel a gazdasági szférában (Dahl[1989]:p.251.).

A demokratizálódás fontos előzménye a hadsereg feletti civil kontroll érvényesülése, ami a legjelentősebb kihívás szinte valamennyi autoritárius fejlődő országban (II. rész 6.1. alfejezet). A katonaság jelentős szerepet játszott az Európán kívüli országok többségében a nemzetté válás folyamatában, ami politikailag meghatározó szerepet biztosított számára.

3.4. A demokratizálódás kontingencia-elmélete

A másik iskola nem a struktúráknak tulajdonít jelentőséget, hanem a politikai változásokat a humán tényező választásával kapcsolja össze (kontingencia-elmélet). Ezen gondolatmenet szerint a demokrácia akármilyen gazdasági és társadalmi kontextus mellett megteremthető, ha erre a politikai szereplők hajlandóságot mutatnak. A korábbiakban jelentős hangsúlyt fektettünk erre a nézőpontra az átmenet egyes típusainak ismertetése kapcsán, úgyhogy ehelyütt mindössze egy rövid összefoglalással beérjük. Ha az autoritárius rendszer ellenzői elkötelezetté válnak a demokratikus rend megvalósítása irányában, és erre a hatalmon lévő keményvonalasok háttérbe szorításával lehetőségük is nyílik, akkor kedvező helyzet alakul ki a demokratizáció szempontjából. A közel-keleti személyi diktatúrák kapcsán különösen fontos a hatalmon lévők és az ellenzéki erők közötti erőviszonyok taglalása (lásd II. rész 7. fejezet)

3.5. A demokratikus konszolidáció

A demokrácia elméletéről szóló szakirodalomban óriási viták folynak arról a kérdéstről, hogy mikor tekinthető lezárultnak a demokratikus átmenet folyamata, milyen ismérvek jellemzik a megszilárdult demokráciákat. Linz és Stepan szerint a demokratikus konszolidációnak három minimális feltétele van: az államiság megléte, a lezárult demokratikus átmenet és egy olyan kormányzat, amely demokratikusan irányít (Linz–Stephan[2001]:p.94.). A két szerző a demokratikus konszolidáció ismertetőjegyeinek meghatározásakor a szűkebb szempontok figyelembevételét javasolják.

A behaviorista nézőpont szerint akkor beszélhetünk konszolidált demokráciáról, ha nincsen olyan politikai csoport az országban, amely erőszakkal kívánja megszerezni a hatalmat, vagy el kíván szakadni az adott államtól, vagyis a demokrácia „*az egyedüli játékszabály a városban*”.

A társadalmi attitűd szempontjából akkor szilárdult meg a demokrácia egy országban, ha a közvélemény döntő hányada egy súlyos gazdasági válság közepette is elkötelezett a demokratikus rend fenntartása mellett. A rendszerellenes erők pedig egy szűk kisebbségét képezik a társadalomnak.

Alkotmányos értelemben a demokratikus konszolidáció akkor tekinthető lezárultnak, amikor a kormányzati és nem-kormányzati szervezetek közötti konfliktusokat a fennálló törvények szerint kezelik (Linz-Stephan[2001]:p.95.).

A demokratikus konszolidáció szakirodalma elsősorban a formális és az informális intézmények kialakulására és fenntartására helyezi a hangsúlyt. A demokratikus konszolidációt egyes szerzők állapotként, mások egy nyílt végű folyamatként fogják fel, amelynek végkimenetele bizonytalan (Gunther-Diamandouros-Puhle[2001]:p.135.). A demokratikus átmenetet követően előállhatnak olyan problémák, amelyek esetleg egy újabb autoritárius struktúra kialakulásához vezethetnek.

A demokratikus konszolidáció – akárcsak a demokrácia – fogalma megközelíthető normatív és deskriptív értelemben. A tökéletes konszolidáció olyan ideáltípus, amelynek állapotát az egyes országok a valóságban sohasem érhetik el, ezért néhány szerző a fenti szempontok teljesüléséhez kötik azt. Guillermo O'Donnell azonban éles kritikákkal illette Gunther, Diamandouros és Puhle a demokratikus konszolidációról írott munkájukat, ugyanis szerinte a valóságban nem

lehet éles határt húzni egy konszolidált demokrácia és egy nem konszolidált demokrácia között. A behaviorista szempont pedig a lezárult konszolidáció következménye, és emiatt nem lehet része a fogalom meghatározásának (O'Donnell[2001]:p.139.). O'Donnell azt is bírálja, hogy a szerzők nem foglalkoznak a konszolidált demokrácia összeomlásának kérdésével, illetve tévesen elemzik a nem-konszolidált demokráciák esetét. Meddig tart időben a demokratikus konszolidáció? Egy országban akár több évtizeden át is lehet demokrácia anélkül, hogy annak intézményei megszilárdultak volna? O'Donnell szerint a probléma a demokrácia fogalmának meghatározásával van, ugyanis olyan rendszereket tartanak nem konszolidált demokráciáknak, amelyek valójában egyáltalán nem demokráciák (O'Donnell[2001]:p.145.).

Huntington a konszolidációt két olyan választás megtartásához kapcsolja, amelynek során a hatalmon lévő politikai erők elveszítik a választást, és békésen átadják a hatalmat a nyertes pártnak. Az első hatalomátadás szimbolikus jelentőségű, a második viszont azt mutatja, hogy a politikai szereplők a demokrácia játékszabályai szerint működnek (Huntington[1991]:p.267.).

1974 és 1990 között 29 országból háromban a katonaság megdöntötte a demokratikusan választott kormányt (Szudán, Nigéria és Pakisztán).³⁸ A kétszeri hatalomátadás tesztjének próbáját Törökország sem állta ki, ugyanis a katonaság háromszor is beavatkozott a demokratikus folyamatokba, igaz hogy a demokrácia védelme érdekében. Huntington a továbbiakban hat tényezőnek tulajdonítja a sikeres demokratikus konszolidációt, amelyek: 1. korábbi demokratikus tapasztalatok; 2. kedvező gazdasági helyzet; 3. külföldi támogatás; 4. hólabda-effektus; 5. a demokratikus átmenet békés volta; 6. az új demokratikus rendszer problémamegoldó képessége (Huntington[1991]:pp.270-279.).

A konszolidált demokrácia összességében előfeltételezi az elfogadott, demokratikus politikai játékszabályokat, stabil demokratikus intézményrendszert, és széleskörű polgári és politikai jogokat (Haynes[2001]:p.38.). Tulajdonképpen a demokrácia fentiekben felsorolt előfeltételei egyben a konszolidáció előfeltételei is, amelyek megvalósulása nélkül nem képzelhető el tartósan demokratikus rendszer.

³⁸ Mindhárom országban megkérdőjelezhető a választások demokratikus volta.

4. Következtetések, tézisek

A demokrácia történeti kialakulása szorosan összefonódott a nyugati civilizáció fejlődéstörténetével. Az első demokratikus tapasztalatok Nyugat-Európából és az Egyesült Államokból származnak, aminek következtében a demokrácia elmélete szükségképpen magán viseli a nyugati társadalmak történetét. Az állam és egyház szétválasztása, az individualizáció folyamata és a liberalizmus általánossá válása nem zajlott le a fejlődő világ jelentős részében, és a közeljövőben, a felgyorsult globalizáció ellenére nem is várhatóak ezen változások.

A modern demokrácia társadalmi felépítménye a nemzetállam, amely a nyugati civilizáció belső, immanens fejlődéséből, szervesen következik. A nemzetfejlődés a fejlődő világban szervesen, mesterségesen ment végbe, ami az egyik olyan tényező, amellyel felhívhatjuk a fejlődésbeli különbségekre a figyelmet. A liberális demokrácia mögött meghúzódó filozófiai alapértékeket (pl.: szabadság, egyenlőség, tolerancia) viszont elméletileg a világ szinte valamennyi civilizációja osztja, amit a későbbiekben az iszlám kapcsán fogunk elemezni. Mégis az Európán kívüli térségekben ezen meglévő értékeket, különösen az elmúlt két évszázad folyamán kevésbé ültették át a gyakorlatba. A demokrácia mondhatjuk univerzális nyelvvé vált, különösen a hidegháborús nemzetközi rendszer felbomlását követően.

A modern liberális demokrácia kialakulása viszont a közhiedelemmel ellentétben viszonylag új keletű folyamat. Liberális demokráciák először a 19. században jelentek meg, habár alá kell húzni, hogy a mai értelemben vett demokráciáknak még ezek sem feleltethetők meg. A 20. század a demokrácia évszázada, ugyanis először fordult elő a történelemben, hogy az emberiség nagyobbik hányada demokratikus körülmények közepette él.

A demokratizáció harmadik hulláma nem csak Európát, hanem a fejlődő világ jelentős részét is érintették. Latin-Amerika, Délkelet-Ázsia államainak többsége ma már megkérdőjelezhetetlenül demokratikus alapelveken nyugszik, és Afrikában is pozitív változások kezdődtek. Az 1970-es években kezdődött harmadik demokratizálódási hullámot ez idáig nem követte szignifikáns politikai visszarendezés.

Mivel a demokratizáció nem irreverzibilis folyamat, ebből következően előfordulhat az autoritárius rendszerek számának növekedése (lásd a pakisztáni katonai puccsot 1999-ben). Mindennek ellenére nem rajzolódnak elénk olyan térség,

ahol statisztikailag szignifikáns mértékben megfigyelhető lenne a demokratizációval ellentétes hullámmozgás.

A demokráciának egyetlen elmélete van, a viták az adott elméleten belül zajlanak, ugyanakkor gyakorlati szempontból sokfajta demokrácia van. A szerző korlátai ellenére, a leghasznosabbnak véli a Robert Dahl által használt definíciót, amelyet a nyugati típusú demokrácia fogalmának fogadhatunk el. A nyugati típusú demokrácia szorosan összefonódik a liberalizmussal, ugyanakkor Európán kívül főleg az illiberális demokráciák nyernek teret (lásd Zakaria).

A demokratizáció pozitív fejleményei azonban nem igazolták azon reményeket, amelyek a világbéke elővételével kapcsolatosak. A hidegháborút követően a demokrácia, mint kormányzati forma általánossá válásának ellenére, az erőszak és a fegyveres konfliktusok fokozottabban jelen vannak a nemzetközi rendszerben (lásd terrorizmus). A szerző nem fogadja el Heller Ágnes azon állítását, amely szerint ha a demokráciák háborút indítanak a diktatúrákkal szemben, mindig a demokráciáknak van igazuk. A demokratikus béke koncepciója empirikus igazolásával szemben komoly ellenérvek hozhatók fel. A nyugati civilizáció demokráciái a hidegháborúban ugyanazon szövetségi rendszer tagjai voltak, és egymás közötti érdekellentéteiket ideiglenesen háttérbe szorították a szovjet expanzió feltartóztatása végett. Az 1990-es évek tapasztalatai szintén nem igazolják a tételt, ugyanis a demokratizáció következményeként számos országban véres, fegyveres konfliktusok alakultak ki (lásd Jugoszlávia).

A demokrácia és a gazdasági fejlődés kapcsán leszögezhetjük, hogy a tapasztalatok ellentmondásosak, ugyanis Délkelet-Ázsia gazdasági csodája és az indiai szegénység az autoritárius rendszerek gazdasági előnyét támasztják alá, míg Kelet-Európa a szimultán reformok sikerességének példája. A demokrácia és a gazdasági fejlődés között nem bizonyítható a pozitív kapcsolat, ugyanakkor el kell ismerni, hogy a hátrányos társadalmi következményekkel járó átalakulás megköveteli bizonyos eszközök koncentrációját, amely nem feltétlenül demokratikus.

A szerző nem fogadja el Sen azon megállapítását, amely szerint a demokráciának nincsenek előfeltételei, azaz egy ország a demokrácia révén válik éretté. A demokráciának igenis vannak előfeltételei, amelyek közül a harmadik hullám tapasztalatai alapján, egy meghatározott gazdasági szint elérését és a nemzetközi közösség konstruktív szerepét emelhetjük ki.

A szakirodalom ugyanakkor szkeptikus a demokrácia terjesztésével kapcsolatosan, ugyanis ha nem érettek a demokrácia belső feltételei, akkor a nemzetközi közösség nyomásgyakorlása csak hátráltathatja a politikai liberalizációt. A dolgozat vitatkozik Huntington megállapításaival, amelyek egy kulturális előfeltétel megfogalmazásához vezettek. A demokratizáció a dominánsan keresztény vallású országokban ment végbe, ebből viszont nem következik az a tézis, hogy a konfucianizmus és az iszlám nem egyeztethető össze a demokráciával. A következő fejezet részletesen vizsgálja az utóbbi vita lényegét.

II. A demokratizáció belső kontextusa a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

A dolgozat második részében a demokráciával kapcsolatos elméleteket a Közel-Keletre és Észak-Afrikára alkalmazzuk. Az első fejezetben azzal foglalkozunk, hogy az összehasonlító politikatudományi kutatások miért hagyták figyelmen kívül a térséget, majd a második fejezetben a Közel-Kelet demokratikus hagyományait vizsgáljuk.

A további fejezetekben pedig – *a strukturális kontingencia modell alapján* – elemezzük a közel-keleti térség demokratizálódásának lehetőségeit és akadályait (civilizációs-kulturális, társadalmi, gazdasági, intézményi és a humán tényező szempontjából).

Végül kitérünk két pozitív tendenciára: a civil társadalom gyors fejlődésére és a telekommunikációs forradalomra, amelyek hozzájárulhatnak egy „nyitott társadalom” létrejöttéhez.

1. A közel-keleti régió kivételessége?

A demokratizáció harmadik hulláma Földünk valamennyi régióját érintette valamilyen módon, aminek következményeként ugrásszerűen megnövekedett a (választási) demokráciák száma a világban. Az 1990-es évek elején gombamódra elszaporodott demokratikus átmeneteket vizsgáló komparatív kutatásokban a közel-keleti térséget eleve kihagyták, ugyanis a politikai szabadságjogok bővülése a szakértők szerint elkerülte a régiót. Mivel a Közel-Keleten egyetlen valódi liberális demokrácia sem alakult ki³⁹, ezért a szakértők tábora tudományosan értelmetlennek tartotta a demokratikus átmenet lehetőségét firtatni, hiszen gyakorlati példa hiányában pusztán elméleti gondolat-kísérletnek tűnt a stabil és tartós autoritárius rendszerek összeomlásáról értekezni. A Közel-Kelettel foglalkozók körében tehát az a vélemény alakult ki, hogy a térség negatív értelemben teljesen különálló fejlődési utat jár(t) be, azaz sajátos kivételesség (*exceptionalism*) jellemzi, mivel a

³⁹ Izraellel a dolgozat terjedelmi okokból nem kíván foglalkozni.

globalizáció révén világméretűvé váló demokratizációs hullám érintetlenül hagyta a Földközi-tenger keleti és déli partját (Waterbury[1994]:pp.25-27.).

A 2002 óta megjelenő *Arab Human Development Report* (a továbbiakban AHDR) – amelyet hangsúlyozottan arab és nem nyugati szerzők írtak – tragikus állapotként jellemzi az arab világ helyzetét. A humán fejlődés válságát a jelentés *három deficitre* vezeti vissza: a tudásnak, a nők egyenjogúságának és a szabadságnak a hiányára. Az UNDP által felkért szakértői gárda szerint: „*a demokrácia azon hulláma, amely átalakította a kormányzást az 1980-as években Latin-Amerika és Kelet-Ázsia nagy részén, az 1980-as és a korai 1990-es években Kelet-Európában, illetve Közép-Ázsia számos területén, nem érte el az arab világot.*” (AHDR[2002]: p.2.).⁴⁰

A 2004-ben nyilvánosságra hozott – eddigi legutolsó – AHDR a demokrácia-deficit okairól szól, amelyeket a szerzők empirikus kutatásaikkal támasztottak alá. A jelentés készítői szerint az arab világ fejlődési válságba került, amit a szélesebb szakirodalom is alátámaszt. A modernizációs válság elsődleges okát a szabadságjogok és a jó kormányzás hiányában vélik felfedezni, amelynek nemzeti, regionális és globális okai vannak. Az AHDR továbbá leszögezi, hogy néhány országban történtek ugyan reformok politikai téren, ugyanakkor ezek semmit sem változtattak az alapvető diktatórikus struktúrán, amely az arab államok belső berendezkedésének velejárója (AHDR[2005]:pp.1-4.).⁴¹

A már említett amerikai szervezet, a *Freedom House* szerint egyetlen egy közel-keleti „muszlim ország”⁴² sem tartozik a szabad országok kategóriájába. Törökország az egyedüli az általunk vizsgált 20 ország közül, amely választási demokráciának tekinthető.

⁴⁰ Az *Arab Human Development Report* nyelvezete erőteljesen követi a nyugati politikatudomány azon kifejezéseit, amelyekről az első fejezetekben szóltunk. A szerzők többségében arabok, így maga a jelentés arab nyelven is elkészült, ami lehetővé tette tartalmának szélesebb körben történő megvitatását. Érdeemes megjegyezni, hogy az AHDR az arab világban negatív visszhangot kapott, bírálói elsősorban azt hangoztatták, hogy amerikai felkérésre készült, amelynek célja, hogy minél jobban ellehetetlenítsék a fennálló rezsimet. Tény az, hogy az AHDR szellemisége erőteljesen nyugati, annak ellenére, hogy az autentikus demokrácia fokozatos kialakulása mellett áll ki. Ennek ellenére empirikus adatai jól használhatók az elemzésünkben.

⁴¹ A jelentés módszertani része az Amartya Sen-féle „fejlődés mint szabadság” értelmezésből indul ki, és elfogadja azt az alaptézist, mely szerint az emberi fejlődés a széles értelemben vett szabadságjogok nélkül értelmezhetetlen. Lásd bővebben AHDR[2004]:pp.47-53.

⁴² A muszlim ország minősítés nem az állam alkotmányos berendezkedésére vonatkozik, hanem a lakosság domináns vallására. Törökország ebben az értelemben muszlim országnak számít. A félreértések elkerülése végett a muszlim ország kifejezést idézőjelbe tettük.

Az ellentétes póluson pedig Líbia, Szaúd-Arábia, Szíria és Szudán találhatóak, amelyek a „legbrutálisabb” önkényuralmi rendszerek a szabadságjogok tekintetében (lásd az 1. számú táblázatot).

1. számú táblázat
A polgári és politikai szabadságjogok hiánya a Közel-Keleten 2004/2005-ben a Freedom House adatai szerint

Ország	Politikai szabadságjogok ⁴³	Polgári szabadságjogok ⁴⁴	A szabadság foka
Algéria	6	5	nem szabad
Bahrein	5	5	félig szabad
Egyesült Arab Emirátusok	6	6	nem szabad
Egyiptom	6	5	nem szabad
Irak	6	5	nem szabad
Irán	6	6	nem szabad
Jemen	5	5	nem szabad
Jordánia	5	4	félig szabad
Katar	6	5	nem szabad
Kuvait	4	5	félig szabad
Libanon	5	4	félig szabad
Líbia	7	7	nem szabad
Mauritánia	6	4	félig szabad
Omán	6	5	nem szabad
Palesztín Hatóság	5	5	félig szabad
Szaúd-Arábia	7	6	nem szabad
Szíria	7	7	nem szabad
Szudán	7	7	nem szabad
Törökország	3	3	félig szabad (választási demokrácia)
Tunézia	6	5	nem szabad

Forrás: *Freedom House, Table of Independent Countries*[2006]

Ha a *Freedom House* közel-keleti országokkal foglalkozó statisztikáit összevetjük más régiókéval, akkor témánk szempontjából még súlyosabb következtetéseket vonhatunk le. A Közel-Kelet még a szubszaharai Afrikához képest is rosszabb adatokkal jellemezhető a szabadságjogok terén. Ráadásul a világ egyetlen

⁴³ A legmagasabb szám hét, ami azt jelenti, hogy az adott országban egyáltalán nincsenek politikai szabadságjogok; míg a legalacsonyabb egy, ami arra utal, hogy a politikai szabadságjogok maradéktalanul érvényesülnek az adott országban. Az adatok a 2004. december 1. és 2005. november 30. közötti időszakot tükrözik. Izrael az egyetlen közel-keleti ország, amely a szabad államok csoportjába tartozik (a politikai szabadságjogok: 1, a polgári szabadságjogok: 2 értéket kaptak).

⁴⁴ A legmagasabb szám hét, ami azt jelent, hogy az adott országban egyáltalán nincsenek polgári szabadságjogok; míg a legalacsonyabb egy, ami arra utal, hogy a polgári szabadságjogok maradéktalanul érvényesülnek az adott országban.

olyan régiójáról van szó, ahol a demokratizáció harmadik hullámának kezdete óta visszalépések sorozata történt a demokrácia szempontjából (lásd Brumberg-Diamond[2003]:p.IX-X.). Az 1970-es években – a *Freedom House* szerint – két közel-keleti „muszlim” ország számított választási demokráciának (Törökország és Libanon), ma mindössze egyetlen egy (Törökország).⁴⁵

A politikai részvételen alapuló helyi-közzel megrendezett választások pusztán a hatalmon lévő „*elitek körforgásához*” vezetnek. Posusney szerint, ami igazából megkülönbözteti a Közel-Keletet a világ több régiójától az nem az, hogy ilyen tartósan fennállnak az autoritárius rezsimek, hanem hogy ilyen nagy számban fordulnak elő a térségen belül, illetve hogy egyetlen egy modell-értékű példa sincsen a sikeres demokratizációra (Posusney[2005/a]:pp.1-2.).

A mértékadó *Journal of Democracy* által kiadott tanulmánykötet egyik szerkesztője hangot ad annak a véleményének, hogy a jelenlegi autoritárius politikai elitek nem a túlélésük érdekében kezdeményeznek választásokat, és engedélyezik ellenzéki pártok alapítását, hanem – ahogy ő nevezi – a „*liberalizált autokráciák*” (pl.: Egyiptom, Kuvait stb.) az autoritárius rezsimek külön altípusát alkotják, amelyek csak a Közel-Keletre jellemzők. Kijelenti továbbá, hogy ezen országok elmozdulása a pluralizmus és a többpártrendszer irányában már visszajára fordult, ugyanis deliberalizálódtak (Brumberg[2003]:p.35.).

A fentiekben idézett irodalmak többsége nem lép túl azon a megállapításon, hogy a közel-keleti államok többsége nem demokratikus, és a demokrácia-deficit okainak bemutatásával is általában adósaink maradnak. Ha mégis magyarázatot keresnek, akkor gyakran az orientalista diskurzushoz fordulnak (lásd 3. fejezet), és az antidemokratikusság gyökereit az iszlám vallásban, illetve az arab (Törökország esetén a török, Irán esetén a perzsa) kultúrában találják meg. A korábbiakban bemutattuk, hogy a kultúrának és a vallásnak ugyan fontos szerepe van a politikai és gazdasági folyamatokban, ugyanakkor alapvetően nem tehető felelőssé a polgári és politikai szabadságjogok hiányáért. Az elmúlt években az egyre népszerűbb liberális iszlám éppen ezen nyugati eredetű fogalmak autentikus gyökereit kísérelte meg felkutatni, ami azt bizonyítja számunkra, hogy az iszlám önmagában nem „ellensége” a demokratikus politikai berendezkedésnek.

⁴⁵ A 2004/2005. évi *Freedom House* adatok megjelenése óta jelentős változások zajlottak le a térségben. Pl.: Libanonban 2005-ben és a PNH területén 2006-ban tartottak általános választásokat.

Jelen sorok szerzője nem osztja maradéktalanul a fenti véleményeket, ugyanis azok több ponton erőteljes leegyszerűsítéseket tartalmaznak. Valójában a Közel-Kelet államai alapvetően nem különböznek a fejlődő világ országainak politikai berendezkedésétől. Bruce W. Farcau például megállapítja, hogy az 1980-as években a Közel-Kelet lényegesen nem tért el a latin-amerikai országoktól, ugyanis nagyjából hasonló makrogazdasági mutatók jellemezték, és mindkét térségben gyakran a kultúrát jelölték meg a demokrácia-deficit okaként (Farcau[2005]:p.135.). A Közel-Kelet különlegessége éppen abban rejlik, amire a fentiekben idézett irodalmak nem mutatnak rá arra, hogy mi az oka annak, hogy a nagyjából hasonló induló feltételek miért vezetnek más kimeneteli eredményhez. Mi az oka annak, hogy Latin-Amerika jelentős részében sikeresen végbement a demokratikus átmenet, míg a Közel-Keleten nem?⁴⁶

Mind a *Freedom House*, mind az AHDR hiányossága, hogy a térséget a nyugati politikatudomány fogalomkészletével kísérli meg leírni, ami jelen esetben nem célravezető. Az európai minták átvételének (pl.: politikai intézményeké) következtében a közel-keleti országok történelmi fejlődésüket tekintve mesterséges entitások. A nyugati politikai fogalmak eleve mást jelentettek, vagy értelmezhetetlenek voltak a Közel-Keleten. Az AHDR elismeri, hogy az egyes arab országok között vannak lényeges különbségek, de mégis egységesen kezeli a régiót. Az általunk vizsgált 20 ország meglehetősen sokszínű, ugyanis találunk közöttük monarchiákat és köztársaságokat; egyes országok olajtermelő államok, míg mások nem; vannak egy - és többpártrendszeresek stb. Jelen dolgozat egyik célkitűzése, hogy bemutassa a 20 ország közötti különbségeket és hasonlóságokat, kiküszöbölve a korábbi elemzések korlátait.

A *Freedom House* és az AHDR meglehetősen leegyszerűsíti az elmúlt néhány évtized közel-keleti eseményeit, amelyeket alapvetően az autoritárius rezsimek ördögi körének állít be, amelyből semmiféle elmozdulási lehetőség sincsen. Tény az, hogy a vizsgált régióban több demokratizálódási hullám is lezajlott, amelyek a Huntington által ismertezett periodizációtól alapvetően különböznek. A térséget kutató szakértők jelentős része figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az elmúlt évtized számos felülről kezdeményezett liberalizációs intézkedést hozott, illetve

⁴⁶ A későbbiekben a dolgozat erre a kérdésre választ kíván adni. Latin-Amerika egyébként azért is jó referencia-pont, mert a Közel-Kelethez hasonlóan a nagyhatalmi befolyás egyik terepe volt a történelemben. Az USA külpolitikájában mindkét térség kitüntetett figyelmet kap napjainkban, a poszt-bipoláris nemzetközi rendszer keretein belül.

megnőtt az alulról jövő kezdeményezések száma is. A szerző – annak ellenére, hogy pesszimista a liberális demokrácia rövid távon való kifejlődését illetően – mégis kifejezetten fontosnak tartja a politikai változások bemutatását, ugyanis szakítani kíván azzal a téveszmével, hogy a térségben évtizedek óta minden változatlan.

2. Demokratikus hagyományok a Közel-Keleten

A demokratizálódás három világméretű hulláma – véleményünk szerint – némi időbeli eltéréssel éreztette hatását a közel-keleti régióban. Ebben az értelemben a Közel-Keleten *három politikai liberalizációs hullámról* beszélhetünk, amelyeket *három deliberalizációs periódus* követett. A demokratizáció világviszonylatban jelentkező tendenciáinak lecsapódása a Közel-Keleten visszavezethető a nemzetközi rendszerben meglévő függőségi (ún. patrónus-kliens) állapotra.

2. számú táblázat

A demokratizáció/liberalizáció hullámai a világban és a Közel-Keleten

A demokratizálódási/ liberalizációs hullámok	Világméreteken (Huntington szerint)	A Közel-Keleten és Észak-Afrikában
első hullám	1828-1926	kb. 1860-1918
második hullám	1943-1962	kb. 1950-es évek eleje
harmadik hullám	1974-	kb. 1970-es évek végétől 1990-es évek elejéig
negyedik hullám	2003 után?	2003 után?

A politikai liberalizáció *első hulláma* az 1860-as évek és nagyjából az első világháború közötti időszakra esik, amikor az európai nagyhatalmak „felügyelete” alatt az országok egy jelentős hányadában kialakult nyugati mintára az intézményi struktúra, a jogrendszer, amellyel párhuzamosan működtek a tradicionális (törzsi, vallási stb.) szervezetek. A térség fokozatosan a „*felemás modernitás*” állapotába került (Tibi[2003]:p.155) (lásd a 3.3 alfejezetet). Az Oszmán Birodalom felbomlásával a közel-keleti térségben kialakultak a mai államok, amelyek autoritárius berendezkedésűek voltak. A visszalépés első hulláma kapcsolódik az új államok megszilárdulásához, amelynek következtében a parlamentáris gyakorlatot többnyire felszámolták, a térség deliberalizálódott.

A *második hullám* a második világháborút követően vette kezdetét, amelynek keretében két ország – Törökország és Libanon – demokratizálódott. A közel-keleti

liberalizáció második hulláma meglehetősen rövid volt, ugyanis az 1950-es és 1960-as években létrejött forradalmi rezsimek (Egyiptom, Algéria, Szíria stb.) antidemokratikusak voltak. A visszarendeződés kihatással volt Libanonra, ahol 1975-ben polgárháború robbant ki, és Törökországra, ahol katonai puccsokra került sor.

A *harmadik hullám* összefüggésben áll a nacionalista ideológia válságával, amely az 1967-es arab-izraeli háborút követően vált nyilvánvalóvá. Az arab nacionalizmus kudarcának következtében felélénkült a vallási megújulás, amely kezdetben civil jelenség volt, később azonban a politika világát is érintette. A politikai iszlám képviselői a forradalmi rezsimek legfőbb ellenzékévé váltak, és politikai reformokat követeltek. A harmadik hullám azzal vette kezdetét, hogy az Anvár Szadat által irányított Egyiptomban létrejött a többpártrendszer, és Iránban 1979-ben egy alulról szerveződő forradalom révén eltávolították a hatalomból Mohamed Reza Pahlavit.⁴⁷ Szudánban 1972-ben sikerül lezárni az északi és déli országrész közötti polgárháborút, ami javított a keresztény lakosság helyzetén. A harmadik liberalizációs hullám időszaka alatt – különösen a bipoláris világrendszer összeomlásakor – a tágabb értelemben vett Közel-Keleten egyrésztől alulról jövő kezdeményezések (civil társadalom kifejlődése), másrésztől a külső igazodási kényszer vezetett politikai változásokhoz.

A hidegháború szimbólumának, a berlini falnak a leomlása várakozással töltötte el a közel-keleti értelmiséget, amely elégedetlenségét fejezte ki a korrump kormányzatokkal szemben (Mernissi[1993]). A kelet-európai rendszerváltás megnövelte a politikai változások iránti igényt, amihez hozzájárult, hogy a térséget érintő problémák többsége évtizedek óta megoldatlan maradt (lásd pl.: a palesztín kérdés). Az elhúzódó válságjelenségekért a régió lakói elsősorban saját kormányaikat, másodsorban az Egyesült Államokat okolták. A hidegháború vége ebből a szempontból új reményt hozott a közel-keleti népek számára.

⁴⁷ Egyiptomban a Szadat elnök elleni merénylet következtében a korlátozott pluralizmust a politikai jogok visszaszorítása követte. Az iráni iszlamista rezsimet azért említhetjük ehelyütt, ugyanis bizonyos értelemben érvényesülnek a demokratikus elvek az országban (pl.: nők választójoga). Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a Khomeini-rendszer megszilárdulása eloszlatta az ország demokratikus jövőjébe vetett reményt.

A másik fontos külső hatás a világgazdasági igazodási kényszer, illetve az ún. washingtoni konszenzus⁴⁸ volt, amelyek a közel-keleti országok gazdasági szerkezetének átalakításához, és végső soron gazdasági liberalizációhoz vezettek. A későbbiekben részletesen bemutatásra kerülő gazdasági válságjelenségek számos országban korlátozott politikai reformokkal is párosultak (lásd Jordánia, Marokkó példáját), különösen a Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal ekkoriban aláírt hitelmegállapodások kapcsán (lásd 5.3. alfejezetet). Kétségtelen tény azonban, hogy ezen változások nem vezettek a nyugati értelemben vett liberális demokráciák kialakulásához, hanem megakadtak egy bizonyos szinten.

A következő alfejezetben két demokratikus múlttal rendelkező közel-keleti országgal foglalkozunk: Libanonnal és Törökországgal.

2.1. Libanon: a felekezeti állam modellje

Libanon a Földközi-tenger medencéjének talán a legsokszínűbb országa, multietnikus lakossága különböző vallási felekezetekhez tartozik. Az ország mai formájának megteremtésében jelentős szerepet játszottak a Libanon-hegység térségében élő maronita keresztények, akik a 16. század óta kiemelt kapcsolatokat ápolnak Nyugat-Európával, mindenekelőtt a térség lakói felett gyámkodó Franciaországgal. A 18-19. századi európai behatolás és a közel-keleti befolyási övezetek felosztása megerősítette a francia befolyást, amely végül, az Oszmán Birodalom felbomlásakor egy külön ország létrehozásához vezetett.

Az egykori Nagy-Szíriából leválasztott Libanon már nem pusztán a maroniták által lakott Libanon-hegységet, hanem más értékes területeket is magában foglalt (Nagy-Libanon), így termékeny völgyeket, valamint tengeri kikötőket, amelyek életképessé tették az országot. Az 1920. augusztus 3-án létrehozott Libanon államnak azonban nemcsak maronita keresztény lakosai voltak, hanem más vallási felekezetekhez tartozók is, így többek között római katolikusok, protestánsok, zsidók, ortodox keresztények, örmények, síita és szunnita muszlimok, valamint

⁴⁸ A washingtoni konszenzus az 1990-es évek elején főként a latin-amerikai országok gazdasági válságból való kilábalására alkalmazott neoliberais recept, amely a kereskedelem liberalizációját, makrogazdasági egyensúlyt és privatizációt szorgalmazott. A washingtoni konszenzus a nemzetközi pénzügyi intézmények által elfogadott és a gyakorlatban alkalmazott gazdaságpolitikai csomag. A fejlődő országok kritizálják a washingtoni konszenzust, ugyanis az csak elmélyítette a gazdasági válságot.

drúzok. Számarányuk⁴⁹ és politikai súlyuk következtében az ország életét a maroniták irányították, ami azt is jelentette, hogy Libanon mindvégig nyitott maradt a külső hatások előtt (Picard[2002]:pp.1-48.).

1926-ban nyugati, elsősorban belga mintára megszületett az ország első liberális alkotmánya, amely intézményesítette a francia gyámkodás által bevezetett politikai berendezkedést, és összességében a maronitákat preferálta.⁵⁰ Valójában a modern kapitalista szektor nem a maroniták kezében, hanem az urbanizálódott szunnita muszlimok, illetve néhány keresztény család kezében összpontosult. A maroniták a mandátumrendszer (1920-1943) fennállása alatt csak továbbépítették privilegizált pozícióikat, amelyeket gazdasági erejük nem támasztott alá (Salamé[1994/b]:pp.87-90.).

1943-ban, a függetlenség elnyerésének évében megszületett az íratlan „nemzeti paktum”, amely a maronita és a szunnita elit kompromisszuma volt az ország egyben tartása érdekében. A maronita elnök (Basára al-Kúrí) és a szunnita miniszterelnök (Rijád al-Szulh) által – hosszas vitákat követően – deklarált paktumban a muszlim közösség elismerte az ország sajátos identitását (a közel-keleti arab országok közül Libanonban a legmagasabb a nem-muszlimok aránya), cserébe viszont a keresztények „lemondtak” közösségük francia védelméről.

Az 1943-as nemzeti paktum számunkra legfontosabb része a hatalommegosztást rögzítette Libanon hat legnagyobb vallási felekezete között. Ennek meghatározásához a legutolsó – 1932-es cenzust – vették alapul, amely szerint továbbra is a maroniták képezték a legnagyobb vallási felekezetet, habár arányuk az előző népszámláláshoz képest 32,7 százalékról 28,7 százalékra csökkent. A második legnagyobb a szunnita muszlimok közössége, akiknek részaránya 20,5-ről 22,4 százalékra növekedett. A fenti „tömb-logikát” követve a parlamenti helyeket 6:5 arányban osztották el arányosan a keresztények és a muszlimok között, miközben a kormányzati szervekben 50-50 százalékos megoszlás érvényesült. A legfőbb posztokat azonban, így a hadsereg főparancsnoki pozícióját és az elnökséget a maroniták kapták meg. A megállapodás értelmében a miniszterelnököt a szunniták, a

⁴⁹ Az 1922-es cenzus szerint 32,7 százalék.

⁵⁰ Mind az 1926-os alkotmány, mind a választási törvény a közösségi rendszert veszi alapul, amely vallási felekezetekként definiálta a libanoni társadalmat. Valójában így két tágabb vallási csoport formálódott: a keresztényeké és a muszlimoké, ami meghatározta a kormányzattal való kommunikáció menetét. Tehát muszlim oldalról a szunniták, a síiták és a drúzok egy közösséget alkottak, ami gyökeresen átalakította az arab világ más részeivel ápolt tradicionális kapcsolatrendszerüket. Lásd részletesen PICARD[2002]:p.64.

parlament elnökét a síiták, az alelnököt a görög ortodoxok adták, a védelmi miniszter tradicionálisan drúz, a külügyminiszter pedig keresztény származású volt (Picard[2002]:p.70.).

A libanoni szektarianizmus kialakulásában az oszmán örökséget, nevezetesen a *millet*-rendszert fedezhetjük fel, amely önállóságot biztosított az egyes vallási felekezeteknek hétköznapi ügyeik intézésében. Éppen ebben áll a libanoni példa egyedisége: míg a *millet* az oszmán időszak alatt nem a politikai élet alapja volt, addig a független Libanonban a hatalommegosztás alapelvevé vált (Abu Jaber[2003]:pp.134-136.). Hozzá kell tenni, hogy a libanoni társadalmi, politikai és gazdasági berendezkedést a család-, illetve klánszellem határozza meg, ami a tradicionális autoritások továbbélését jelenti. Libanon politikai elitje folyamatosan kereste azon jellegzetességeket, amelyek önálló identitást teremthetnek az ország számára, különösen a Szíriától való különállóságot kellett hangoztatni.⁵¹ Az elitek kompromisszumán alapuló konfesszionizmus⁵² biztosította a csökkenő arányú és gazdasági súlyú maroniták politikai privilégiumát, ugyanakkor részt biztosított politikai hatalomból a demográfiai robbanáson áteső muszlim közösségek számára is. A nemzeti paktum gyengéje azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hiszen azt feltételezte, hogy a vallási közösségek relatív súlya semmilyen aspektusban sem változik meg, ami tévedésnek bizonyult.

Az 1975-ben kirobbant másfél évtizedes polgárháború azonban nem vezethető vissza pusztán a nemzeti paktum gyengeségeire, hanem abban regionális (palesztín kérdés begyűrűzése Libanonba, a Közel-Keletet sújtó ideológiai és hatalmi vákuum), nemzetközi, valamint belső tényezők (urbanizáció, gazdasági kérdések stb.) is szerepet játszottak. A felekezeti demokrácia korlátja az volt, hogy az egyén politikailag csak az adott vallási felekezetén belül létezett, azon kívül semmiféle preferenciájának nem adhatott hangot. Ez hozzájárult ahhoz, hogy az évtizedek óta fennálló tradicionális társadalmi struktúrák reprodukálódjanak. Az 1989 őszi kidolgozott táífi egyezmény az 1975-ös polgárháború végét, és egy új politikai rendszer bevezetését jelentette.

⁵¹ Szíria libanoni érdekeltsége az Oszmán Birodalomra vezethető vissza, ugyanis akkoriban *Bilád al-Sám* néven egy közigazgatási egységet alkottak. Szíria az Oszmán Birodalom felbomlásakor nehezményezte, hogy létrejött egy ún. Nagy-Libanon. Szíria habár katonai befolyását nem volt képes megőrizni, politikailag mind a mai napig meghatározó „szereplője” a libanoni belpolitikának. A két ország közötti különleges kapcsolatokat az is bizonyítja, hogy nem tartanak fenn diplomáciai kapcsolatokat egymás között, ugyanis Szíria szerint ez szükségtelen a „testvéri” viszony miatt.

⁵² A magyar nyelvben a felekezeti állam kifejezésnek szinonimája a konfesszionális állam terminusa.

A táífi egyezmény látszólag alapul vette az 1943-as nemzeti paktum alapelvét, a konfesszionizmust, és a megváltozott demográfiai arányokhoz igazította a vallási felekezetek politikai reprezentációját. A 128 fős parlamentben 64-64 főben rögzítette a keresztény és muszlim képviselők arányát, a korábbi 6:5 arányhoz képest. A táífi egyezmény értelmében a maronita keresztények beleegyeztek politikai privilégiumaik elvesztésébe, amelyet az elnöki jogkörök változása mutat leginkább. Ugyan a mindenkori libanoni elnök a táífi egyezmény aláírását követően is a maroniták köréből kerül ki, azonban már nem rendelkezik azzal a kvázi-hegemón szereppel, amivel a polgárháborút megelőzően. Az elnökből, a miniszterelnökből és a parlament elnökéből álló trojka vette át az elnöki privilégiumokat, aminek értelmében az egyik vétót gyakorolhat a másik döntései felett. A végrehajtó hatalom pedig a miniszterek tanácsa kezébe ment át, amelyben a parlament elnökének van dominanciája (aki mindig síita). Az ország tényleges irányításába jelentős beleszólása van a szomszédos Szíriának, amely 1976 óta katonai jelenlétével is megerősítette befolyását. A szíriai gyámkodás volt az egyik akadálya annak, hogy az országba visszatérjen a polgárháború előtti demokratikus döntéshozatal (Salamé[1994/b]:p.104.).

A nemzetközi közösség nyomására Szíria a Rafik Haríri, volt libanoni miniszterelnök elleni merényletet követően kénytelen volt feladni libanoni katonai befolyását. 2005 tavaszán Libanon formálisan ismételtén visszanyerte szuverenitását, azonban Szíria politikai befolyása fennmaradt. A libanoni politikai szereplők közül a legfontosabb szír-barát csoport a *Hezbollah*, amely az ország több pontján Szíriával szimpatizáló tüntetéseket szervezett. A 2006 nyarán kirobbant izraeli-libanoni fegyveres konfliktus kapcsán előállt gazdasági és belpolitikai helyzet a további akadálya annak, hogy Libanonban megfelelően funkcionáló demokrácia bontakozzon ki.

Nevezhető-e demokráciának Libanon? Bizonyos értelemben igen, ugyanis többpártrendszer, működő parlamentje van, és általában érvényesülnek a kisebbségi jogok. Másrészt azonban éppen a felekezeti jelleg (ami a libanoni demokrácia alapja) állít utat a valódi politikai versengés elé, ugyanis csak és kizárólag a nyolc vallási felekezet kezébe adja a hatalmat. Szalím al-Hossz libanoni miniszterelnök a taífi egyezmény aláírását követően kijelentette, hogy a megállapodás nem tekinthető demokratikusnak, ugyanis a Libanonban élő hivatalosan is elismert vallási felekezetekből mindössze nyolcnak van joga arra, hogy a kormánynak a tagja legyen

[idézi Abu Jaber(2003), p. 135.]. A felekezeti megakadályozta, hogy egy nyugati értelemben vett politikai társadalom alakuljon ki, amely az egyént politikailag függetlenné tenné vallási közösségtől, ugyanakkor ideiglenesen megfelelt az ország berendezkedésének.

A libanoni példa abból a szempontból is fontos tanulsággal szolgál, hogy milyen okok vezették az elitet arra, hogy elfogadják a nemzeti paktumot, amely végül a demokratizáció útjára terelte az országot. A demokratizációval foglalkozó szakirodalom külön figyelmet szentel az eliten belüli megállapodásoknak, amelynek a célja azonban nem minden esetben a demokratikus rendszer alapjainak a megteremtése, ugyanakkor a paktum akaratlanul is hozzájárulhat ahhoz. Libanonban a keresztények és a muszlimok között kialakult kvázi-egyensúly magyarázza a kompromisszumkészséget, azaz mindkét oldal vezetői úgy látták, hogy a felekezeti megőrzésével javítanak saját helyzetükön. A maroniták számára ez azt jelentette, hogy megőrizhették privilégiumaik egy jelentős hányadát, cserébe a szunniták (és a síiták) részt kaptak a hatalomból. A maroniták ennek fejében elismerték a muszlim és a keresztény közösségek közötti politikai egyenjogúságot, ami számukra domináns szerepük feladásával volt egyenértékű. A Közel-Kelet többi országában, ahogy a későbbiekben majd látni fogjuk, nem jellemzőek az ellenzék és a hatalmon lévő párt közötti paktumok, a felek ugyanis zéró-összegű játékként fogják fel a politikai folyamatot (Posusney[2005/b]).

Modellként szolgálhat-e Libanon más országok politikai berendezkedése számára? A kérdés azért időszerű, mert a 2003 márciusában kirobbant harmadik öbölháború alatt számos politikus a libanoni felekezeti állam iraki adaptálását javasolta. Véleményünk szerint a konfesszionális berendezkedés alapjai egyetlen közel-keleti államban sem érettek, kivételként talán Szudánt lehetne említeni, ahol hasonló fokú a keresztények és muszlimok közötti megosztottság.⁵³

⁵³ Szudánban ugyanakkor a törzsi struktúrák teljesen más kontextust eredményeztek, ami lehetetlenné teszi az összehasonlítást. Habár a szudáni polgárháború lezárását rögzítő naivasai békemegállapodás (2005. január 9.) a többnyire muszlim északiak (Kartúm) és a keresztény-animista déliek (SPLM - Szudáni Népi Felszabadítási Mozgalom, vezetője: Szalvá Kír) között rögzíti a nemzeti jövedelem és a politikai posztok arányos elosztását. Mivel Szudán területén más törésvonalak is találhatóak, amelyeket sem a nemzetközi közösség, sem és a kartúmi kormányzat nem kísérelt meg orvosolni, feltételezhetjük, hogy az Észak-Dél polgárháborút lezáró egyezmény nem lesz örökéletű. A hasonlóság annyiban fennáll, hogy mindkét megállapodó erőnek érdeke, hogy a marginalizált csoportokat kizárja a politikai hatalomból. Szudánban azonban felekezeti állammról ezidáig nem beszélhetünk. A naivasai megállapodás elemzéséért lásd TULL(2005).

Libanon politikai fejlődése teljesen egyedi a régióban, amit a maronita közösség szerepére és a Nyugat-Európa felé való nyitottságra vezethetünk vissza, és kedvező földrajzi helyzetének köszönhetően vezető pénzügyi központtá vált az ország a második világháborút követően.

2.2. Törökország: a hadsereg mint a demokrácia védelmezője

A nyugati politikai elemzők szerint Izrael mellett Törökország az egyedüli választási demokrácia a Közel-Keleten. Törökországban – szemben más közel-keleti államokkal – a rendszeres időközönként megtartott választásokon érvényesülnek a politikai és a polgári szabadságjogok. Törökország témánk szempontjából kiemelt figyelmet érdemel, ugyanis az amerikai külpolitikai retorikában az 1990-es évektől kezdődően gyakran szerepelt a török politikai modell elterjesztése.

A modern Törökországot 1923-ban megalapító és a kalifátust eltörlő Kemál Atatürk reformjainak hat alapelvében⁵⁴ nem szerepelt a politikai részvételen alapuló demokrácia létrehozásának igénye. Atatürk korának autoriter személyiségjegyeket magánviselő politikusa volt, aki elképzeléseit felülről, mondhatni erőszakkal kényszerítette rá társadalmára, de paradox módon a hagyományokkal való szembefordulásával egy demokratikus állam későbbi kialakulását készítette elő (Kicsi-N. Rózsa[2005]:pp.150-152.).

Törökországban 1923 és 1950 között nem beszélhetünk demokratikus politikai berendezkedésről, ugyanis a politikai életet egyetlen párt irányította, a kemalista elvek felett őrkdő Köztársasági Néppárt. A modern Törökország megteremtése nem túrt meg ellenzéki szereplőket, így a politikai pártokat betiltották (Pintér[2004]:p.126.). A legfőbb ellenzéki párt, a Haladó Köztársasági Párt 1924-ben alakult meg, és a decentralizáció, illetve az állam gazdasági szerepvállalását kívánta visszafogni, amely nyílt szembefordulást jelentett Atatürk nézeteivel. 1925-ben a pártot betiltották, és Atatürk ellenlábásainak egy részét bebörtönözték, súlyosabb esetben pedig kivégezték (Angrist[2005/a]:pp.130-131.).

A kemalista török köztársaság politikai berendezkedése nemcsak modern, hanem hagyományos ismertetőjegyeket is magán viselt. A török politikai rendszer alapvetően elitista és központosított volt, ugyanis a hatalom egy viszonylag szűk elit

⁵⁴ A kemálizmus hat alapelve a következő: republikanizmus, nacionalizmus, populizmus, szekularizmus, reformizmus és statizmus.

kezében összpontosult. A második világháborút követő időszakban Törökország demokratizálódott: 1946-ban engedélyezték olyan ellenzéki pártok létrehozását, amelyek tiszteletben tartották a kemalista alapelveket. 1950-ben pedig választásokat tartottak, amelyeket a legnagyobb ellenzéki párt, a Demokrata Párt nyert meg. Ismet İnönü elnök elfogadta a választási vereséget, amely a többpártrendszer megszilárdulásához vezetett (Tachau[2000]:p.130.).

Milyen tényezők játszottak szerepet a török demokrácia megszilárdulásában?

1. Az *externalista nézőpont* szerint a nemzetközi szereplők játszották a döntő szerepet a többpárti struktúra kialakulásában. Törökországot stratégiai fekvése (tengerszorosok) felértékelték a második világháborút követően, ugyanis a nyugati tömb tartott a közel-keleti szovjet expanzió következményeitől. Törökország a Truman-doktrína meghirdetésekor 100 millió dolláros segélycsomagot kapott, illetve részesedett a Marshall-segélyből is. Törökország 1952-ben a NATO tagja lett, csatlakozásának kimondatlan előfeltétele volt a demokratikus struktúra kialakítása. A kemalista reformok eredményeképpen Törökország egy szekuláris és felvilágosult európai országgá fejlődött, amely az EK-hoz való csatlakozási kérelmének benyújtásához vezetett 1959-ben. A török demokrácia elmélyítésében az európai integráció jelentős demonstrációs hatást fejtett ki az elmúlt lassan fél évszázad folyamán, annak ellenére, hogy az Európai Unióval való tárgyalások során eddig nem sikerült konkrét csatlakozási időpontban megállapodni.
2. Az *internalista nézőpont* szerint Törökországban kedvezőek voltak a belső feltételek a demokrácia kialakulásának szempontjából. A demokratizálódás előtt létrejöttek a legfontosabb intézmények: a professzionális hadsereg, a modern bürokrácia és a jogállami keretek (Toprak[2005]:pp.280-282.). A kemalista reformok a török lakosság lojalitását a köztársasághoz kapcsolta, szemben a tradicionális csoportokkal. A kemalizmus kísérletet tett – francia mintára – a társadalmat megosztó etnikai törésvonalak megszüntetésére. Továbbá, a demokratizálódás szempontjából előnyösnek mondható, hogy Törökországban viszonylag erős magántőke alakult ki, amely a politikai liberalizáció szószólójává vált. Más elemzők a török pártrendszer fejlettségével magyarázzák a második világháború utáni politikai

változásokat. Végül fontos említeni, hogy Törökországban Atatürk halálát követően nem volt olyan karizmatikus személy, aki évtizedekre kisajátította volna a hatalmat. Ismet İnönü az 1950-es választási vereség után önként lemondott a hatalomról (Atasoy[2005]:pp.85-114).

A török politikai rendszert nem minden szakértő tartja demokratikusnak. Például Mehran Kamrava szerint Törökország valójában pszeudo-demokrácia, azaz formálisan léteznek demokratikus intézmények, ugyanakkor kétséges azok működése (Kamrava[1998/b]:p.280.). Kamrava talán túloz megállapításával, ugyanakkor tény, hogy a török politikai rendszernek vannak olyan sajátosságai, amelyek következtében nem hasonlít a nyugati demokráciákra.

A török demokrácia ellentmondásai már az 1950-es választásokon nyilvánvalóvá váltak. A török politikai rendszer egyik ellentmondása a centrum és periféria viszonyában keresendő. A Köztársasági Néppárt a politikai és a gazdasági elit képviselője volt, míg a győztes ellenzéki párt bekapcsolta a vidéki tömegeket a választási küzdelembe. Frank Tachau szerint az 1950-es választás csekély változásokat hozott a török politikai rendszerben, ugyanis az országot továbbra is egy szűk elit irányította. A Demokrata Párt politikusainak többsége a Köztársasági Néppárt tagságából rekrutálódott, és az új kormány politikája sem jelentett óriási eltérést az előző rezsimétől (Tachau[2000]:p.131.).

A török politikai rendszer egyik jellegzetessége a köztársaság létrejöttétől kezdve a hadsereg kitüntetett szerepe az ország életében, amely a török nacionalizmus megtestesítőjévé és a kemalista alapelvek őrévé vált.⁵⁵ A török hadsereg eddig három ízben hajtott végre puccsot (1960, 1971 és 1980), és egy ízben a háttérből kényszerítette távozásra (1997) az iszlámista kormányt („posztmodern puccs”). A hadsereg a kemalista alapelvek és a demokrácia védelmezőjének tartja magát, így minden olyan esetben, ha ezen értékek veszélybe kerülnek beavatkozik. A török demokráciát szélsőjobbaldali, szélsőbaloldali és antiszekuláris irányból érték támadások, amelyeket a hadsereg államcsíny keretében visszavert. A török hadsereg azonban mindhárom esetben rövid idő alatt visszaállította a demokráciát, sőt 1980-ban az akkori elitet öt esztendőre eltiltotta a politikától.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatában a hadsereg politikai szerepe folyamatosan csökkent. A 2002-es választásokon az Igazság és Fejlődés Pártja nyert, amelyet korábban betiltott iszlámista pártokból szerveztek meg. Egyes vélekedések szerint a győztes párt antiszekuláris politikája miatt elutasítja a kemálista alapelveket, amelynek következtében a Közel-Keleten egy „újabb Irán” alakulhat ki. A török iszlámizmus azonban élesen különbözik más országok mozgalmaitól, ugyanis a török fundamentalisták paradox módon szekularizálódnak (Kepel[2000]:p.344). Az Igazság és Fejlődés Pártja (AKP) például visszautasítja az iszlámista jelző használatát, ugyanis saját magát szekuláris, a kemálista elveket tiszteletben tartó mozgalomnak definiálja. Az AKP kitart az európai integrációhoz való csatlakozás mellett, és támogatja a gazdasági liberalizációt (Özel[2003]).

A demokrácia terjesztéséről szóló szakirodalomban a török modellt sokan több szempontból is példaértékűnek tartják. Egyrészt a török politikai berendezkedés szekuláris, ami a korábbiakban egyetlen muszlimok lakta országban sem volt jellemző. Továbbá a törökországi iszlámisták az európai kereszténydemokraták mintájára bekapcsolódtak a politikai folyamatokba, és a nyugati szövetségesekkel való együttműködést fenntartották. Az előttünk álló legfontosabb kérdés tehát az iszlám és a demokrácia közötti összefüggések bemutatása.

3. Az iszlám és a demokrácia kompatibilitásának kérdése

*„ Ti emberek! Férfitől és nőtől teremtettünk benneteket s [törzs]szövetségekké és törzsekké tettünk benneteket, hogy [leszármazásokat alapján] ismerjétek meg egymást! Allah előtt [azonban] az a legnemesebb közületek, aki a legistenfölőbb. Allah [mindent] tud és [mindenről] tudomása van.”
Korán 49:13⁵⁶*

3.1. Az orientalista diskurzus és következményei

A Freedom House 2006. évi statisztikái szerint a közel-keleti és észak-afrikai országok 61 százaléka nem szabad, 33 százalékuk félig szabad, és mindössze

⁵⁵ A hadsereg fontos szerepe visszavezethető az Oszmán Birodalom berendezkedésére, amelyben a fegyveres erők kiemelt pozíciót foglaltak el. Ebben az értelemben folyamatos politikai és történelmi fejlődésről beszélhetünk, amellyel a radikális reformok sem szakítottak.

⁵⁶ Valamennyi Korán-idézet Simon Róbert fordítása (Korán[1994]).

egyetlen ország (6 százalék), Izrael tekinthető szabadnak (Freedom House[2006]). Az empirikus tények alapján leszögezhetjük, hogy a Közel-Keletet és Észak-Afrikát a demokratizáció harmadik hulláma elkerülte. Izrael, amely az egyetlen nyugati értelemben vett demokrácia (habár sokan ezt is erősen vitatják) nem muszlim ország.⁵⁷ Különösen a poszt-bipoláris nemzetközi rendszer kapcsán számos nyugati politikus, régió-szakértő amellettt érvelt, hogy az iszlám a konfucianizmus mellett az egyetlen olyan civilizáció, amely ellenáll a nyugati értékek elterjedésének. Az iszlám vallás már több évszázada fejlődést akadályozó tényezőként fogalmazódott meg a Nyugaton.

Érdemes ehelyütt Edward W. Said, palesztín származású irodalomtörténész munkásságára utalni, aki a Nyugat negatív Kelet-képe kapcsán bevezette az orientalizmus fogalmát. *„Az orientalizmus az Oriens, vagyis a Kelet, és az esetek többségében az Okcident, vagyis a Nyugat közötti ontológiai és epistemológiai különbségeken alapuló világlátás”* – írja óriási vihart kavart könyvében (Said[2000]:p.11.). Az orientalizmus egy olyan tudományos diskurzus, amely elősegítette a liberális Európa identitásának önmeghatározását. A Kelet-kutatók és társadalomtudósok többsége az iszlám világot olyan hiánytársadalmakként határozta meg, ahol nem adottak a liberális demokrácia kialakulásának előfeltételei. Míg a Nyugaton az ész és a józan megfontolások vezérlik az emberek döntéseit, addig *„...a keleti ember egy, a keletiek önrendelkezését, önállóságát megakadályozni akaró kormányzati rendszer aprócska láncszemének látszott. Az alaptétel szerint a keletieknek fogalmuk sincs az önrendelkezés mibenlétéről, amiből az következik, hogy függetlenségi törekvéseiket – saját érdekükben – ki kell siklatni.”* (Said[2000]:pp.392-393.).

A társadalomtudományi kutatások Max Weber munkássága óta egy visszatérő alapkérdése, hogy mi az oka az európai civilizáció sikerességének, és a kapitalista szellemiség kialakulásának. Weber kulturális determinizmusa szerint a protestáns etikának köszönhető, hogy Nyugat-Európában az ész hatalma irányítja az emberi kapcsolatokat. Ázsia országai alkalmatlanok a modernizációra, ugyanis az ott uralkodó kulturális és vallási beállítódottság a tradícióknak kedvez, amelyekre nem lehet sikeres felzárkózást alapozni. Az iszlám, számára egy olyan civilizáció magját alkotja, amely nem képes a modern világ követelményeihez alkalmazkodni, így

⁵⁷ Izrael 6,3 milliós lakosságának kb. 16 százaléka azonban iszlám vallású. Forrás: *CIA Factbook Israel[2006]*.

szükségképpen a nyugat-európai fejlődés antitézise. *„Ám ez a részben orgiasztikus, részben misztikus, de a mindennapokon mindig kívül eső és irracionális vallásosság, valamint annak – nagyon egyszerű volta folytán hatékonyan propagálható – hivatalos, teljesen tradicionalista mindennapi etikája olyan vágányokra tereli az életvitelt, amelyek végeredményben éppen a módszeres puritán életvitellel – és a világba beilleszkedő aszketikus életmetodika minden fajtájával – ellentétes irányba vezetnek. Ellentétben a zsidósággal, itt hiányzott az átfogó törvényismeret követelménye, és hiányzott a kazuisztikán iskolázott gondolkodás is, amelyből a zsidóság „racionalizmusa” táplálkozott”* (Weber[2005]:p.314.). Az iszlám civilizációt tehát Weber szerint az különbözteti meg a zsidó-keresztény kultúrkörtől, hogy a mindennapi élet nem a racionális döntéseken alapszik, vagyis a világ ezen része nem despiritualizálódott. Weber számára a római katolikus vallás is egyfajta maradiságot testesített meg, amelynek képviselői évszázadokon át képtelenek voltak a modern világhoz való alkalmazkodásra.

Weber kulturális determinista előfeltevéseit a történelem megcáfolta, mégis a modern nyugati társadalomtudományok egyik axiomatikus beidegződésévé váltak. A neves társadalomtudós, Ernest Gellner szintén rabja a weberi terminológiának, ugyanis szerinte az iszlám fejlődéstörténetét olyan ciklikusság jellemzi, amely nem a változások motorja, hanem a reformok ugyanabba a kezdőpontba érkeznek vissza. Gellner szerint: *„A tradicionális iszlám története... egy folyamatos vagy folyamatosan visszatérő, de mindig visszájára forduló reformáció története: a puritán impulzus az ellentétes társadalmi igények hatására mindig az ellenkező irányzatnak nyitott teret* (Gellner[2004]:pp.23-23.). Engels munkásságát idézve megállapítja, hogy a vallási lepelben mutatkozó konfliktusok a Keleten nem vezettek társadalmi változásokhoz. Kétségtelen, hogy a 10. századig fénykorát élő arab-izlám birodalmon úrrá lett a stagnálás és hanyatlás állapota, amely kb. a 18. század végéig az iszlám civilizáció jellegzetessége maradt.

Vajon biztos, hogy a ciklikusan ismétlődő fejlődés, azaz a stagnálás oka az iszlámban keresendő? Weber, Gellner, sőt Marx is összefüggést látott a gazdaság helyzete és a társadalom vallási kötődése között. Számukra az ipari fejlődés kibontakozásával és az urbanizációval párhuzamosan megszűnik a vallás kitüntetett szerepe. Egy társadalom vallási orientációjának egyedüli oka a szociális igényekben keresendő, amint ezen problémák megszűnnek, úgy a vallás is elveszíti a közösség életében betöltött korábbi szerepét (Deegan[2005]:p.27.). A keleti despotizmus és az

ázsiai termelési mód összekapcsolása beleivódott a közgondolkodásba, és olyan igazság alapját képezi, amely mindenféle történelmi háttér nélkül elfogadottá vált.

Marx híres mondása szerint az elmaradott országok ugyanazt a fejlődési utat járják be, mint korábban a fejlett iparosodott országok. Az unilineáris fejlődési modell képviselői szerint egyes országok előrébb tartanak a fejlődésben, mint más államok, de a fejlődő világ modernizációja ugyanahhoz a kimeneteli eredményhez fog vezetni, mint amelyhez Nyugat-Európa átalakulása vezetett. Egyes vélekedések szerint a modern társadalom sajátosságaihoz hozzátartozik a demokrácia és a szekularizáció is, amely nélkül nem képzelhető el sikeres fejlődés. A történelmi tapasztalatok azonban éppen azt mutatják (különösen a délkelet-ázsiai példák), hogy a modernizáció egy, a Nyugattól teljesen eltérő kulturális kontextusban is lejátszódhat, és a végkimenetele nem vezetett a nyugati társadalmi struktúra kialakulásához. *„Ha sikeres akarsz lenni gazdaságilag a modern világban, a megoldás egyszerű – legyél zsidó, legyél indiai, de mindenképp fölött, legyél kínai.”* – jegyzi meg szellemesen Zakaria (Zakaria[2003/b]:p.53.). Napjainkban éppen megfordulni látszik az a gondolkodás, amely szerint a „keleti” kultúrák antimodernisták, és képtelenek a fejlődésre. Bizonyos országok gazdasági sikereit és politikai változásait éppen a nyugattól eltérő kulturális háttér, úgymond az utánpótlás helyett az autenticitás magyarázza. Zakaria hozzáteszi, ha a siker záloga az indiai, zsidó vagy kínai kultúra, akkor mivel magyarázzuk India, Izrael és Kína gazdasági viszontagságait. Szerinte a délkelet-ázsiai fejlődés oka nem Konfuciusz, hanem Li Kuan-ju (Zakaria[2003/b]:p.54.).

Seymour Martin Lipset empirikus kutatásai szerint, a történelemben negatív kapcsolat alakult ki a katolicizmus, az ortodox kereszténység, az iszlám, a konfucianizmus és a demokrácia között, míg a protestantizmus és a demokrácia pozitív korrelációt mutat (idézi Lipsetet Hunter[2005]:p.14.). John Waterbury egyenesen amellel érvel, hogy a közel-keleti kultúra és az iszlám együttesen olyan kontextust idéztek elő, amely hátráltatja a demokratikus pluralizmus kibontakozását. Szerinte a regionális kultúrán és a vallási gyakorlaton *„túl kell lépni”* ahhoz, hogy megvalósuljon a Közel-Kelet demokratikus átalakulása. Nem támogatja azt, hogy a demokratizáció esetleg a lokális tradíciók bázisán menjen végbe, vagyis számára csak a nyugati típusú demokrácia lehet az irányadó (Waterbury[1994]:p.33.).

Nem Waterbury az egyetlen, aki a hidegháborút követően az iszlámot a liberális demokrácia antitéziseként állította be. Napjainkban a kulturális

determinizmus iskolájának két legfőbb képviselője Samuel P. Huntington és az orientalisták doyenje, Bernard Lewis. Huntington szerint: „A 19. század végétől kezdve folyamatosan ismétlődő jelenség, hogy a liberális demokrácia képtelen gyökeret verni a muzulmán társadalmakban. Ennek a kudarcnak az oka részben az, hogy az iszlám kultúra ellenségesen viszonyul a nyugati liberális eszmékhez.” (Huntington[1998]:p.180.). Huntington utal az elemzők azon álláspontjára, amely szerint két kultúra ellenséges a demokráciával szemben: az iszlám és a konfucianizmus.

Ahhoz hogy eldöntsük a fenti állítás helyességét, *három kérdést* kell megvizsgálni. Az egyik, hogy a tradicionális iszlám és a konfucianus eszmerendszerek mennyiben ellentétesek a demokrácia alapértékeivel. A másik, hogy a gyakorlatban megakadályozták-e a demokrácia elterjedését az adott társadalomban. A harmadik, hogy a közeljövőben várható-e a két kultúra változása olyan irányban, hogy támogassák a demokratizáció folyamatát (Huntington[1991]: p.300.). Huntington egyöntetűen megállapítja, hogy a szakértők között konszenzus van abban, hogy a tradicionális konfucianizmus nem demokratikus, illetve antidemokratikus. „A „*konfucianus demokrácia*” egyértelműen fogalmi ellentmondás. Nem világos azonban, hogy az „*iszlám demokrácia*” is az e.” (Huntington[1991]:p.307.). Az iszlámban szerinte egyszerre vannak jelen a demokráciával ellentétes és az azzal összeegyeztethető tendenciák, de eddig az iszlám világban csak Törökország volt képes hosszabb ideig demokratikus berendezkedést fenntartani. Törökország tehát inkább egyfajta kivétel, mint valamiféle szabály lenne. Számos ország próbálkozott demokratizációval, de ez rendszeresen kisiklott.

Huntington tehát látszólag ambivalensen áll a demokrácia és az iszlám kultúra összeegyeztethetőségének a kérdéséhez, valójában azonban akarva-akaratlanul is a kulturális determinizmus mellett teszi le a voksát. Huntington többször is említi munkáiban, hogy a demokratizáció harmadik hulláma elsősorban a dominánsan katolikus vallású országokhoz kapcsolható, és kimutatta, hogy ahol csökkent a lakosságon belül a nyugati keresztények aránya, ott az autoritárius tendenciák erősödtek fel. Libanon kapcsán például felületesen megállapítja, hogy amint a muszlimok többségbe kerültek az országban, a nemzeti paktumra épülő demokrácia azonnal összeomlott. Mintha ebben nem játszottak volna szerepet gazdasági, világpolitikai vagy egyéb események, Huntington erőteljesen

leegyszerűsíti a közel-keleti események tárgyalását, és átveszi a nyugati politikusok többségének sztereotípiáit. Lehet, hogy elméletben kompatibilis az iszlám és a demokrácia egymással, a gyakorlatban azonban nem – véli a szerző (Huntington[1991]:p.308.).

Majd oldalakkal később leszögezi, hogy néhány évtizede a katolicizmust is a fejlődés egyik akadályaként emlegették, ami mára a katolikus egyház irányváltása következtében megváltozott. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című bestsellerében az iszlám és az erőszak összefonódását vizsgálja, aminek okát a muszlimok „nehéz kezelhetőségében”, továbbá az iszlám militarista jellegében véli felfedezni. A muzulmánok szerinte vonzódnak az erőszakhoz, amely feltevés a Said által bemutatott tradicionális orientalizmus beidegződései közé tartozik (Huntington[1998]:p.440.).

Huntington nézőpontjával szemben számos kritika hozható fel. Egyrésztől nem tisztázza, mint ahogy általában a legtöbb szerző sem teszi, hogy mit ért iszlám alatt. Megjegyzi azonban, hogy az iszlám egy komplex rendszer, amelyet nem lehet egyetlen tényezőre leegyszerűsíteni (Huntington[1991]:p.310.). A könyv azt a benyomást kelti, hogy a szerző szinonimaként használja az iszlámot az iszlamizmussal, illetve az iszlám fundamentalizmussal. Az iszlamizmus radikális irányzatai – ahogy az a későbbiekben bemutatásra kerül – valóban ellentétesek a demokráciával, de az iszlám alatt érthetjük akár az iszlám jogrendszert, akár a születőben lévő muszlim közösség gyakorlatát (lásd medinai alkotmány), illetve a különböző dinasztiák történetét. Az iszlám civilizáció egyik jellegzetessége éppen abban keresendő, hogy az iszlám egyszerre tölti be a vallás, a kultúra, egy etikai normarendszer alapjait, és minden részletre kiterjedő társadalom- és gazdaságelmélete van (Rostoványi[1998]:pp.27-35.).

Noah Feldman például arra utal, hogy az iszlámot nem is szabadna egyes számban használni, hiszen az iszlám minden egyes hívő számára mást és mást jelent a gyakorlatban. A hívő által autentikusnak tekintett iszlám természetesen mindig csak egyetlen formát ölthet, hiszen számára az az „igazi” iszlám (Feldman[2004]:p.21.). Az iszlám komplex rendszerében, attól függően hogy mit értünk iszlám alatt és hogy hogyan határozzuk meg a demokrácia fogalmát, azzal összeegyeztethető és azzal összeegyeztethetetlen elemeket is találunk (lásd Huntington tézise). A demokrácia és az iszlám olyan „mobil ideológiák”, amelyek univerzálisak, rugalmasak és egyszerűek, vagyis viszonylag könnyen érthetőek. A

két egyetemes eszme találkozása pedig könnyen előidézheti hibrid formák (iszlám demokrácia) kialakulását (Feldman[2004]:p.32.).

Ehelyütt elkerülhetetlen kitérni Bernard Lewis álláspontjára, akinek munkássága óriási befolyással bír a szakértőkre és a politikusokra egyaránt. Lewis egyik legutóbbi munkájában az iszlám és a modernitás összecsapásával foglalkozik, a könyv az olvasó számára lenyűgöző történelmi áttekintését adja Európa és az iszlám történelmi találkozásának.⁵⁸ „*Mi történt rosszul?*” – teszi fel a kérdést könyvének címében Lewis. Az iszlám mind elméletben, mind gyakorlatban igen rosszul fest, ha a nyugati demokráciákkal kívánjuk összehasonlítani, szemben a kereszténységgel, amely kifejezetten pozitív képet mutat. „*Az iszlám történelmében semmi olyan nincsen, ami megfeleltethető lenne a más vallásúak és a nem hívők emancipációjának, elfogadásának és integrációjának Nyugaton...*” – véli Lewis (Lewis[2002]:p.114.).

Álláspontja szerint Bécs második sikertelen ostroma óta (azaz 1683-tól kezdve) az iszlám nem képvisel haladó erőt a világban, és a muszlimok veszélyeztetve érezték magukat a nagy keresztény birodalmak árnyékában. Lewis szóhasználata néhol félrevezető, ugyanis számtalanszor használja a keresztény birodalom vagy keresztény Európa terminusokat, amely fogalomhasználat a szekularizációt követően nem állja meg a helyét. Napóleon 1798-as egyiptomi expedíciójától kezdődően a Közel-Keleten megindultak a reformok, a modernizáció ekkor lényegében egyet jelentett a nyugatosítással, amely kisiklott projektnek minősíthető. A nyugati megfigyelő számára napjaink iszlám világának jellegzetessége – Lewis szerint – a szabadság nyugati formájának hiánya, illetve az a tény, hogy a közel-keleti állampolgárok önkényuralmi rendszerekben élnek, a muszlim nőket pedig elnyomja a férfi társadalom.

A szerző a közel-keleti államok alulfejlettségének okát szinte kizárólag kulturális tényezőkre vezeti vissza, figyelmen kívül hagyva a politikai és gazdasági feltételeket. Könyvének konklúziója azt sugallja, hogy napjainkban a muszlimokon múlik, hogy a Közel-Kelet visszanyerje középkori hatalmi szerepét és hogy újra a tudományok központja legyen. Manapság a térséggel kapcsolatosan a nyugati átlagember emlékezetébe bevésődött az öngyilkos merénylő képe – véli a szerző (Lewis[2002]:pp.159-160.).

⁵⁸ A Bernard Lewis kapcsán kifejtett kritika ellenére értékes munkájára többször is fogunk hivatkozni, ugyanis kiválóan bemutatja azt, hogy a muszlim társadalmakat nem lehet európai fogalmakkal leírni.

Lewis tehát szinte teljesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a Közel-Kelet nem egy „elszigetelt világ”, amely politikai és gazdasági szempontból függetleníthető lenne például az Egyesült Államok külpolitikájától, vagy az aszimmetrikus világgazdasági interdependenciáktól. Mindazonáltal jelen sorok szerzője nem kívánja azt sugallni, hogy a kulturális és vallási kontextusnak semmilyen szerepe ne lenne egy adott társadalom modernizációjában. A fenti szerzők is rámutattak, hogy a kulturális tényezők jelentősége vitathatatlan, ugyanakkor leegyszerűsítésnek tekinthető a determinista, egydimenziós nézőpont.

Ali Mazrui – aki elsősorban Fekete-Afrikáról írott munkáival hívta fel magára a figyelmet – tételesen cáfolta a nyugati értékek mítoszát. Tanulmányában vitába száll azzal a tézissel, hogy az iszlám kultúra és vallás értékei a fejlődés akadályozó tényezői lennének. A Nyugat nem képes felismerni, hogy egy „*liberális mitológiában*” él, amelytől a gyakorlat igen távol áll. Példaként az Egyesült Államokban is teret nyerő cenzúrát hozza fel, amelynek Mazrui is áldozatul esett, amikor a vele készített tévéinterjúban azt kérték tőle, hogy a líbiai Moammar al-Kaddáfí t negatívabb árnyalatban tüntesse fel és jelentse ki, hogy Líbia terrorizmustámogató ország (Mazrui[1997]:p.122.).

A nyugati médiában nem illik – többek között – Izraelt és a cionizmust bírálni, így bizonyos nézőpontokat eleve mellőznek a köztudatból. Elismeri, hogy a muszlim kultúra nem mindig járult hozzá a „közjó” megvalósulásához, ugyanakkor sohasem süllyedt olyan mély szintre, mint a nyugati kultúra. A muszlimok sohasem hoztak létre kivégzőtáborokat, mint a náciak, vagy sohasem hódítottak olyan brutális erőszakkal, mint ahogy Európa az amerikai földtekén. A iszlám kultúra nem ismeri a sztálini önkényuralmat, sem a kambodzsai népirtást, vagy a dél-afrikai apartheid rendszert, vagy az afro-amerikaiakkal való kegyetlen bánásmódot (Mazrui[1997]:p.127.).

Mazrui elfogadja a kultúra és a vallás modernizációs szerepét, ugyanakkor a fenti szerzőkkel ellentétben, arra hívja fel a figyelmet, hogy az iszlám értékek is legalább olyan „jóak”, mint a nyugati értékek. Mivel magyarázhatjuk azt, hogy Afrika legnépesebb városában, Kairóban alacsonyabb szintű az utcai erőszak, mint például Johannesburgban? Mi az oka annak, hogy a muszlim többségű országokban a lakosság kisebb százaléka kapja meg a HIV-vírust? Mazrui válasza szerint az iszlám, amely az emberi alapelvek (*human principle*) terén sokkal előrébb jár, mint a Nyugat (Mazrui[1997]:p.132.). A nyugati civilizáció a demokratikus értékek legfőbb

szószólója, ugyanakkor nem képes az olyan alapelvek gyakorlati átültetésére, mint a társadalmi biztonság előmozdítása, vagy a család szentségének megtartása. A kulturális tényezők tehát fontos szerepet játszanak egy adott civilizáció fejlődésében, ugyanakkor nem választhatók el a történelmi eseményektől sem. A továbbiakban a szabadság, egyenlőség és isteni szuverenitás problematikájával foglalkozunk az iszlám civilizáció kapcsán.

3.2. Isteni szuverenitás versus népszuverenitás

A nyugati demokrácia szó szerinti értelmezésben a népszuverenitást jelenti, ami modern világunkban annyit jelent, hogy az állampolgárok saját ügyeik intézése végett képviselőket bíznak meg, akik rendszeres időközönként megtartott választások révén jutnak pozíciójukhoz. A képviseleti demokráciában az uralkodó elit cselekedeteiért a népnek tartozik felelősséggel, amely a jogállami keretek között élhet a hatalom birtokosainak leváltásával. Az iszlámban a szuverenitás végső forrása Allah, aminek hátterét a *tauhid* elve (egység, monoteizmus) biztosítja. Allah minden dolog végső forrása, és egyben az egyedüli törvényhozó, amiből az is következik, hogy a földi politikai hatalom is kizárólag istené (*hukúmijja-t-Alláh*).

Az iszlám civilizáció történelme során különböző irányzatok alakultak ki az egyéni szabad akarat érvényesülése kapcsán. A fő kérdés abban keresendő, hogy vajon az egyén felelősséggel tartozik-e tetteiért, vagy ellenkezőleg, a predesztináció elve valósul meg. Az iszlám államelméletek taglalása közben mindkettőre találunk példát. A napjaink fundamentalista áramlatához hasonlított *kháridzsita* mozgalom képviselői szerint a hatalom egyedül istené (*lá hukma illá l-illáh*).

Ali, a negyedik igaz úton járó kalifa, Moávijjával szemben fennálló politikai nézeteltérésének eldöntését emberi közvetítésre bízta, amit a kháridzsiták az isteni szuverenitás megsértésének tartottak.⁵⁹ A kháridzsiták azzal is vádolták Alit, hogy elfogadta az isteni hatalom kizárólagosságával szemben az emberi hatalmat, és ezért megölték őt (Abou El Fadl[2004]:p.8.). Az ő értelmezésükben a kalifa valójában Isten földi képviselője, következésképpen Allah akaratát hajtja végre a Földön (*khalífa-t-Alláh*). Más teoretikusok szerint a kalifa Allah küldöttjének helyettesítője

⁵⁹ Ali a negyedik „igaz úton járó” kalifa (656-661) Oszmán kalifa meggyilkolása után foglalta el pozícióját. Oszmán rokona Moávijja, aki az Omajjád-dinasztia alapítója, nem ismerte el Ali kalifaságát, és ezért 657-ben Sziffinnél összecsaptak. Moávijja katonái lándzsájuk végére Koránlapokat tűztek, amelynek hatására Ali meghátrált, és beleegyezett abba, hogy közvetítőket vegyenek

(*khalífatu-raszúl-Alláh*), vagyis Mohamed prófétát képviseli a Földön (lásd Esposito-Voll[1996]:p.25.). Egy harmadik nézőpont szerint az uralkodó nem Isten és nem a Próféta képviselője, hanem az őt megelőző uralkodóé. A legtöbb vélemény azonban amellet érvel, hogy a muszlim közösség (*umma*) egészében véve reprezentálja Allahot, és ebben az értelemben az uralkodó az egész közösségnek tartozik felelősséggel azért, hogy az isteni útmutatás szerint kormányozzon (Moussalli[2001]:p.34.). A kalifa és a kalifátus fogalom tehát összekapcsolható a népszuverenitás nyugati elméletével olyan formában, hogy az eleget tesz a *tauhíd* iszlám alapelvének is.

Külön érdekességnek tekinthető az uralkodó és a nép közötti viszony áttekintése. Az uralkodót az *umma* képviselőiből álló „oldás és kötés emberei” (*ahl al-hall va-l-akd*) választják ki, ők azok akik „jogosultak” úgymond a nép és az uralkodó közötti szerződés megkötésére. A nép az uralkodó beiktatásakor hűségsküt tesz (*baj'a*), amellyel a szerződéses viszony formalizálódik. A 7. századi körülményeket figyelembe véve az „oldás és kötés emberei” nem tekinthetők a nyugati demokrácia fogalmának megfeleltethető, a nép által választott képviselőknek. Valójában „*informális képviselőről*” beszélhetünk, olyan személyekről, akik a „jó” kalifához hasonlóan birtokolták az igazságosság és a megfelelő tudás erényeit (Moussalli[2003]:p.35.).

A végső hatalom forrása tehát Allah, aki azonban helyettesítőire bízta annak tényleges gyakorlását. Mivel a Földön minden ember Isten helytartója, ebből következően a földi autoritás forrása a nép, amelynek konszenzusa szükséges az uralkodó kiválasztásához (lásd a fentiekben).

Mohamed medinai évei alatt az *umma* két csoportra oszlott: a medinai muszlimokra (az ún. *al-anszár* vagy segítők) és a Mekkából emigrált muszlimokra (*al-muhádzsirín*, a „hidzsra emberei”). Mohamed személye megakadályozta, hogy Medinában politikai viták bontakozzanak ki az *umma* két része között, azonban halálát követően növekedtek a feszültségek, főleg az utódlás kérdésében.

Mivel Mohamed próféta életében nem rendelkezett a hatalom utódlásának kérdéséről, ezért az *umma* tagjai választással töltötték be a kalifai tisztséget. A kalifai pozícióért két személy vetélkedett, mindketten rokonságban álltak a prófétával és nemesi származásúak voltak. Abú Bakr és Omar vetélkedéséből azonban az előbbi

igénybe vitáik elintézéséhez. Ez a mozzanat felháborította az Ali oldalán állók egy részét, ők az ún. *kháridzsiták* (vagy kivonulók) (GOLDSCHMIDT[1997]:pp.71-72.).

került ki győztesen, ugyanis ő kvalifikáltabb volt a vezetői szerepre. Abú Bakr politikai győzelme a későbbiekben precedens értékűnek bizonyult a kalifa választás szempontjából. (Jany[2006]:pp.27-30.). Egyes muszlim szerzők szerint Abú Bakr megválasztása annak a bizonyítéka, hogy az iszlám birodalom demokratikus alapokon nyugodott, szemben a keresztény Európával.

A négy „igaz úton járó kalifa” idejében egy olyan konzultációs tanács (*súra*) működött, amelynek feladata volt a következő kalifa kiválasztása. Oszmán, a harmadik kalifa nem támogatta Ali ibn Abí Tálíb jelölését, ugyanakkor a *súra* kitartott álláspontja mellett, és a nép neki tette le a hűségesküt. Az uralkodó kiválasztásának másik módszere, amikor a hatalmon lévő uralkodó jelölte ki a következő kalifát, és az uralkodó halálakor az új kalifának tette le a nép a hűségesküt. Abú Bakr – az első igaz úton járó kalifa – például Omárt nominálta, amit a nép hűségesküjével szentesített Abú Bakr halálakor. Az Omajjád – és Abbászida dinasztiák a korai iszlám alapelveitől teljesen idegen szokást honosítottak meg, a kalifai poszt öröklődő intézménnyé vált.

Az ellentmondás abban rejlik, hogy az iszlám szerint az uralkodó és a nép közötti szerződés a kalifa halálával, illetve a vezetői képességek megszűnésével véget ér, és következésképpen egy új szerződést kell kötni.⁶⁰ A történetírók szerint az Omajjád-dinasztia alapítója, Moávijja volt az, aki a kalifátus intézményét egy abszolút hatalommal rendelkező, öröklődő intézménnyé változtatta. Moávijja – Moussalli szerint – a Próféta által lefektetett vallási alapokon álló társadalmat törzsi struktúrává változtatta vissza, és a továbbiakban az államügyek intézését a dinasztia tagjaira bízta. Az Omajjádok értelmezésében Allah a hatalmat nem a népre delegálta, hanem kizárólag a dinasztia tagjaira, amely minden korábbi szokással szemben állt (Moussalli[2003]:p.41.).⁶¹ Az Omajjád – és az Abbászida kalifák szembeszálltak azzal a korai iszlám gyakorlattal is, amely a nép és az uralkodó közötti szerződésre vonatkozott, és erőszakkal kényszerítették a népet a hűségeskü letételére, függetlenül attól, hogy azzal egyetértettek-e. A néppel való konzultáció (*súra*) és a konszenzus (*idzsmá*) alapelveinek hátat fordítva az Omajjád-dinasztia egy olyan szokást vezetett be, amely évszázadokon át meghatározta a hatalomváltás jellegét.

⁶⁰ Ez az intézmény a modern időkben is létezik. Például 2005-ben, amikor a szaúdi Fahd király meghalt, kijelölt utódját, Abdullahot (aki lényegében 1995 óta irányítja az országot) hűségeskü keretében iktatták be. Az utódlás tehát nem automatikus.

⁶¹ A térség hagyományaitól ez nem idegen, hiszen az ókori istenkirályság intézményének felújításáról van szó. Az iszlám azonban elutasítja a dinasztia-alapítást.

Az iszlám gyakorlat *nyugati bírálói* gyakran hangoztatják, hogy a nép feltétlen hűséggel tartozik az uralkodó számára, és azt semmilyen körülmények közepette nem mozdíthatják el helyéről, ugyanis csak Allah felé tartozik felelősséggel. Ha elfogadjuk, hogy az emberek Allah földi helytartói, akkor az uralkodó és a nép közötti íratlan szerződés lehetőséget biztosít a hatalom birtokosainak leváltására. A szerződés pontosan körülhatárolja az uralkodó jogait és kötelességeit, amely szerint a kalifa köteles az isteni útmutatásnak (*saría*)⁶² megfelelően kormányozni.

Az iszlám azonban alaphelyzetben nem ítéli el a vélemény-különbségeket, – mint ahogy azt számos nyugati szerző hangoztatja – viszont korlátokat állít azok elé. Ehelyütt két fogalmat szükséges bevezetnünk, amelyek jól mutatják a „legális” és az „illegális” ellenzékiség közötti határokat.

Az illegális ellenzékiség, arabul a *fitna* (jelentése: polgárháború) minden körülmények között elkerülendő, ugyanis a zavargások akár az egész közösség létét is veszélyeztethetik (Esposito-Voll[1996]:p.42.). A Korán 2. szúrájának 191. verse kifejezetten óva inti az ummát a fitna bekövetkezéséről: „*Öljétek meg őket, ahol csak rájuk leltek, és üzzétek ki őket onnan, ahonnan kiűztek benneteket! A megkísértés (fitna) rosszabb, mint az ölés. Ne harcoljatok azonban ellenük a Szent Mecsetnél, amíg ők nem harcolnak ellenetek ott. Ám, hogyha harcolnak ellenetek, akkor öljétek meg őket. Ez lesz a hitetlenek fizetsége.*” (Korán 2:191). A Koránban tehát a fitna „megkísértést”, „nyugtalantságot” jelent, de iszlám belháborúként is szokás fordítani. Az első fitnára a harmadik igaz úton járó kalifa, Oszmán meggyilkolásakor került sor. 656. június 17-én az arab hadsereg katonái megrohamozták a kalifa főhadiszállását, ugyanis azzal vádolták az uralkodót, hogy nem az isteni útmutatásnak megfelelően irányította népét. Áisa, a Próféta „kedvenc felesége” Oszmán gyilkosainak megbüntetésére szólította fel a hívőket, akiknek többsége Ali mellett tette le a hűségesküt, aki a negyedik igaz úton járó kalifa lett. Áisa és Ali tábora az ún. teve csatája során mérköztek meg, amely nem az egyetlen belviszály volt az iszlám birodalomban. Például az Oszmán Birodalom fitna-háborúkat vívott Észak-Afrikában a mamlúkokkal szemben, akiket 1516-17-ben sikerült formálisan meghódítani (Tibi[2003]:p.128.).

⁶² A *saría* mai jelentése: „*az Istenhez vezető út és szabályrendszer*”, amely az élet valamennyi területét szabályozza. Magyar nyelven az iszlám jog kifejezés terjedt el a *saría* fordítására, ami azért félrevezető, mert nem feleltethető meg az európai értelemben vett joggal (JANY[2006]:p.53.).

A *fitna* doktrínája tehát komoly korlátokat állított az elnyomó uralkodókkal szembeni fellépés elé, és az iszlám középkori gyakorlatában az ellenzékiesség a polgárháború szinonimájává vált. A középkori iszlám az autarchiát támogatta az anarchiával szemben, ami legalizálta a polgárháború szítóival szembeni fegyveres leszámolást (Esposito-Voll[1996]:p.42.).

Az *ikhtiláf* – a hívők közötti legális véleménykülönbség – a *fitnával* ellentétben megengedett az iszlámban, és az ellenzéki álláspont vallásjogi lehetőségét biztosítja. Az iszlám jogrendszer szerint a muszlim hívők között nézeteltérések alakulhatnak ki, amelyek közül a kalifa politikai döntéssel választja ki az általa követett utat. A Korán által lefektetett vallási előírásokat az umma tagjai eltérően értelmezhetik, az egyes verseknek más-más gyakorlati értelmet tulajdoníthatnak.⁶³

A Mohamed által lefektetett medinai alkotmány⁶⁴ – amely a mekkai és medinai muszlimok, valamint a zsidó törzsek közötti viszonyt szabályozta – rögzíti a közösség tagjainak azonos kötelezettségeit és jogait. Ha Medina lakói között viták bontakoznak ki, akkor a Próféta elé kerül az ügy, akinek a döntése a közösség tagjaira nézve irányadó, pontosabban kötelező (Rostoványi[2004]:p.327.).

A nézeteltérés mindaddig megengedett tehát – legyen szó akár vallási, akár politikai kérdésről – ameddig nem veszélyezteti az umma egységét, amelynek megőrzése a mindenkorai politikai hatalom célja. A kalifa egy meghatározott álláspont mellett való elkötelezettsége megelőzi a társadalomban meglévő feszültségek eskalációját. Példaként említhető az Abú Bakr és Omár közötti nézeteltérés, amelynek előzménye, hogy a Próféta halálát követően bizonyos törzsek megtagadták az adófizetést az államnak. Omár véleménye szerint ezen törzs tagjai muszlimok, és ezért nem szabad ellenük fegyveres harcot vívni. Ezzel szemben Abú Bakr hitehagyással (*ridda*) vádolta őket, és a velük szembeni fegyveres harcra szólította fel a hívőket. Mivel Abú Bakr volt a kalifa ezért az ő döntőbírói jogköre érvényesült, és megkezdődtek az ún. *ridda*-háborúk (Moussalli[2003]:p.92.).

A hívők közötti felfogásbeli különbségek vezettek a négy szunnita vallásjogi iskola kialakulásához és gyakorlatuk elfogadásához, ami hozzájárult a sokszínűséghez. Az iszlám olyan rugalmas vallási rendszer, amelynek több mint 70

⁶³ Elegendő a dzsihád fogalmának muszlimok által is eltérő értelmezéseire utalni.

⁶⁴ Jany János szerint a dokumentum megnevezése félrevezető, ugyanis a nyugati értelemben nem tekinthető alkotmánynak, mivel nem az állam működésével kapcsolatos szabályokat rögzítette (JANY[2006]:p.24.).

különböző irányzata van. Az iszlám civilizáció történeti fejlődésében a diverzitás általános velejárója volt az emberi kapcsolatoknak, nem pusztán kivételként érvényesült.

Egyes szerzők megállapítják, hogy a civil társadalom „*mélyen gyökerezik*” az iszlám civilizáció történeti fejlődésében. A muszlim társadalmak fejlődésében kitüntetett szerepet töltött be az ún. nemesség (*al-asráf*), akik leszármazásukat a Prófétáig vezetik vissza, és befolyásukat számtalanszor latba vetették az egyének érdekében. Külön ki kell hangsúlyozni az ún. „notabilitások” szerepét, akiknek az Oszmán Birodalomban meghatározó szerepük volt, a tartományok és a politikai központ közötti kapcsolatok ápolásában (Rostoványi[2002]:pp.57-61.). A notabilitások szerepének és tekintélyének fenntartásában a kézműves szervezetek és a szúfi rendek közötti szövevényes kapcsolatháló kiemelkedő jelentőséggel bírt. A notabilitások tehát a politikai központ és a helyi szervezetek közötti közvetítő kapocsként funkcionáltak, és gyakran a kézműves szervezetek vezetői is voltak egyben. A helyi közösségek érdekeit a notabilitások képviselték az állam túlzott hatalomgyakorlásával szemben, amely megalapozta a tekintélyüket (Moussalli[2003]:p.96.). A középkori muszlim társadalmaknak tehát egy sajátos kettős jellegéről beszélhetünk, ugyanis ötvözik a demokrácia és az autokrácia ismertetőjegyeit, így Rostoványi Zsolt nyomán „*populista autokráciaként*” vagy „*autokratikus demokráciaként*” jellemezhetjük azokat (Rostoványi[2004]:p.327).

3.3. Az importált államiság következményei

Az elméleti fejezetben láthattuk, hogy a demokrácia kialakulását Európában megelőzte a nemzetállamok létrejötte. Az államiság a Közel-Keleten és Észak-Afrikában idegen társadalomszervező formának számított, ami az európai befolyás következtében jelent meg a térségben. Az Oszmán Birodalom az első világháború végén európai mintára modern államokká bomlott szét, amelynek történetét azért érdemes felidézni, mert a gyarmati örökséget és a mesterséges nemzetállami fejlődést sokan a demokrácia kialakulása előtti akadályként említik. A gyarmatosítással egyidőben az Oszmán Birodalomban megjelentek az európai politikai intézmények, ami a térség első liberalizálódási hullámát eredményezte.

A 18-19. században a Közel-Kelet a Nyugat által definiált nemzetközi rendszer egyik függő helyzetben lévő aktorává vált.⁶⁵ Az Oszmán Birodalom, amelynek katonailag nem akadt párja a Földközi-tenger medencéjében, a 17. századtól kezdve megalázó területi veszteségeket könyvelhetett el, amelyeket Bécs második sikertelen ostroma (1683) és az 1699-es karlócai békekötés fémjeleztek. A Porta olyan békeszerződést kényszerült aláírni, amelyben az Oszmán Birodalom nem egyenrangúként, vagy fölényben lévő félként, hanem vesztesként szerepelt.⁶⁶ Konstantinápoly hatalmi pozíciójának védelme érdekében kénytelen volt diplomáciai aktivitásba kezdeni, tárgyalni és szövetségeket kötni, amely dependens helyzetbe hozta a birodalmat. Az Oszmán Birodalom Európa „beteg emberévé” válása a vesztfáliai nemzetközi rendszer keretein belül ment végbe, amely a nyugati civilizációhoz köthető nemzetállami fejlődés univerzalitását hirdette.

A területvesztések és a katonai vereségek reformokra készítették a szultánokat, akik ugyan nem tudatosan, de hozzákezdtek az Európától való „importálás” folyamatához, ami egy ördögi körré alakította és újratermelte a birodalom függő helyzetét. A 18. század folyamán az Oszmán Birodalom területéről jelentős követküldés indult meg az európai hatalmak irányába, illetve a diplomaták mellett a tudományos élet képviselői és katonák is nagy számban fordultak az öreg kontinens felé. A megindult reformok a „konzervatív modernizáció” jegyében zajlottak, amelynek céljai az uralkodó legitimitásának biztosítása és végső soron hatalmi pozíciójának megőrzése voltak. Az oszmán szultánok a modernitást egy olyan semleges kategóriának állították be, amelyet könnyen adaptálhatónak tarottak, szembefordulva a tradíciók felett örökdő *ulemával*⁶⁷ (Badie[2000]:p.94.).

Az oszmán szultánok reformjai közül elsőként III. Szelim (1789-1807) programja emelhető ki, aki éppen abban az időben uralkodott, amikor elsőként hatolt be a Közel-Keletre a francia forradalom ideológiája. A végnapjait élő Oszmán Birodalom tehát egyidejűleg találkozik a nyugati civilizációval és magával a modernitással is, amely kettős kihívás elé állítja az uralkodó elitet (N. Rózsa-Tüske[2005]:p.36.). III. Szelim elsőként állított fel állandó diplomáciai követséget

⁶⁵ A történeti ismertetésben elsősorban a Közel-Keletre és Észak-Afrikára összpontosítunk, figyelmen kívül hagyva az iszlám világ más alegységeinek fejlődését.

⁶⁶ Az 1606-ban aláírt zsitvatoroki béke az első olyan dokumentum, amely az Oszmán Birodalmat a nemzetközi jognak megfelelően egy territoriális államként kezeli. A zsitvatoroki béke lényegében a birodalom kiszolgáltatott helyzetét demonstrálja. A 16. században kötött kapitulációs szerződésekben Konstantinápoly – az aláírás pillanatában – az európai hatalmak egyenrangú partnere volt, ami hierarchizált hatalmi viszonyná alakult át. Lásd BADIE[2000]:p.75.

⁶⁷ Az ulema az álim (tudós) kifejezés többszáma. Az iszlámban az ulema a vallástudósokat jelenti.

Európa nagyvárosaiban, többek között Bécsben, Londonban, Berlinben és Párizsban. Nyugatosító intézkedései konzervatívak voltak abban az értelemben, hogy elsősorban a katonai újításokra és az oktatásra koncentráltak, és nem törekedett a társadalom gyökeres transzformációjára (Lewis[2002]:pp.40-43.).

III. Szelim *nizám-i-dzsened* (új rend) reformjával szembefordult a birodalom tradicionális katonai struktúráival, mindenekeelőtt a már idejét múlt janicsársággal. A janicsárok, akikkel korábban egyetlen európai hatalom sem volt képes felvenni a versenyt, a változások ellenzői voltak, hiszen féltették az idők során kialakult privilégiumaikat. A janicsárok a helyi notabilitásokkal és az ulemával együtt a szultán törekvéseinek legfőbb ellenlábasaiként a status quóban – azaz hatalmi szerepük megőrzésében – váltak érdekeltté. Lényegében a katonai újítások ahhoz vezettek, hogy megindult a *nyugati állam modelljének lemásolása*, amelynek egyik legfontosabb princípiuma az állami erőszakmonópolium birtoklása volt. A katonai akadémiák felállítása, illetve a katonai struktúra intézményesítése centralizálta a hatalmi eszközöket, amely végül a janicsárság felszámolásához vezetett⁶⁸ (Badie[2000]:p.95.).

III. Szelim kezdetleges lépéseihez képest jóval meghatározóbbnak tűnnek az Abdülmedzsid (1839-1861) által kezdeményezett *tanzímát reformok*⁶⁹ (1839-1876), amelynek célja Isztambul ázsiai pozícióinak megőrzése volt a növekvő balkáni nacionalizmus fényében. A tanzímát időszak lépései egyfajta preventív csomagot képeztek, amellyel Isztambul meg kívánta előzni az európai hatalmaknak a birodalom belülegyeibe való beavatkozását. A 19. század második felének változásai a politika és a gazdaság olyan kérdéseit érintették, mint a muszlimok és nem-muszlimok közötti viszony, a modern pénzügyi rendszer kialakítása, polgári törvénykönyv kodifikálása, a központi adminisztráció kialakítása, oktatás stb. (Rogan[2005]:p.21.).

Az Abdülmedzsid szultán által kiadott dekrétumok szorosan kapcsolódnak az európai nagyhatalmak befolyásának növekedéséhez, illetve a birodalom további katonai veszteségeihez. A cári Oroszország által megfélemlített szultán, Rasíd pasa segítségével 1839-ben, a britek ajánlásával elindította a *hatt-i-saríf* nevű programot, amely elsősorban a szabadságjogok terén hozott változásokat.

⁶⁸ II. Mahmúd 1826-ban felszámolja a janicsárság intézményét, ami „üdvös eseményként” vonult be a történetírásba.

⁶⁹ A *tanzímát* újjászervezést jelent.

A szultáni kézirat többek között tartalmazta az élet, a becsület és a magántulajdon szentségét, a vallási egyenlőséget, az igazságos és nyilvános jogszolgáltatást, az adórendszer bevezetését és az általános sorozást a hadseregben stb. A krími háborút követően pedig Abdülmedzsid szultán meghirdeti a *hatt-i humájún* nevű szultáni kéziratot, amely a birodalom lakói számára törvény előtti egyenlőséget szavatolt, illetve engedélyezi, hogy a keresztények is betöltsenek különböző hivatali funkciókat, és lehetővé teszi, hogy a külföldiek magántulajdont szerezzenek a birodalom területén. (Rostoványi[2002]:p.54.; Rogan[2005]:p.21.; Matuz[1990]).

A tanzimát korszakot nagy mértékben befolyásolta az európai tudományos és politikai gondolkodás, mindenekelőtt a Comte-féle pozitivizmus és a saint-simonizmus. A tanzimát időszak olyan jelentős társadalmi és politikai változásokat hozott, amelynek eredményeként az Oszmán Birodalom a *territorialitás eszméjén alapuló vesztfáliai nemzetközi rendszer logikájának megfelelő modern állammá vált*. A 18-19. századi nyugati kolonialista törekvéseket megelőzően a birodalomnak nem léteztek egzakt határai, és a birodalmat alkotó közösségek identitása sem a területhez kapcsolódott, hanem a valláshoz (Badie[2000]:p.59.).

A vallási közösségek ún. milletekbe⁷⁰ tartoztak, amelyek külön joghatósággal rendelkeztek. A tanzimát reformok lényegében szakítottak a vallási identitás eszméjével, hiszen törvény előtti egyenlőséget és vallási egyenjogúságot hirdettek, amellyel egy mesterséges, a Közel-Kelet számára idegen logikának, a territorialitás eszméjének adta át a helyét. Például az állandóan háborúzó Oszmán - és Perzsa Birodalom határait elsőként az 1847-ben aláírt erzurumi szerződésben fektették le a nemzetközi jog szabályainak megfelelően (Badie[2000]:p.62.).

Az Oszmán Birodalom nyugatosításához jelentős mértékben hozzájárult a modern jogrendszer bevezetése, amelynek első állomásaként egy tizenhatkötetes tradicionális törvénykönyvet, a *Madzsallát* kodifikálták, amely 1870 és 1876 között látott napvilágot. A birodalom első polgári törvénykönyve a nyugati jogrendszer módszertanán nyugodott, de összhangban állt a muszlim jogrendszer sajátosságaival is. A *Madzsalla* kezdetben az oszmán elit támogatását bírta, majd „alkalmazhatatlansága” miatt hamarosan abbahagyták használatát. Az Oszmán Birodalom különösen a gazdasági kapcsolatokat szabályozó törvényeket másolta le a

⁷⁰ A millet-rendszer keretében az Oszmán Birodalom vallási felekezetei autonómiában részesültek.

Nyugatról, amelyet nem Európa politikai térhódítása, hanem a gazdasági szükségszerűség diktált.

1876-ban, a balkáni válság következtében II. Abdülhamid szultán idején megszületik az alkotmány, amely az európai hatalmak és az ifjútörökök⁷¹ köveletésének az eredménye. Az alkotmány belga mintára parlamentáris rendszert vezet be, amelynek felsőházát (szénátus) a szultán nevezi ki, míg az alsőházat (képviselőház) a nép választja. 1877 márciusában és decemberében két ízben megtartják a képviselőházi választásokat, azonban 1878. február 14-én a szultán önhatalmúlag feloszlatja a parlamentet, amely majd csak az ifjútörökök hatalomra kerülését követően ülésezik újra (Lewis[2002]:pp.59-60.).

Az 1876-os alkotmány kimondta, hogy az Oszmán Birodalom egy és oszthatatlan, államvallása az iszlám, ugyanakkor valamennyi alattvalót megilleti a vallásszabadság. Érdekes módon, az alkotmány jelentősen megnövelte a szultán jogosítványait, ugyanis jogában állt a parlament feloszlatása, illetve a törvények parlament elé való terjesztése. A hadsereg és az ulema ellenezte az alkotmány hatályba lépését, ugyanis az jelentősen centralizálta a hatalmat, vagyis megfosztotta az említett csoportokat tradicionális privilégiumaiktól (Matuz[1990]).

A nyugatosító törekvések révén az Oszmán Birodalom területi közigazgatása már jobban magán viselte a francia sajátosságokat, mint a hagyományos felosztást. 1864-ben a területi reformokról szóló törvény például jelentős infrastrukturális és közigazgatási változásokat eredményezett az arabok lakta központi városokban. A tartományi fővárosok (pl.: Kairó, Damaszkusz, Bejrút stb.) néhány évtized leforgása alatt nemzeti fővárosokká alakultak, ahol kormányzati épületek, katonai barakkok épültek fel (Rogan[2005]:p.22.).

A birodalom arab területei alapvetően bizonyos önállóságot élveztek a birodalom központjától, amely különösen Egyiptom esetén vált nyilvánvalóvá. A kezdetleges katonai és gazdasági reformokon túlmenően az arab területeken is megindult a politikai átalakulás, amelynek eredményeként 1861-ben például a tuniszi bej alkotmányt vezetett be, amelynek értelmében létrejött a nagy tanács, és tagjainak egy hányadát a bej jelölte ki. 1866-ban az egyiptomi kedive létrehozta a konzultációs gyűlést, amelynek 75 képviselői helyét közvetett választások útján töltötték be. Az

⁷¹ A török nacionalizmus létrejötte az ún. ifjútörökök csoportjához kötődik, akik az Oszmán Birodalom megreformálásában gondolkodtak. Az ifjútörökök 1908-ban kerültek hatalomra, azonban a Birodalom összeomlásának folyamatát már nem tudták megakadályozni.

arab területek politikai reformjait az európai hatalmakkal való kapcsolat szorosabbra fűzése, illetve anyagi előnyök szerzése motiválta (Lewis[2002]:p.57.).

A birodalom politikai irányításának tradicionális modelljét nyugati típusú minisztériumok vették át, és a szultán akaratától függetlenül egy *szekuláris berendezkedés* alapjai teremtődtek meg. II. Mahmúd szultán például megfosztotta a birodalom legfőbb vallási vezetőjét, a *sejh-ül-izlámot* a jogosítványainak jelentős részétől, amivel hozzájárult a központi irányításon kívüli, periférikus hatalmi centrumok felszámolásához (Badie[2000]:p.107.).

Az Oszmán Birodalom modernizációja paradox módon nem segítette elő a demokrácia és a szabadság eszméjének térhódítását, hanem éppen ellenkezőleg, a központ hatalmát növelte meg, azaz az autokratikus vonásokat erősítette. Bernard Lewis két tényező kumulatív következményének tulajdonítja ezt: egyrészt a központi adminisztráció hatalmi potenciálja jelentősen kiszélesedett a modern technológia használatával (pl.: kommunikáció), másrészt pedig a politikai reform korlátozta az állam és az egyén közötti csoportok, szervezetek működését (pl.: janicsárság, ulema). A tradicionális (köztes) hatalmi centrumok a központi kormányzattal szemben olyan ellensúlyt képeztek, amellyel képesek bizonyultak az abszolút szultáni-kalifai hatalom kontrollálására. A tanzimát korszak intézkedései azonban vagy meggyengítették, vagy felszámolták a hagyományos szerveződések politikai szerepét (Lewis[2002]:pp.53-54.).

A 19. századi Oszmán Birodalom és a 20. században helyébe lépő államok a korábbi iszlám birodalmakkal szemben despotikus berendezkedésűek, amelynek oka tehát a Nyugatról importált politikai eszközök adaptálás nélküli átvételében keresendő. A kolonializmus légkörében Európa nem a szabadság eszméjét, hanem sokkal inkább a diktatórikus irányítás eszközeit exportálta a Közel-Keletre, amely mindkét fél hatalmi elitjének az érdekeit képviselte (Lewis[1998]:p.101.).

3.4. Az importált ideológiák és a muszlim politikai elit

Európa közel-keleti befolyásának növekedése hozzájárult egy új társadalmi elit megjelenéséhez, amiben nagy szerepet játszott a nyugati típusú oktatási rendszer elterjedése és a nyugati tudományos műveltség elsajátítása. Az új társadalmi réteg politikai legitimitását annak köszönhetette, hogy a nyugatosítás különböző receptjeinek

ismeretében kívánták gyógyítani a fellépő problémákat. Iskoláikat gyakran nem a közel-keleti oktatási intézményekben, hanem Párizs és London kiemelkedő egyetemén végezték, aminek köszönhetően elsajátították az európai nyelveket és az európai kulturális szokásokat. Az új elit tagjai szembefordultak a neopatrimoniális logikával, amely a tradicionális hatalmi központot jellemezte, ugyanakkor eltávolodtak a középosztály azon tagjaitól, akik elleneztek a nyugati modell átvételét, hiszen abból semmilyen hasznuk nem származott. A nyugatosító elit és az Európától való importálás egy olyan ördögi körré formálódott, amelyből nem sikerült kitörni.

A modernizáció olyan társadalmi problémákat hozott a felszínre, mint a demográfiai robbanás és egyéb gazdasági kérdések, amelyekre a tradicionális módszerek alkalmazása nem tűnt hatékonynak. Az új elit ebben a formában újratermelte önmagát, hiszen azt hirdette, hogy a nyugati technikák monopóliumának birtokában képesek felszámolni a válsághelyzetet, ugyanakkor éppen az idegen elemek kritikátlan átvétele segítette elő a kudarcok fokozódását.⁷²

A kolonializmus logikája megkövetelte a lokális adminisztráció hatékony működtetését, amelynek érdekében európai műveltséggel ruházzák fel a közel-keleti társadalmak felső rétegeit. Az európai nagyvárosokból hazatért értelmiség azonban elsajátította az új politikai nyelvezetet is, amelynek kulcsfogalmai közé tartozott a képviselői alapuló kormányzás, a politikai szabadság és a nemzeti szuverenitás (Lewis[2002]:p.61.).

A szekuláris állam felsorolt attribútumainak elterjesztése a Közel-Keleten azonban nem állt érdekében a brit és francia gyarmatosítóknak, hiszen az ideológiák és jelszavak egy jelentős hányada éppen a kolonialista berendezkedés ellen mozgósította a lakosságot. Ilyen értelemben a tradicionális hatalmi elit és az európai kolonialisták között kialakult egy közös érdek, hogy fenntartsák a közel-keleti társadalom és politikai szerkezet autoritárius vonásait. A demokrácia lényegében nem vált uralkodó diskurzussá az importált ideológiák révén. A demokrácia előfeltételeként említett nemzetállamiság eszméje pedig meglehetősen félresiklott, hiszen egy csoportsszolidaritásra épülő társadalomra kívülről erőltették rá.

Érdekes módon, az Oszmán Birodalom lakói közül a keresztények bizonyultak a legfogékonyabbnak a nyugati ihletettséggű ideológiák iránt. A francia forradalom eszméi az első olyan importált ideológiáknak minősültek, amelytől

⁷² lásd Bertrand Badie kiváló könyvét, amelyben hosszasan mutatja be az „importáló osztály” és a társadalom egyéb rétegei között kialakult feszültségeket és érdekhalókat. BADIE[2000]:pp.112-116.

jelentős haladást vártak a térség lakói, különösen a nacionalizmus és a patriotizmus emelendő ki. Az arab nacionalizmus a 19. század közepén a szellemi megújulás közepette (*nahda*) bontakozott ki elsősorban Szíriában és Egyiptomban. A mai Szíria és Libanon keresztény lakosai voltak azok, akik Nyugat-Európával mindig szorosabb viszonyt ápoltak, mint a muszlimok, így előnyösebb oktatási lehetőségekhez és jobb nyelvismerethez juthattak. A misszionáriusok révén szellemi pezsgés indult meg – többek között – Bejrútban, ahol európai irodalmi és tudományos alkotásokat fordítottak le arab nyelvre (Lewis[2002]:p.51).

Az európai eszmék közül különösen a szekularizáció minősült idegennek, ugyanis ez a kérdés eleve fel sem merült az iszlám világban. Az iszlám vallásnak nincsen egyháza, illetve egyházi hierarchiája, ami megkülönbözteti a kereszténység fejlődésétől.⁷³ A reformáció és ellenreformáció, valamint a szekularizáció kifejezetten európai fogalmak, és annak egyáltalán nincsenek gyökerei az iszlámban. Ennek ellenére az Oszmán Birodalom struktúrájában a 19. században megindult a szekuláris állam alapjainak felépítése. Bernard Lewis ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy intézményi értelemben Európa „krisztianizálta” a közel-keleti iszlámot, ugyanis az Oszmán Birodalomban területi alapon szerveződő vallási autoritások jöttek létre (muftik hálózata), amelyek alapvetően idegenek az iszlámtól (Lewis[2002]:pp.108-109.).

Az első világháború utáni időszak a közel-keleti „kvázi-nemzetállamok” létrejöttéhez vezetett. A végnapjait élő Oszmán Birodalmat az európai nagyhatalmak olyan entitásokra osztották fel, amelyek a térség történelmétől alapvetően idegenek minősíthetők.⁷⁴ Az első világháborút megelőzően a perzsa és a török birodalmak rendelkeztek önálló államisággal. Egyiptom sajátos történeti fejlődése miatt megemlíthető harmadikként. Névlegesen az Oszmán Birodalomhoz tartozott, viszont széleskörű autonómiával rendelkezett.⁷⁵ Az Oszmán Birodalom helyén létrehozott államok – tehát Törökország és Egyiptom kivételével – mesterséges képződmények, amelyek nem rendelkeztek legitimitással, és állampolgáraiknak lojalitása sem az

⁷³ A síita iszlámban az idők folyamán kialakult egy bizonyos hierarchia, azonban mégsem hasonlítható össze az európai egyházak felépítésével.

⁷⁴ Terjedelmi okok miatt a területi államok létrejöttének bemutatását kihagyjuk. Mint ismeretes a nagyhatalmak 1916. február 4-én titkos megállapodás keretében osztották érdekszférákra a térséget, amely Sykes-Picot-Szazonov egyezmény néven vált ismertté. Az első világháborút követően az 1920 áprilisában megtartott San Remo-i konferencián véglegesítették a népszövetségi mandátumterületek létrehozását, amelyek a mai közel-keleti országhatárok kialakulását eredményezték. Lásd pl.: GOLDSCHMIDT[1997]:p.220.

⁷⁵ Ennek ismertetéséhez lásd ROSTOVÁNYI[2002]:pp.61-63.

idegen nemzetállamokhoz kötődött, hanem jellemzően vallási, illetve törzsi jellegű volt.

A nyugati típusú demokrácia mint azt az elméleti felfezetésben láhattuk, feltételezi a szervesen kifejlődött modern szekuláris nemzetállamot, amely a Közel-Keleten idegennek minősült. A liberális demokrácia európai válfajának esetleges átvétele ilyen értelemben lehetetlen, hiszen egy eltérő társadalmi struktúrára lenne ráerőltetve. A közel-keleti államok a „*felemás modernitás*” stádiumába kerültek, azaz külsőleg részei voltak a nemzeti szuverenitásra épülő veszfáliai nemzetközi rendszernek, ugyanakkor belső struktúrájuk tekintetében egyfajta kettősséget mutattak: intézményeik többsége formálisan a nyugati politikatudományi gondolkodás alapján épült fel, ugyanakkor mellőzték az amögött meghúzódó filozófiát, azaz a „*modernitás szemléletét*” (Tibi[2003]:p.171.; Rostoványi[2002]:p.102.).

A kelet-közép-európai típusú nacionalizmus szellemiségének közel-keleti megjelenése alapvető változást hozott a birodalom népeinek egymáshoz való viszonyrendszerében. A 19-20. századtól kezdődően a vallási és a nemzeti identitás egymástól elválaszthatatlanná váltak, ami rámutat arra, hogy: „*az iszlám egy sokdimenziós komplex rendszer, amelynek „szakrális” és „szekuláris” dimenziói egyaránt vannak...*” (Rostoványi[2002]:p.72.). Az *umma* fogalmát a köznapi arab nyelvben egyre inkább azonosították egy jól körülhatárolt területtel, és annak etnikai meghatározottságot is adtak (pl.: arab *umma*).

A mesterséges államok történeti drámáját az elitnek kellett megkomponálni, hiszen a nemzeti szuverenitásra épülő logika nem nélkülözhetette a nemzeti lobogót, a nemzeti himnuszt, a nemzeti uniformist stb. Egyes országok nemzetállami történetét más államok is a magukénak vallották, amely nem egy ízben fegyveres szembenállás kibontakozását is előrevetítette. Például az 1980 és 1988 között zajló iraki-iráni háborúban, mindkét szembenálló fél a 637-es kádiszijjai ütközetre hivatkozott, amelyet győztes csataként könyveltek el: az irakiak számára az arabok fölényét jelentette a perzsák felett, míg az irániak számára az iszlám hitetlenek felett aratott diadala (Lewis[1998]:p.78.).

A többé-kevésbé megszilárduló és függetlenségükért küzdő közel-keleti államok az 1930-as, 40-es években a modern pártrendszer alapelemeit is átvették Nyugat-Európától. A nyugati pártstruktúra formális intézményeinek lemásolása ismételen nem eredményezte a mögötte meghúzódó szisztéma átvételét. A nyugat-

európai pártoknak három jellegzetessége emelhető ki: az individualizáció, azaz a csoportsszolidaritás felbomlasztása; a választási mozgósítás, amelyet a szavazati jog széles néprétegeknek való kiterjesztése segített elő; illetve a horizontális szolidaritási formák kialakulása (Badie[2000]:p.132.).

Ehhez képest a közel-keleti pártok gyakran a klán, törzsi és családi szolidaritásra épültek, így az Európára jellemző (és a nyugati típusú demokrácia előfeltételének tartott) individuális társadalomszerkezet nem jött létre (lásd a 4. fejezetet). A közel-keleti pártok létrejöttének célja nem a választási mozgósítás, hanem a legtöbb esetben a függetlenség kivívása volt, ilyen értelemben a nacionalizmus eszközeként funkcionáltak. Továbbá a pártstruktúra lemásolása a vertikális kapcsolatrendszert erősítette, és a klientelizmus egy formájává vált.

A nacionalista pártok létrehozása a Közel-Keleten gyakran a német náci és az olasz fasiszta ideológiákhoz vezethetők vissza, amelyeket szintén úgymond exportált az öreg kontinens. Az olasz és a náci totalitárius egypártrendszerek a megkésett nemzeti egység sikeres létrehozásának mintájául szolgáltak, míg az egyszemélyes vezetés a mesterségesen kreált államhoz fűződő lojalitás intézményévé vált (Lewis[1998]:p.104).

Az 1932-ben, Bejrútban megalapított Szíriai Nemzetiszocialista Párt (*al-hizb al kaúmi al-idzstimái asz-szúri*) ideológiája annak köszönhető, hogy a párt vezetője többször látogatást tett náci és fasiszta politikusoknál. A párt víziója egy hierarchizált autokrata politikai irányítás, amelyet a katonaság domináns pozíciója és a szekularizmus logikája egészítenek ki (Badie[2000]:p.133.). Hasonló példaként a libanoni falangisták 1936-ban létrehozott szervezete, a *Kataeb* és az 1933-ban létrehozott Fiatal Egyiptom Pártja, valamint a Baász Párt említhetők. A náci és fasiszta ideológiákon túlmenően a marxista-leninista eszmék térnyerése sem hagyható figyelmen kívül, amelyre szintén számos politikai mozgalom szerveződött.⁷⁶ Például az algériai FLN párt ebbe a kategóriába sorolható.

A mesterséges kialakított közel-keleti államrendszer ráadásul nélkülözte az államot alkotó közösségek konfliktuskezelési módszereit, így – ahogy Scruton fogalmaz – egyetlen eszközként a háború szolgált a viták elintézésére (Scruton[2005]:p.35.).

⁷⁶ Az antiszemitizmus és a rasszizmus ideológiái is megjelentek európai közvetítéssel. Elsőként a közel-keleti keresztények között nyertek teret.

Rostoványi Zsolt azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az első világháborút követően létrejött államok közül egyetlen egy sem szűnt meg, annak ellenére, hogy többségük mindenféle történelmi háttérrel rendelkezik (Rostoványi[2002]:p.102.). Vajon milyen okai vannak ennek? Bertrand Badie szerint ezt a nemzetközi rendszer logikájában meglévő függőségi viszonyok magyarázzák. A „kvázi” nemzetállamok fennmaradásában közös érdekelttség alakult ki a nyugat-európai patrónus szerepét játszó gyarmatosítók és a közel-keleti kliensek között (Badie[2000]:pp.24-34.). A dependens viszony pedig előfeltételezi azt, hogy a kliens állam hozzáigazítja politikai, gazdasági és társadalmi struktúráját a patrónus államéhoz, amelynek hatására látszólag uniformizálódik a nemzetközi rendszer. Így válik uralkodó nyelvezetté a szekuláris nemzetállam logikája, illetve a 20. század végén a demokrácia.

Bassam Tibi hasonlóképpen látja a közel-keleti nemzetállamok és a demokrácia viszonyát: *„A létező közel-keleti államok többsége csak névleg nemzetállam abban az értelemben, hogy nélkülözik a demokratikus politikai közösség létrehozásához szükséges alapvető intézményeket.”* (Tibi[1998]:p.192.). A szó nyugati értelmében a Közel-Keleten politikai közösségről sem beszélhetünk, hiszen a politikai érdekek továbbra is az etnikai, vallási, klán, törzsi és a csoportszolidaritás egyéb formáival vannak áthatva.

3.5. A közel-keleti politikai gondolkodás evolúciója: az iszlám modernizmus a 19-20. században

Az 1798-as napóleoni expedíció és az azt követő európai befolyás árnyékában a közel-keleti „értelmisségben” tudatosult a régió, illetve az iszlám civilizáció elmaradottsága.⁷⁷ Az ész forradalmán modernizálódó Európa olyan katonai, gazdasági és egyben politikai kihívást jelentett a térség számára, amelyre a vallási és politikai elitnek valamilyen választ kellett adni. A szekuláris reformerek és az iszlám revivalizmus képviselői között az iszlám modernizmus irányzata törekedett egyfajta szintéziskeresésre. A 19. századi iszlám modernizmus témánk szempontjából külön

⁷⁷ A disszertációnak nem célja, hogy mindenre kiterjedően bemutassa a közel-keleti politikai gondolkodás fejlődését. Főleg azokkal a teoretikusokkal foglalkozunk, akiknél a demokrácia kérdése megjelent munkásságukban.

figyelmet érdemel, ugyanis a 20. század végi liberális iszlám gyökerei itt keresendők (Kurzman[1998]:p.8.).⁷⁸

Az iszlám modernizmus teoretikusainak a nyugati civilizációról vallott álláspontja meglehetősen ambivalens abban az értelemben, hogy egyrésztől csodálják Európa tudományos eredményeit és katonai sikereit; másrésztől azonban elutasítják annak politikai- és társadalomfejlődésről vallott nézeteit (Esposito[1999]:pp.52-53.). Az európai liberalizmus hatására elhatárolják az önálló véleményalkotást (*idzstihád*) a kritikátlan követéstől és utánzástól (*taklíd*). Az iszlámot a modern körülményeknek megfelelően szükséges reinterpretálni, ugyanis a muszlim közösség szellemi és kulturális elmaradottsága vezetett az európai civilizáció fölényéhez.

Az iszlám modernizmus és általánosságban a 19. századi iszlám reformmozgalom valamennyi ága visszavezethető az iráni születésű Dzsamál ad-Dín al-Afgháni (1838-1897) és az egyiptomi Mohamed Abduh (1849-1905) munkásságához. Hatásuk a mai napig elévülhetetlen, akár az iszlám fundamentalizmus, akár a liberális iszlám irányzatáról legyen szó. Mindketten szükségesnek tartották a nyugati fejlődés bizonyos elemeinek átvételét, amelyet az iszlám hagyományainak megtartásával kívántak ötvözni. Véleményük szerint az iszlám egy sokdimenziós rendszer, ezért különbséget kell tenni az iszlám, mint civilizáció és mint vallás között. A muszlimok Európához viszonyított alulfejlettsége a politikának és nem az iszlámnak tudható be (Moussalli[2003]:p.56.).

Afgháni – aki Perzsiában, Egyiptomban, Londonban és végül a szultán udvarában, Isztambulban töltötte életének jelentős részét – az antiimperializmust, az arab egységet, a pániszlámizmust és az alkotmányosságot tartotta a legfontosabb követendő alapelveknek. A politikai gondolkodás terén nagy figyelmet szentel az ész és az értelem primátusának, amelyek nem idegenek az iszlámtól. Az uralkodó abszolút hatalmát pedig európai mintára alkotmánnyal kívánta korlátozni, amellyel megalapozta a liberális iszlám 20. századi nézeteit. Afghánit 1891-ben a dohány-

⁷⁸ A 19. századi muszlim gondolkodást a szakirodalom többféleképpen osztályozza. Például Rostoványi Zsolt megkülönbözteti az iszlám reformmozgalom belső – és külső ágát. A napóleoni expedíciót követő külső reformmozgalmat pedig két részre osztja: a modernizmusra és a fundamentalizmusra. A modernizmus a nyugati eredmények átvételében, míg a fundamentalizmus az iszlám út hangoztatásában látja a felzárkózás esélyét. A szakértők általában egyetértenek abban, hogy az iszlám reformmozgalom atyjaiként Dzsamál ad-Dín al-Afghánit és Mohamed Abduh-t tartják számon. Lásd ROSTOVÁNYI[2002]:pp.79-82.

mozgalom alatt kiutasítják Iránból, ahonnan Abdülhamid szultán meghívására Isztambulba megy, ahol nézeteiért végül háziőrizet alá helyezik. Bírálta az ulemát, amely hozzájárult az iszlám „maradi” értelmezéséhez, ami végső soron az európai befolyás növekedését eredményezte (Esposito[1999]:p.54.).

Az egyiptomi Abduh vallási oktatásban részesült, a kairói Al-Azhar egyetem növendéke volt, így tagja a tradicionális ulemának. Az al-Arábi féle felkelésben⁷⁹ betöltött szerepe miatt Párizsban talált menedéket, ahol titkos társaságot szervezett és újságot alapított (Esposito[1999]:p.55.). Abduh kortársával ellentétben nem a politikai, hanem a vallási oldalra koncentrált, és reformtörekvéssel közelebb akarta hozni az iszlámot az emberekhez. Az iszlámot az évszázadok során ráakódott idegen „salakanyagoktól” szerette volna megtisztítani (Rostoványi[2002]:p.83.).

A modern reformmozgalom két szellemi vezére a 19-20. század fordulójának értelmiségét ismertette meg nézeteivel, így többek között Mohamed Haszanein Hejkált, Taha Huszeint és Ahmed Amínt említhetjük tanítványaikként. Az említett gondolkodók Európa és a francia forradalom vívmányainak hatása alatt álltak, és míg Afgán és Abduh az iszlám és az európai felvilágosodás tanainak szintézisére törekedett, a közel-keleti elit szinte kritikátlan volt a nyugati elméletekkel szemben. A modern iszlám reformmozgalom ezért nem volt képes a társadalom különböző rétegeit vonzani, így az alapvetően a nyugatosító elit kizárólagos ügyévé vált (Moussali[2003]:p.56.). A politikai mozgósítást egyedül a nacionalizmus ideológiájának és a függetlenségi törekvéseknek összekapcsolása segítette elő, amely a „nemzeti” egység létrehozását eredményezte.

Az iszlám modernizmus 19. századi vonulata helyett, ahogy láthattuk, a 20. század első fele inkább a szekuláris modernizmusnak kedvezett, ami az európai intézményi struktúra formális átvételét hozta magával. Nem akarjuk azt állítani, hogy a szekuláris modernizmusban az iszlám semmiféle szerepet sem játszik, hiszen mint kultúra, mint civilizáció, vagy mint etikai – és normarendszer értelemben továbbra is fontos az egyes gondolkodóknál, míg vallási oldala némileg háttérbe szorult. Ez a folyamat is egyértelműen visszavezethető az európai fejlődés követésére, amelyben a vallást száműzték a politikumból, és a magánszférába utasították vissza.

⁷⁹ Egyiptomban 1881-ben vette kezdetét az Ahmed Arábi ezredes vezette felkelés, amelyet az egyiptomi nacionalizmus első megnyilvánulásának tartanak. 1882-ben Anglia a Szezei-csatorna védelmére hivatkozva beavatkozott, és felszámolta a lázadást.

Az iszlám modernizmusnak három fontos intézményi bázisát emelhetjük ki a századfordulón. Az egyik a vallási iskolahálózat, ugyanis az európai liberalizmus szellemisége uralta a kairói Al-Azhar, az indiai aligarhi iskolát, illetve Oroszország muszlimok lakta területeit a dzsacidizmus hatotta át.⁸⁰

A másik fontos intézményi háttérnek az újságírás tekinthető, ugyanis a századfordulón a modernizáció hatására csökkent az analfabétizmus, és az értelmiség európai mintára újságokat alapított. Az európai és a muszlim gondolkodás szintézisét kereső napi-, heti- és havilapok a hatóságok cenzúrája következtében gyakran csak Nyugat-Európában jelenhettek meg. A legnagyobb hatású a Mohamed Rasíd Ridá által alapított és arabul megjelenő *al-Manar* nevű folyóirat volt, amely a leigismertebb és a legolvasottabb volt az egész iszlám világban.

A harmadik szervezeti keretként Kairó és Isztambul szellemi központjai szolgáltak, ahol a polémia gyakran egy-egy gondolkodó köré szerveződött (Kairóban Abduh köré) (Kurzman[1998]:pp.9-10.).

A 20. század eleje jelentős változásokat hozott a térség ideológiai fordulatai szempontjából. A Közel-Kelet két birodalmában szinte egyidejűleg történt elmozdulás az európai liberalizmus irányába: 1906-ban Perzsiában alkotmányos forradalomra került sor, 1908-ban pedig az ifjútörökök átvették a hatalmat Isztambulban. A szekuláris nacionalizmus tehát olyan állami ideológiává vált, amely némileg háttérbe szorította az iszlám vallás reinterpretációjának tanát, ami azt eredményezte, hogy a liberális iszlám szellemi központjai konzervatív irányba mozdultak el. Például a kairói Al-Azhar egyetemen háttérbe szorult az iszlám modernizmus, amelynek oka a hatalmi elit szellemi és kulturális értelemben vett túlzott szekularizáltsága és európaizálódása (Kurzman[1998]:p.11.).

Az 1920-as évektől az 1970-es évekig bezáróan a liberális iszlám nem örvendett nagy népszerűségnek, a létrejövő szerveződések elsősorban antikolonialista hangvételűek voltak. Ehelyütt terjedelmi okok miatt nincs lehetőség a két világháború közötti időszak és a második világháborút követő radikális arab nacionalizmus bemutatására, azonban annyit leszögezhetünk, hogy továbbra is a szekuláris nacionalizmus, illetve egyes országokban a szocializmus eszméi dominálták a közel-keleti politikai gondolkodást. Az 1960-as, 70-es évek számos

⁸⁰ Az indiai aligarhi iskola (vagy mozgalom) létrehozása az indiai iszlám reformmozgalom kiemelkedő alakjához Szajjid Ahmed Kánhoz kötődik. Szajjid Ahmed Kán 1877-ben megalapította Aligarh városában a *Mohamedan Anglo-Orient College*-ot, amely az indiai muszlimok legfőbb

szempontból olyan fordulópontot hozott, amely újabb politikai viták térnyeréséhez vezetett, végeredményben pedig hozzájárultak az iszlám neofundamentalizmus és paradox módon az iszlám liberalizmus elméletének megerősödéséhez.

Az 1960-as, 70-es évek fordulójától kezdve, majd 1989-től a demokrácia kérdése hatványozottabban a közel-keleti politikai diskurzus részévé vált. A szekuláris nacionalizmus aranykora az 1967-es hatnapos háborúval leáldozott, és egyre-inkább tudatosult a térség permanens modernizációs válsága, ami az európai receptek kritikátlan másolásának a végét eredményezte (Rostoványi[1998]:pp.258-280.). A modernizációs válság egyben ideológiai és hatalmi vákuummal is párosult, amelynek gyakorlati következményeként bizonyos társadalmi csoportok (pl.: fundamentalista szervezetek) a rezsimek autoritárius vonásai ellen szólaltak fel, politikai reformokat követelve. A demokrácia diskurzusának megjelenése nem tulajdonítható kizárólag a nyugati hatalmak befolyásának, hanem abban a térség belső átalakulása is szerepet játszott.

3.6. A liberális iszlám és kritikája

Az elmúlt egy-másfél évtized iszlám politikai gondolkodásának egyre markánsabb irányzata az ún. *liberális iszlám*, amelyet az iszlám és a nyugati politikai fogalmak közötti szintéziskeresés vezérel.

A liberális iszlám irányzat gyökerei a 18-19. századi reformmozgalmakig nyúlnak vissza, különös tekintettel az indiai származású Sah Vali-Alláh (1703-1762) munkásságát szükséges hangsúlyoznunk. Vali-Alláh humanista álláspontot képviselt, ugyanis szerinte az iszlám törvényt a különböző idők és népek szükségleteinek megfelelően kell adaptálni, annak ellenére, hogy az isteni eredetű. Ha a helyi tradíciók szembenállnak az ortodox iszlám elveivel, akkor szerinte a lokális hagyományokat kell előnyben részesíteni az ismeretlen vallási törvénnyel szemben.

oktatási intézményévé vált. A dzsacidizmus a 19. század végén az orosz birodalom területén kialakult iszlám reformirányzat, amely főként Közép-Ázsia oktatási rendszerének modernizációját jelentette.

Vali-Alláh azonban nem számít a mai értelemben liberális muszlimnak, hiszen az *idzstihád*⁸¹ (önálló jogi döntéshozatal) gyakorlását kizárólag a kompetens muszlimokra bízna, akik megfelelő képzettséggel és képességgel rendelkeznek. Az összes többi muszlim számára a *taklid* (követés, utánzás) elvét javasolja, azaz hogy kövessék tanítójuk útmutatását. Vali-Alláh saját magát tartotta az iszlám világ vezetőjének, hiszen egyik látomásában Allah is megjelent előtte, és arra inspirálta, hogy újítsa meg az iszlámot. (Kurzman[1998]:pp.6-7.).

A liberális iszlám voltaképpen az 1970-es években, éppen az iszlám fundamentalizmussal (lásd a III. részt) egyidőben vált ismét népszerűvé. A liberális muszlim gondolkodók többsége nyugati egyetemeken, szekuláris oktatási intézményekben végezte tanulmányait, és gyakran nyugati nagyvárosokban élt. A liberális iszlám tulajdonképpen gyűjtőfogalom, amely alatt a többé-kevésbé hasonló állásponton lévő muszlim teoretikusokat értjük. A liberális iszlám egyik fő sajátossága, hogy markánsan szembehelyezkedik az iszlám neofundamentalizmus ideológiájával, lényegi pontokon cáfolja az egysíkú iszlám-értelmezésüket, bírálja az általuk kívánatosnak tartott politikai rendszert, a vallási kisebbségekkel és a nőikkel szembeni bánásmódjukat. A nyugati szakértők egy része azonban a nyugati liberalizmus ideológiájából kiindulva, mintegy annak mellékágaként jellemzi az irányzatot, ami téves következtetések levonásához vezethet.

Ha a liberális iszlámot a nyugati típusú demokrácia hagyományához kapcsoljuk, akkor a sokszínű iszlám elméleteket két mesterséges csoportba soroljuk be: az egyik alátámasztja a liberális demokrácia elterjedését az iszlám világban, míg a másik automatikusan elveti annak alkalmazását a nem-nyugati társadalmakban. Effendi ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a liberális iszlám gondolkodói inkább a korai nyugati liberalizmus ideológiájához állnak közel (Bentham, Madison és Locke nézeteihez), és nem annak 20. századi formáját képviselik. A korai liberalizmus és a demokrácia között súlyos feszültségek keletkeztek, hiszen egyes liberális európai gondolkodók kifejezetten demokrácia-ellenesek voltak (Effendi[2003]:p.35.).

⁸¹ Az *idzstihád* kifejezést „a kiemelkedő jogtudósok által egy bizonyos jogi ügyben hozott önálló jogi döntéshozatalra használják”. Az iszlám jogrendszer kiépülésével az *idzstihád* „kapui” bezárultak, amely végül az iszlám civilizáció stagnálásához vezetett (WATT[2000]:p.108.). Az iszlám reformmozgalom képviselői amellet érveltek a 19. században, hogy az önálló véleményalkotás kapuit ismételten meg kell nyitni.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a liberális iszlámot képviselők élesen bírálják a nyugati civilizációt, szemben 19. századi elődeikkel, akik a Nyugat szinte kritikátlan másolásában látták a társadalmi problémák orvoslásának lehetőségét. Az 1960-as, 1970-es évek permanens modernizációs válsága kapcsán – az iszlám neofundamentalistákhoz hasonlóan – elhatárolódtak az unilineáris fejlődésmodell alkalmazásától, és az autenticitás mellett tették le a voksukat. A nyugati oktatási intézményekben tanult, illetve gyakran ott oktató, magukat kettős identitással definiáló egyének az emberi szabadság általuk univerzálisnak tartott értékének iszlám megalapozását tartották legfőbb feladatuknak, elismerve azt, hogy Európa és az Egyesült Államok egyfajta erkölcsi hanyatlás állapotában van. A muszlim liberálisok tehát olyan teoretikusok, akik a modernitáshoz kapcsolódó alapelveket az iszlám civilizáció fejlődéstörténetéhez igazítva kívánják adaptálni, és kritikusak a nyugati civilizációval szemben.

A szakirodalomban óriási viták folynak a liberális iszlám fogalmának ellentmondásosságáról, és számos szerző szemantikai antagonizmusnak tartja a használatát. A szakértők között többen akadnak olyanok is, akik más terminusokat alkalmaznak: „iszlám reformáció”, „modern iszlám”, „protestáns iszlám”, „pozitív iszlám”, „felvilágosodott iszlám”, „mérésékelt iszlám” és megannyi más kifejezést is olvashatunk. Abdou Filali-Ansary szerint a liberális iszlám mindkét összetevője némi pontosítást igényel, ugyanis az sem mellékes, hogy az iszlámot vallásként, etikai rendszerként, vagy civilizációként határozzuk meg. A liberalizmus kifejezés pedig, mint azt a fentiekből is láthattuk, eleve pejoratív kicsengésű, és inkább a Nyugaton élők ideológiája, amely alapjaiban idegen a muszlim társadalmaktól (Filali-Ansary[2003/b]:pp.237-239.).

Charles Kurzman szerint az iszlám világban, az elmúlt két évszázadban három diskurzus bontakozott ki a vallás társadalmi szerepét illetően: a hagyományos iszlám, a revivalista iszlám és a liberális iszlám. Kurzman leszögezi, hogy az iszlám háromféle interpretációja inkább heurisztikai fogalmak, és akár részben egymással átfedésben is állhatnak, viszont a liberális iszlámot a másik kettővel szemben határozza meg. A liberális iszlám azzal vádolja a hagyományos és a revivalista iszlámot, hogy azok megakadályozták, hogy „...*az iszlám világ a modernitás*

gyümölcsseit élvezze: a gazdasági fejlődést, a demokráciát, a törvénybe foglalt jogokat stb.” (Kurzman[1998]:p.6.).⁸²

Melyek a liberális iszlám alapjai? Radwan A. Masmoudi szerint az alábbi négy alapelv jól körülírja az irányzat lényegét: szabadság, igazságosság, konzultáció és racionális interpretáció. A szabadság (*hurrijja*) kifejezi, hogy minden ember szabadnak született, és jogukban áll eldönteni, hogy gyakorolják-e az iszlám vallást vagy sem, hiszen Allah útmutatása értelmében a vallásban nem lehet kényszer alkalmazni. Az igazságosság (*adl*) eredeti jelentése, hogy minden ember egyenlő Isten előtt, az iszlám társadalmak legfontosabb alapelve. Modern körülmények között az igazságosságot úgy kell értelmezni, hogy mindenkinek egyenlő bánásmód jár a kormányzat részéről. A kormányzati döntéseket kölcsönös konzultáció (*súra*) által kell meghozni, ami feltételezi a hatalmon lévők elszámoltathatóságát is. A muszlim közösséget érintő legfontosabb kérdéseket az ész, a tudás és a hit alapján kell eldönteni, amelyre az *idzstihád* kifejezés szolgál. Az *idzstihád* „kapuit” újra meg kell nyitni, az iszlám értelmezése és interpretációja minden muszlim joga, amivel szembe fordul a kritikátlan követés (*taklíd*) történelmi hagyományával (Masmoudi[2003]:pp.258-259.).

A liberális iszlám képviselői közül külön figyelmet érdemel Khaled Abou El Fadl munkássága, aki az iszlám alapelveit a modernitás követelményeinek megfelelően reinterpreta. Abu El Fadl kiindulási pontja az isteni szuverenitás elve, amelynek érvényesülése az igazságos társadalom alapja. Mivel Allah valójában az emberekre bízta a földi irányítást, ezért a nép politikai részvételén alapuló demokrácia az igazságos politikai rendszer megvalósulásának egyik eszköze. „Amikor az emberi lények olyan utakat keresnek, amelyekkel megközelíthetik Isten szépségét és igazságosságát, ezáltal azonban nem tagadják meg az isteni szuverenitást, hanem megbecsülik azt.” (Abou El Fadl[2004]:p.9.).

A saría, amelyet az iszlám civilizáció története során az egyes uralkodók saját hatalmuk maximalizálása végett használtak fel, valójában a közérdek és az egyéni autonómia védelmét szolgálja. A modern Szaúd-Arábiában a saríára hivatkozva hoztak olyan törvényeket, mint például a nők járművezetésének tilalma, amely ellentétes az iszlám alapelveivel (Abou El Fadl[2004]:pp.14-15.).

Abou El Fadl elmélete meglehetősen vitatott muszlimok és nem muszlimok körében egyaránt, különösen az emberi jogok iszlám gyökereire utaló elemzése.

⁸² Az iszlám revivalizmust a III. fejezetben ismertetjük.

Véleménye szerint különbséget kell tenni az isteni jogok (*hukúk Alláh*) és az emberi jogok (*hukúk al-inszán*) között, ugyanis bizonyos vétségek megbocsátása vagy megbüntetése kizárólagosan Allah „jogköréhez” tartozik, így az egyén kötelessége követni az isteni szabályokat. A jogok egy másik köre, amelyek nem tartoznak az Isten kizárólagos felségterületébe, az emberek által birtokolt jogok, amelyek jóval szélesebb kategóriát képeznek. Vitába száll azzal a gyakran hangoztatott nézettel, amely szerint az iszlám társadalmi berendezkedése folytán nem az individuális, hanem inkább a kollektív jogoknak biztosít prioritást. Az iszlám nem csoport-szemléletű, hiszen Allah egyéneket teremtett, akiknek cselekedeteit egyenként fogja a végítélet napján értékelni (Abou El Fadl[2004]:pp.24-27.).

Muqtedar Khan – aki szintén a liberális iszlám egyik lelkes propagátora – éles bírálattal illette Abou El Fadl sariára vonatkozó megállapításait. Khan véleménye szerint Abou El Fadl iszlám demokráciára vonatkozó elmélete a muszlim jogtudósok diktatúráját támasztja alá, ugyanis írásában a saría központi szerepét hangsúlyozza a muszlimok mindennapjaiban. Az iszlám demokráciában a törvények tartalmát a nép alakítsa ki tárgyalásos úton, és ne a muszlim jogtudósok határozzák meg. Szabad társadalomra van elsődlegesen szükség, amelynek jogában áll a saría tartalmának eldöntése, hiszen a Korán alapelve szerint: „*Nincs kényszer a vallásban!*” (Khan[2004]:p.64.).

A liberális iszlám szószólóinak kardinális kérdés a saría modern körülményeknek megfelelő értelmezése. A teoretikusok általában háromféle módszert alkalmaznak azért, hogy az iszlám jogrendszer sokszor ellentmondásos elméletét és gyakorlatát összeegyeztessék a liberális elvekkel. Az első – gyakran nehezen védhető – álláspont a saría liberális vonásait emeli ki, amely szerint a liberalizmus nem emberi választás, hanem az isteni kinyilatkoztatás eredménye. Egyes szerzők odáig mennek el, hogy a liberalizmus gyökereit az iszlámból vezetik le, hiszen a világ első alkotmánya a már idézett medinai alkotmány összehasonlíthatatlanul toleránsabb a korabeli európai szokásokhoz képest. Az alkotmányosság tehát nem a nyugati fejlődésnek az eredménye, hanem az iszlám vallás sajátossága. A liberális saría gyengesége, mint általában a liberális iszlámé, hogy ezen álláspontot nem könnyű saját társadalmakkal elfogadtatni, különösen az ortodox iszlám nézeteivel nem fér össze.⁸³

⁸³ A liberális iszlám képviselői között említhetjük a török Ali Bulaçot, a nigériai születésű Abdul Rahmán I. Doit, az iráni Ali Sariatit, az egyiptomi Júsuf al-Karadávít, az algériai Mohamed Arkünt,

A másik módszer mellett érvel, hogy a saría valójában nem írja elő, hogy konkrétan milyen kormányzati forma ideális a muszlimok számára, következésképpen nem tiltja a liberális demokrácia bevezetését. A világi dolgok tekintetében (*muámalát*) a saría pusztán néhány alapelvet fektet le, azonban nem szabályozza részletesen azokat, hanem az emberi belátásra bízva alkalmazásukat.

A „csendes saría” (*silent shari'a*) módszerét vallók szerint az iszlám jogrendszer a hetedik századi kontextus keretében értelmezhető, vagyis nem alkalmazható a mai problémák orvoslására. Ennek az elvnek a legjelesebb képviselője a szudáni származású Mahmúd Mohamed Taha, akit 1985-ben nézetei miatt kivégeztek Kartúmban. Taha szerint a Korán egyes szúrái között különbséget kell tenni jelentőségük szempontjából. A Mekkában kinyilatkoztatott szúrák egyetemes érvényűek (ún. vallásalapító szúrák) szemben az ún. medinai szúrákkal, amelyek a Próféta politikai irányításával kapcsolatosak (ún. államalapító szúrák). Taha szerint az iszlám „első üzenete” ideiglenes (temporális), míg a „második üzenet” tartalmazza a végső igazságot, amely ember-központúbb kinyilatkoztatás. A Korán 5. szúrájának 3. versére hivatkozik: „...*Ezen a napon kiteljesítettem nektek a vallásotokat, teljessé tettem számotokra a kegyelmemet és kiválasztottam nektek vallásotok gyanánt az iszlámot...*” (Taha[1998]:pp.270-283.).

A „csendes saría” elméletének gyengesége, hogy az isteni kinyilatkoztatást befejezetlennek, és bizonyos előírásait elavultnak tartja. Például nem foglalkoznak azzal a problémával, hogy az iszlám explicit formában tartalmaz illiberális elemeket, mint például a rabszolgaság vagy a nők kérdése.

A harmadik lehetőség az „interpretált saría” módszere, amelynek képviselői szerint a Korán számos formában értelmezhető, sőt a modernitás igényeinek megfelelően reinterpreálható. Az isteni kinyilatkoztatás a kereteket alkotta meg, a gyakorlatba való átültetése az emberiség feladata, hiszen az iszlám nem tiltja a véleménykülönbségeket. A humán interpretáció elvét vallók között tarthatjuk számon – többek között – a marokkói Fátima Merniszit, az egyiptomi születésű Juszúf al-Karadávít és az algériai Mohamed Arkúnt stb. A saría permanens emberi újraértelmezése megkérdőjelezi a konzervatív *ulemá* szerepét, akik saját maguk kizárólagosságát hirdetik (Kurzman[1998]:pp.13-18.).

az iráni Abdul-Karim Szorúst, a szudáni Mahmúd Mohamed Tahát, az indonéziai Nurkolis Madzsidot, a pakisztáni Fazlúr Rahmánt, a marokkói Fátima Merniszit és a tunéziai Rasíd al-Ghannúsit stb.

Az alábbiakban kitérünk néhány gondolkodó írására, hogy rámutassunk a liberális iszlám sokszínűségére. Abdulaziz Sachedina az Egyesült Államokban élő teoretikus, akit a washingtoni *Center for Strategic and International Studies* felkért, hogy egy könyv megírásával segítse elő az iszlám és a nyugati civilizáció közötti párbeszédet. A *The Islamic Roots of Democratic Pluralism* című munkája az egyik legszélesebb összefoglalása annak a politikai hagyománynak, amit „protestáns iszlámnak” nevezünk (Sachedina[2001]).

Sachedina kiindulási pontként elismeri, hogy bármilyen elemzés alapja csak az lehet, hogyha elismerjük a nemzetállamok demokratikus elméletének univerzalizmusát. Ennek megfelelően kell a klasszikus szövegek (Korán, szunna, saría) alapján az iszlám modern interpretációját nyújtani, elkerülve a legfőbb veszélyforrást, az iszlám történelmet éltető apologetikát. Sachedina elemzési módszerével egyesíti a fentiekben tárgyalt módszereket, ugyanis szerinte a Korán az egyéni autonómia kérdésére nem adott részletes útmutatást, következésképpen az interpretáló feladata megtölteni azt tartalommal. A Próféta valójában a Korán élő kommentálója volt, aki nélkül maga az isteni kinyilatkoztatás érthetetlen lenne, vagyis a kettő elválaszthatatlan egymástól (Sachedina[2001]:p.18.). Másrésről pedig hangsúlyozza, hogy az egyes kalifák az iszlám nevében olyan illiberális elemeket vezettek be, amelyek eredetileg az iszlámtól teljes mértékben idegennek tekinthetők.

Sachedina egyik legfontosabb, elemzés tárgyává tett szempontja a vallási pluralizmus kérdése, a muszlimok és nem-muszlimok egymás mellett élésének lehetősége. A vallási pluralizmust csak azon hitközösségek ismerik el, amelyek belső értéket tulajdonítanak más vallásoknak is. A Korán elismeri a keresztény és a zsidó közösségeket, habár a muszlim *umma* képezi továbbra is az ideális társadalom alapját. A Korán 3. szúrájának 85. verse szerint az iszlám látszólag elutasítja a tőle különböző vallási hagyományokat.⁸⁴

Sachedina szerint az iszlám szó használata a Koránban nem magára a vallásra vonatkozik, hanem eredeti jelentésére, ami nem más, mint az Istennek való alávetés folyamata. A korábbi neofundamentalista gondolkodók éppen ezzel a verssel támasztották alá azt a gyakran hangoztatott nézetüket, hogy az iszlám más vallások felett áll, következésképpen az egész emberiségnek el kell fogadni azt. A fenti sorok arról tanúskodnak, hogy a szerző a Korán szövegének reinterpetációját választotta

⁸⁴ „Aki nem az iszlám, hanem más vallás után vágyakozik, attól az nem fog elfogadtatni, és a túlvilágon a kárvallottak közé fog tartozni.” (Korán 3:85)

egyik módszerként, amellyel megcáfolja az egyetlen kizárólagos értelmezés elvét, és kidolgozza a különböző vallások egymás mellett élésének elméleti alapjait (Sachedina[2001]:p.39.), amelyet az iszlám történetéből ismert „*írás népei*” (*ahl al-kitáb*) elvből vezet le.⁸⁵ A vallási kisebbségek helyzetének alakulása szinte valamennyi muszlim liberálist foglalkoztat, ugyanis a keresztények és a zsidók ugyan többnyire védelmet élveztek a különféle kalifátusok uralma alatt, azonban napjaink iszlám világában sokszor kritikus a helyzetük.

Az iszlám és a demokrácia közötti szintéziskeresésben különleges helyet foglal el a nők helyzetének kérdése. A női emancipáció egyaránt foglalkoztatja a liberális iszlám és az iszlám fundamentalizmus gondolkodóit, ugyanis a felgyorsult globalizációs folyamat a közösségi alapon szerveződő társadalmat és a többgenerációs családmódellet érintette legérzékenyebben. Az iszlám demokrácia elméletének képviselői nem osztják Bernard Lewis orientalista álláspontját, aki szerint az iszlámban a nők, a rabszolgák, és a más vallásúak nem rendelkeznek azonos jogokkal (Lewis[2002]:p.83.).

Leila Ahmed például a nőkkel szembeni diszkrimináció kapcsán megjegyzi, hogy az alapvetően idegen a Korán által lefektetett etikai normarendszertől, amely nem hierarchizálja a társadalmat nemek szerint (Csicsmann[2003]:p.26.). A nők e szerint teljes jogú és értékű tagjai a társadalomnak, azonban a kalifátusok idején a VII. századi iszlámtól idegen elemek kerültek alkalmazásra, amellyel jelentősen eltértek a Korán által lefektetett eszményképtől. A XXI. század küszöbén egy új fogalom jelent meg a muszlim politikai gondolkodásban, ami nem más, mint az iszlám feminizmus kategóriája, amelynek jeles képviselői – többek között – a már említett Fatima Mernissi és Haideh Moghissi. Miközben számos szakértő az iszlámot és a feminizmust egymást kizáró terminusoknak tartják, addig Mernissi és Moghissi azt bizonygatják, hogy Mohamed próféta és feleségeinek élete arra szolgál bizonyítékul, hogy az isteni kinyilatkoztatás valójában javított a nők helyzetén. Míg a „tudatlanság” korában (*dzsáhilijja*) a nők másodrendű személynek számítottak, az iszlám üzenete alapjaiban átformálta a korabeli tradíciókat.

⁸⁵ A „könyv birtokosai” vagy „írás népei” (*ahl al-kitáb*) kifejezés az iszlámban azokra a vallásokra (kereszténység, judaizmus és egyesek a zoroasztrianusokat is ide sorolják) vonatkozik, amelyeket az iszlám elfogad. A könyv népei az iszlám birodalom területén (*dár al-izlám*) szabadon gyakorolhatják vallásukat, pusztán fejadót kell fizetniük (*dzsizja*). Ezen felül mentesülnek a katonai szolgálat alól. Lásd bővebben JANY[2006]:p.452.

Mernissi lehetségesnek tartja, hogy a hetedik századi Arábiában a társadalom eleve „éretlen” volt az új szokások gyakorlati átültetésére, és ezzel magyarázza bizonyos „antifeminista” hadiszoknak a megszületését (Mernissi[1998]:p.126.). Moghissi pedig a saría nőkkel kapcsolatos negatív attitűdjét azzal oldja fel, hogy különbséget tesz az iszlám, mint jogi-politikai rendszer és mint erkölcsi kategória között (Moghissi[2000]:pp.125-148.).

Az 1905-ben, az Oszmán Birodalomhoz tartozó Libanonban született Nazira Zein-ed-Din szembeszáll azzal a gyakori véleménnyel, hogy Allah a muszlim férfiakat előnyben részesítette a nőkkel szemben. Szerinte a Korán azon verseiből – mely szerint a nő csak fele annyit örökölhet, mint a férfi, illetve a nő tanúskodása fele annyit ér, mint a férfié – nem vonható le az a következtetés, hogy az isteni kinyilatkoztatás lealacsonyítaná a nőket a férfikkal szemben (Zein-ed-Din[1998]:p.104.). Allah előtt minden teremtése egyenlő, és az isteni útmutatást áthatja az emberek közötti egyenlőség, a szabadság és az igazságosság eszméje.

A muszlim nők emancipációjának kérdése kapcsán a szerzők jelentős figyelmet szentelnek egyrészt a fejkendő problematikájának, másrészről pedig a poligámia kérdésének. Ami az utóbbit illeti, a Korán és a saría többnejűségre vonatkozó rendelkezéseit a muszlim liberálisok összeegyeztethetetlennek tartják a globalizált világgal. A Korán 4. szúrájának 3. versét, – mely szerint egy muszlim férfinak négy felesége lehet – kizárólag a 7. századi történelmi kontextus keretében lehet értelmezni.⁸⁶ A iszlám létrejöttkor lezajlott mekkai-medinai ütközetekben (különösen a 625-ös uhudi csatában) a muszlim közösség számos férfi tagja életét vesztette. Mohamed próféta ezért arra bátorította az életben maradt férfiakat, hogy gondoskodjanak az özvegyen maradt asszonyokról, ha ebbe a többi feleség is beleegyezését adja (Csicsmann[2003]:p.36.).

A poligámia eltörlése ellen már a 18-19. századi iszlám reformmozgalom nagyjai, mint Kászim Amín vagy Mohamed Abduh is felléptek. A fejkendő (*hidzsáb*) kérdése kulturális szimbolikája révén került a viták középpontjába, amelynek kérdésébe ehelyütt sem terjedelmi, sem tartalmi okokból kifolyólag nem kívánunk elmélyedni.⁸⁷ Az iszlám feminizmus elutasítja a nők fátyolviselésének kötelező voltát, és magukra a nőkre bízta azt, hogy hordják-e vagy sem.

⁸⁶ „Ha attól féltek, hogy nem tudtok méltányosan bánni a [női] árvákkal, akkor házasodjatok meg a néktek tetsző nőkkel: kettesével, hármassával, négyesével!” (Korán 4:3)

⁸⁷ Véleményünk szerint a női diszkrimináció kapcsán a fő problémát nem a fejkendő viselése jelenti, hanem inkább a munkavállalási lehetőségek és a nők politikai jogai. A fejkendő hordását a legtöbb

A liberális iszlám egy olyan politikai irányzat, amely igen különféle gondolkodókat csoportosít egy eszmeiség jelszava alá. Ehelyütt terjedelmi okokból kifolyólag és a szakirodalmi viták érdekessége kapcsán a széles spektrum két végpontjára fókuszálunk, így a tunéziai Rasíd al-Ghannúsi és az iráni Abdul-Karim Szorús nézetei kerülnek bemutatásra. Rasíd al-Ghannúsi a mérsékelt iszlamista mozgalom egyik prominens alakja, a tunéziai *Hizb al-Nahda* (Újjászületés Pártja) Nyugatra száműzött vezetője, míg Szorús a síita iszlám reformtörekvések atyja, és elítéli az iszlám neofundamentalizmust. Mégis, akkor mi az oka annak, hogy ugyanazon irányzathoz soroltuk a két teoretikust? A két szerző kiindulási pontja azonos: az iszlámot egy olyan rendszernek tekintik, amely „referencia-pontként” szolgál napjaink problémáinak megértésében (Filali-Ansary[2003/a]:p.234.). Másrésztől szintén közös, hogy az iszlám és a modern világ közötti harmónia-keresést tartják fő célkitűzésüknek. Ahhoz, hogy megértsük a világlátásukban rejlő lényegi különbségeket, röviden érdemes a két szerzőre egyenként kitérni.

Abdul-Karim Szorús az iráni iszlám forradalom egy lelkes támogatója volt 1979-ben, ugyanakkor bírálta a létrejövő Iráni Iszlám Köztársaság berendezkedését. Szorús egyik fő következtetése, hogy a vallás ugyan isteni eredetű, viszont a vallástudomány, a szakrális szövegek értelmezése szükségképpen emberi. Az iszlám kinyilatkoztatott nézeteit szerinte nem lehet objektív módon, a valláson kívüli kontextus alkalmazása nélkül interpretálni és megismerni, ugyanis az ember nem tudja függetleníteni magát saját korának szellemiségétől. Az iszlám civilizáció stagnálásának nem a szent írás az oka, hanem a dekadens kultúrának és a társadalmi környezetnek a kivételése a vallási szövegek felfogására. Ennek ma is rabjai a muszlimok, aminek egyetlen megoldása a valláson kívüli „előfeltételek” megváltoztatása. „... *A vallás tudománya hosszú története folyamán a különböző kommentátorok és interpretátorok állandó konstrukciója és rekonstrukciója. A vallás természetesen nem más, mint a vallás tudományának története.*” (Soroush[1998]:p.248.).

A Korán humán interpretációja kapcsán Szorús hivatkozik a Korán 3. szúrájának 7. versére: „*Ő az, aki leküldte hozzád az Írást. Ebben vannak [egyértelműen] meghatározott versek (áját muhkamát) – ezek adják az Ősírást (umm al-kitáb), és vannak mások, többértelműek (mutasábihát). Azok, akiknek a szívében*

muszlim országban nem követelik meg a hatóságok, ugyanakkor a helyi tradíció (identitás) hordozójává vált.

ferdeség [lakozik], azt követik, ami többértelmű belőle – áhítózván a széthúzást (fitna), s azt, hogy [a maguk szájaíze szerint] értelmezzék [azt]. Ám [e verseket] senki nem tudja értelmezni, csak Allah...” (Korán 3:7). Szorús megállapítása kiváltképpen provokatív: szerinte az iszlám történetében bizonyos időszakokban a Korán szinte valamennyi versének tartalma vitatott volt (azaz *mutasábihát*), ami szintén bizonyosság az interpretációk sokféleségére. (Soroush[1998]:p.249.)

Szorús azonban hívő muszlim, aki kritikáját nem az iszlám vallás felé, hanem annak emberi értelmezésével kapcsolatosan fejtette ki. Véleménye szerint posztmodern világunk egyik természetes velejárója az ész és a vallás összeegyeztetése, amiben domináns szerepet játszik a világról alkotott szubjektív képünk. Szorús az *iszlám demokrácia* feltétlen híve, hiszen ahhoz, hogy valaki igaz hívő legyen, először szabadnak kell lennie. A hívő szabadságának arra is ki kell terjednie, hogy elhagyja vallását. Az ideális iszlám demokráciát a szabad hívők építik fel olyan módon, ahogyan ők akarják, vagyis nem felülről kell rákényszeríteni azt az emberekre (Wright[2003]:p.224). Szorúst nézeteiért Iránban többször fizikailag is bántalmazták, és a rendszerrel szembeni kritikái odáig vezettek, hogy Ali Khamenei⁸⁸ több beszédében támadta őt.

Rasíd al-Ghannúsí a fentiekben bemutatott iráni szerzővel szemben a mérsékelt iszlamizmus egyik meghatározó képviselője, a tunéziai rezsím bírálata miatt távollétében életfogytiglani börtönre ítélték, miközben az általa irányított *Al-Nahda* nevű szervezetet betiltották. Ghannúsí 1993-ban Nagy-Britanniában kapott politikai menedéket, és azóta Nyugat-Európában fejt ki gondolatait (Wright[2003]:p.229.). Ezt azért is fontos megemlíteni, mert a tunéziai teoretikus az európai muszlim kisebbség és a fogadó állam közötti együttműködés egyik legfőbb szószólójává vált, az egyiptomi származású Tárik Ramadán mellett, aki mellel a Muszlim Testvérek szervezete alapítójának, Haszan al-Bannának az unokája.⁸⁹

Ghannúsí szerint minden muszlim kötelessége, hogy a Földön megvalósítsa Isten hatalmát, ami a jelenlegi körülmények közepette elérhetetlennek tűnik. A Korán 2. szúrájának 233. versére hivatkozik: „... *Senkitől nem követelnek többet,*

⁸⁸ Ali Khamenei, Khomeini halála óta (1989) Irán legfőbb vezetője.

⁸⁹ Tárik Ramadán demokráciaértelmezéséhez lásd az egyik legolvasottabb munkáját: RAMADAN[2001]. Ramadánt a nyugati politikusok azért kritizálják, mert szerintük valójában radikális iszlamista, aki a nyugati sajtóban mindig azt nyilatkozta, hogy az iszlám összeegyeztethető az európai értékekkel, miközben valójában mást vall. Az Egyesült Államok emiatt például megtagadta a vendégprofesszori állás betöltéséhez szükséges vízumkérelmét. Ezt követően Tony Blair kormányának tanácsadója lett a muszlim kisebbségek integrációjával kapcsolatban.

mint amennyire képes...” (Korán 2:233). Mivel az iszlám elutasítja a hívők passzivitását és a társadalomtól való szegregációt, ezért az egyedüli járható út, ha a muszlimok és nem-muszlimok között kialakul a hatalommegosztás valamilyen formája. A hatalomban való részvétel alapja nem feltétlen a saría kell, hogy legyen, ugyanakkor elengedhetetlen a *súra* elvének alkalmazása, amellyel kiküszöbölhető a diktatúra, illetve felszámolható a külföldi megszállás. Tehát nem zárja ki azt sem, hogy egy szekuláris kormányzatban vegyenek részt muszlimok, ugyanis minden hívő kötelessége az igazságosságra való törekvés, ami a legfontosabb jellemvonása az isteni kinyilatkoztatásnak.

Ghannúsi több történelmi példával támasztja alá azt, hogy az általa javasolt út nem idegen az iszlámtól. Például Mohamed próféta számos követőjének azt tanácsolta, hogy vándoroljon Abesszíniába, ahol a muszlimok szabadon élhettek, azonban anélkül, hogy a saría alapelvei megvalósultak volna. Téves tehát azt tanácsolni – ahogy azt a középkori iszlámban az ulemák tették – a muszlimoknak, hogy hagyják el a *dár al-harb*⁹⁰ területét (*hidzsra*), és telepedjenek le muszlim környezetben. Az iszlám előírásaival pedig ellentétes az is, ha nem-muszlim környezetben a hívő a szegregációt választja, azaz megtagadja az adott társadalommal való együttműködés bármiféle formáját (Ghannusi[1998]:p.92).

Ghannúsi a kisebbségben élő muszlimok számára azt javasolja, hogy legyenek aktív résztvevői a társadalomnak, ugyanis szerinte az izoláció és az emigráció kifejezetten káros ezen közösségek számára. A *dár al-harb* kifejezésének reinterpretált fogalmát alkotja meg azáltal, hogy azt olyan országokra alkalmazza, amelyekben nem lehetséges a szabad vallásgyakorlás. Ezeket az államokat a muszlimoknak el kell hagyni (emigráció), viszont Európában és az Egyesült Államokban minden muszlimnak jogában áll hitének gyakorlása. A muszlim többségű országokra ugyanezt a szabályt kell alkalmazni, vagyis az iszlamista szervezeteknek együtt kell működniük a fennálló politikai rendszerekkel a demokratikus játékszabályok betartásával, hiszen „... a választás ebben az esetben nem az iszlám kormányzat és a nem-izlám között van, hanem a diktatúra és a demokrácia között” (Ghannusi[1998]:p.94.).

⁹⁰ A *dár al-harb* jelentése: a háború világa.

Ghannúsi álláspontja szerint az iszlám és a demokrácia között nincsenek lényegi ellentmondások, sőt napjaink világában elkerülhetetlen a kettő összeolvadása. A demokrácia egyrészt az isteni kinyilatkoztatás, másrészt pedig az emberi tapasztalat eredménye. A Korán előírja a *súra*, a konzultáció elvének megvalósulását, amit a tunéziai gondolkodó a demokráciával azonosít. Az egyedüli szuverén a Földön az *umma* (lásd népszuverenitás), azonban az iszlám ezen túlmenően nem ír elő ideálisnak tekintett politikai formát. Az emberi tapasztalat pedig arra vonatkozik – Ghannúsi szerint –, hogy napjaink muszlim országai felszabadították magukat az európai kolonializmus elnyomásától, amely a muszlimok és keresztények közötti együttműködésen alapult. Azt sugallja ezzel, hogy elnyomás és egy idegen hatalom megszállása alatt nem beszélhetünk szabadságról, és így demokráciáról sem. Vitába száll Huntington civilizációs paradigmájával amikor kijelenti, hogy az emberiségben rejlő kulturális és vallási különbségek nem feltétlen vezetnek konfrontációhoz. Szerinte az egymás iránt tanúsított tolerancia és elfogadás kölcsönös kooperációt eredményezhet (Wright[2003]:pp.228-230.).

Mi a legfőbb különbség Szorús és Ghannúsi nézetei között? Szellemesen mondván, míg az iráni szerző többé-kevésbé az európai reformációnak feleltethető meg, addig a tunéziai gondolkodó az ellenreformációt képviseli. Ghannúsi a muszlimok rövid távú felemelkedésében és a függőség csökkentésében érdekelt, Szorús álláspontja humanistább, őt az egyén és nem a közösség érdekli, és fő céljának az iszlám, mint „nyitott” vallás hirdetését tekinti (Filali-Ansary[2003/a]:pp.233-236.).

A liberális iszlám egyik fő kritikája a gyakorlati megvalósulásának hiányában keresendő, ugyanis nem véletlen, hogy az irányzat főbb képviselői nyugati egyetemeken oktatnak, és azon keveseket, akik valamelyik muszlim országban fejtik ki nézeteiket, gyakran a hatóságok hallgattatják el (lásd Taha kivégzését). Masmoudi szerint a muszlimok többsége a liberális iszlám elveit tartja követendőnek, ugyanakkor a szekuláris extremisták és a fundamentalisták közötti politikai harcok marginalizálják ezen hangokat (Masmoudi[2003]:p.259.).

Noah Feldman véleménye egybeesik Masmoudi álláspontjával, ugyanis az iszlám és a demokrácia szintézisének kísérlete számára felidézi az olyan középkori muszlim filozófusokat, mint Al-Farabi, Averroes, vagy Avicenna, akik inkább Nyugat-Európában örvendtek népszerűségnek, és üldözöttekké váltak a Közel-Keleten. A liberális iszlám tehát nem más, mint egy elméleti kísérlet, amelyet át kell

még ültetni a gyakorlatba (Feldman[2004]:p.61.). A liberális iszlám képviselői gyakran figyelmen kívül hagyják a hatalmi és a politikai viszonyokat, amelyek nélkül nem lehet megérteni például azt, hogy a liberális demokrácia őshazájának számító Egyesült Államok miért támogat olyan muszlim államokat, amelyek az iszlám nevében sárba tiporják az emberi jogokat. (Mahmood[2004]:p.77.) Egy másik kritika szerint a muszlim gondolkodók egy része (pl.: Abou El Fadl) megkísérli az emberi jogok fogalmának iszlám megfelelőjét megtalálni, ami azonban egy erőltetett szintéziskeresés eredménye. Az arab *hakk* nem hozható összefüggésbe a nyugati emberi jogok több százéves szerves kialakulásával. (Reinhart[2004]:p.72.).

3.7. Az iszlám demokrácia felé

A korábbi alfejezetben bemutattuk a liberális iszlám elméletét, amely megkísérli a Nyugaton meghonosodott politikai fogalmak muszlim társadalmakba való átültetését. A liberális muszlimok gondolkodásában az amerikai külpolitika neokonzervatív fordulatának következtében új fogalomként jelentkezett az *iszlám demokrácia* kifejezés. Szorús és Ghannúsi elméletében már megjelent a fogalom használata, azonban a kikényszerített demokratizáció (*enforced democrarization*) primátusa az amerikai Közel-Kelet politikában új helyzetet teremtett. Az iszlám demokrácia arra utal, hogy a demokrácia megjelenési formái civilizációnként eltérőek.

A szakirodalomban egyelőre nem körvonalazódott az iszlám demokrácia gyakorlati megvalósításának a módszere, azonban Noah Feldman gondolkísérlete alapján röviden összefoglalhatjuk annak mibenlétét. Feldman szerint a muszlimok többsége tiszteli a vallását, így nem indokolt az iszlám törvényeit kikényszerítő állami hatóság, vagy erkölcsrendészet léte. Az egyén nem tartozik az állam felé elszámolási kötelességgel a vallási elvek tiszteletben tartását illetően, hanem a hívő Alláhhallal közvetlen áll kapcsolatban. Az iszlám demokráciában tehát senkit sem kötelezhetnek arra, hogy kötelezően viselje a hidzsábot, vagy tartozkódjon az alkoholos italok fogyasztásától (Feldman[2004]:p.228.).

Az iszlám demokráciában a bel- és külpolitikát morális szempontok határozzák meg, amelyek az iszlám alapelveiből táplálkoznak. Például az iszlám demokráciában az egyik legfontosabb érték a társadalom gazdasági egyenlősége, a karitatív funkció, a szegénység felszámolása stb. Az ideális társadalom kialakulására

azonban az iszlám nem kínál kész recepteket, ugyanis a gyakorlatban ez különbözőképpen valósulhat meg. Az iszlám demokráciák intézményi felépítése is eltérhet a nyugati civilizációban megszokottaktól.

Feldman szerint az iszlám demokrácia a külső hatások és a belső sajátosságok szintéziseként jöhet létre, amelynek alkalmas terepe lehet például Palesztína, ahol az államalapítás során nyújtott nyugati segítség hozzájárulhat egy, a népképviselő elvére épülő autentikus politikai rendszer létrejöttéhez. Törökországban, ha félretesszük a „hivatalos vallás” iránti ellenérzést, akkor nagyobb lehet az esélye az iszlám demokrácia kifejlődésének (Feldman[2004]:p.231.).

Az iszlám demokrácia kialakulófélben lévő elméletének legfőbb dilemmája, hogy a két jelzőt úgy kell összepárosítani, hogy kölcsönösen kiegészítsék egymást, vagyis megfeleljen a muszlim tradícióknak, ugyanakkor a demokrácia alapelveinek is.

A harmadik fejezetben azt mutattuk be, hogy az iszlám és a demokrácia nem zárják ki kölcsönösen egymást, sőt mindkettő olyan mobil ideológia, amelyeket helytől, kultúrától és időtől függően rugalmasan lehet értelmezni. A következő alfejezetben a civilizációs-kulturális szempontokat kiegészítő társadalmi felépítmény sajátosságait mutatjuk be.

4. Az állam és a társadalom viszonya a Közel-Keleten: a neopatriarchális viszony

A közel-keleti államok gazdasági és társadalmi struktúrája lényegesen eltér a nyugati országok felépítésétől, amelynek legfőbb okaiként egyrészt a neopatriarchális berendezkedést, másrészt a megkésett nemzetfejlődés kudarcának következményeit: a duális társadalmat és az állam mindenre kiterjedő szerepét említhetjük.

Hisham Sharabi könyvében *neopatriarchális* jellegűnek nevezte a közel-keleti államok berendezkedését, így bizonyos szempontból a kultúra felől magyarázza a térség autoritárius rezsimeinek stabilitását. Az elmélet szerint a közel-keleti társadalmak tradicionális berendezkedésűek, hierarchikus felépítésűek és a nemek közötti egyenlőtlenség jellemzi őket (idézi Waterbury[1994]:p.31.). Az Európából importált politikai intézmények – amelyek a nyugati civilizációban lejátszódott individualista társadalomberendezkedést, illetve politikai társadalmat

előfeltételeztek – a csoportszolidaritás (törzsi-, klán- és rokonsági kötelékek) elve alapján épültek fel a Közel-Keleten, ami gátolta a politikai versengés kibontakozását. A neopatriarchális állam „...számos tekintetben nem más, mint a tradicionális patriarchális szultanátus modernizált változata” (idézi Moghadam[2005]:p.107.).

A neopatriarchális típusú államok a következő négy tulajdonsággal írhatók le:

1. A társadalmi és politikai kapcsolatok alapegységei nem a nemzet vagy a civil társadalom, hanem az etnikum, a törzs, vagy a klán, vagy a család.⁹¹ 2. Az állam valamennyi intézményét a kényszer, az elnyomás és a paternalizmus jellemzi, a kölcsönös együttműködés helyett.⁹² 3. A közel-keleti társadalmak saját kizárólagosságukat hirdetik, így kirekesztőek, amely nem ad lehetőséget a pluralizmusra és a sokszínűség hangsúlyozására.⁹³ 4. A közel-keleti országokban különösen fontosak a rituális szokások, amelyek legitimálják a rezsimeket.⁹⁴ A társadalomban ennek következtében a kreativitás nem érvényesülhet (Leca[1994]:p.61.).

A neopatriarchális államokat legjellegzetesebben a klánszellem fogalmával lehet leírni, ami a fentiekben leírt azon etnikai-, törzsi-, családi- és klánkötelékekre utal, melyek a társadalom struktúráját átszövik, és újratermelik a csoportszolidaritást (*aszabijja*). Az *Arab Human Development Report* szerint a klánszellem megakadályozza azt, hogy a közel-keleti emberek szabadon gondolkodó individuumokká váljanak, és felelősségteljes állampolgárok legyenek. Az évszázados hagyományok következtében az egyén nem önálló, hanem annak a közösségnek a része, amelyhez tartozik.⁹⁵ Ez a közösség, legyen ez törzs, klán, vagy család megvédelmezi tagjait, ennek eredményeként az egyén lojalitása nem az államhoz, hanem automatikusan a szűkebb csoporthoz kötődik (AHDR[2005]:p.145).

Az arab szakértők által készített jelentés mély társadalomfilozófiai kérdéseket vet fel, többek között azt, hogy vajon a közel-keleti társadalmaknak követniük kell-e a nyugati individualista modellt, vagy kialakulhat-e demokrácia egy közösségi társadalomban. A szerző meggyőződése, hogy habár az alábbiakban elemzésre

⁹¹ Gondoljunk Irakra, ahol a Szaddám-éra alatt domináns politikai szerepre tettek szert a tikriti klán tagjai. Szíriában a kisebbségi alaviták uralják a politikai struktúrát, és Libanonban pedig néhány család irányítja hagyományosan az ország politikai életét stb.

⁹² Külön kiemelendő az erőszakos szervezetek politikai szerepe.

⁹³ Irakban a baaszizmus ideológiája szinte „isteni kinyilatkoztatásnak” minősült, amelyet egyetlen ember sem kérdőjelezhetett meg, hiszen ezáltal az „iraki nemzet egységét” vonta kérdőre.

⁹⁴ Ilyen rituális ceremóniák a Babilón-játékok, vagy például az adott rezsim hitelességét növeli az uralkodó családjának a prófétáig való visszavezetése (lásd pl.: Jordánia).

⁹⁵ Lásd bővebben N. RÓZSA[2004]:pp.107-113.

kerülő modernizáció (urbanizáció, oktatás, iparosítás stb.) és globalizáció jelentősen átalakítja a közel-keleti társadalmakat, paradox módon az identitás előtérbe kerülése megerősíti a tradicionális struktúrákat. A közeljövőben tehát nem lehet számítani arra, hogy az *aszabijja* elvét a térségben élő emberek felcseréljék más, idegen normákkal. Ennek legfőbb oka, hogy míg a nyugati típusú demokrácia kialakulását mondhatni megelőzte a társadalom individuális szerkezetének kialakulása, ugyanakkor a közösségi szemléletű rendszer nem előfeltételezi a nyugati társadalomfejlődés átvételét.

Ghassan Salamé az általa szerkesztett könyv bevezetőjében hosszasan foglalkozik a nemzet, az egyén és az *aszabijja* közötti összefüggésekkel. Elemzésében utal arra, hogy a nyugati demokrácia előfeltételezte a nemzeti identitás kialakulását, amely meghatározta az egyén helyét a társadalomban. A demokrácia szorosan kapcsolódik a szervesen kialakult nemzetállamokhoz, aminek következtében megszűntek a tradicionális intézmények. Ezzel szemben a Közel-Keleten az Európából importált modern intézményekhez, fogalmakhoz (nemzet, egyén) nem kapcsolódik az embereknek kötődése, mivel az *aszabijja* a hagyományos – közösségi – struktúrákhoz (törzs, klán stb.) rendelődik. Salamé szerint a demokratizáció előfeltételezi a modern és a tradicionális struktúrák, illetve a nemzeti identitás kérdésének, valamint az egyén szerepének tisztázását. A közel-keleti, mesterségesen létrehozott államok demokratizációja ezért körültekintést igényel, ugyanis a premodern entitások és az *aszabijja* szerepének megkérdőjelezése az állam széteséséhez vezethet (Salamé[1994/a]:pp.9-11.). Magunk is többször hangsúlyoztuk – egyetértve Salamé – megállapításával, hogy az erőltetett demokratizáció (*enforced democratization*) a politikai stabilitást súlyosan veszélyeztető tényező, ami könnyen lavinaszerű eseményekhez vezethet (lásd Irak 2003 után).

A neopatriarchális viszonyrendszer a modern államiság körülményei közepette újratermelődött. A csoportssolidaritás jelensége a 19. századtól kezdődően az európai mintára létrehozott politikai intézményeket átszötte, így a fegyveres erőket, a politikai pártokat és az állami bürokráciát. A Közel-Keleten az individualizmus hiánya megakadályozta, hogy a teljesítményelven működő, hatékony politikai struktúra alakuljon ki. A közel-keleti államok a neopatriarchális logika és a 20. században importált baloldali ideológiák következtében az élet valamennyi szegmensére kiterjedő intézményi struktúrát építettek ki. A nemzeti

egység megteremtése és a gazdasági alulfejlettség megkövetelték a központosított államhatalmat és egy széleskörű bürokrácia létrejöttét.

A nyugati társadalomfejlődéssel szemben a Közel-Keleten a gyarmati időszakot követően létrejött egy olyan bürokrácia, amely felszívta az oktatási rendszerből kikerülő fiatal értelmiségieket. Az állami bürokrácia, annak háttérintézményeivel együtt szinte egyedüli karrierlehetőségként szolgált a katonai pálya, illetve a kivándorlás mellett, amely az elit konformizmusát idézte elő. Egy IMF tanulmány adatai szerint – hét országot vizsgálva – a közszférában foglalkoztattak aránya az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva 1996 és 2000 között 20 százalék volt, míg a nem mezőgazdasági tevékenységet végzőknek kb. egyharmada talált megélhetési lehetőséget közalkalmazottként.⁹⁶ Érdekesség, hogy Egyiptom esetén ugyanezen adatok 35 és 70 százalékot tettek ki, ami azt jelenti, hogy minden harmadik foglalkoztatott az állami szférában dolgozik, illetve minden tíz nem mezőgazdasági munkásból hét az állami bürokráciát gyarapítja. Érdeemes ennek okaira és következményeire röviden kitérnünk.

A gyarmati rendszer felbomlását követően kialakult állami bürokrácia az állam és az állampolgár közötti kapocsként funkcionált, és az adminisztráció vezetésén politikai célokat is szolgált.

Mehran Kamrava szerint a túlbürokratizáltság kérdése az olajmonarchiák kivételével szinte valamennyi közel-keleti országra jellemző. Kamrava szerint a közel-keleti államok létrejöttükkor három stádiumon estek át (Kamrava[1998/a]:p.65.). Az első időszak az 1800-as, 1900-as évek fordulójára esett, amikor az Oszmán Birodalom felbomlásakor, az európai gyarmatosítók irányításával létrejöttek a politikai intézmények.

A második szakasz a két világháborút követő időszakra, de különösen az 1950-es évekre tehető, amikor a közel-keleti országok „modernné” váltak. A Szabad Tisztek forradalma Egyiptomban (1952), a baászista puccsok Irakban és Szíriában (1963) jól példázzák ezen periódus forradalmi hangvételét és eseményeit. A transzformáció különösen az állami bürokráciát és a katonaságot érintette. Az egyiptomi bürokrácia 1952-ben negyedmillió embert foglalkoztatott, míg 1970-ben 1.200.000 főt (Kamrava[1998/a]:p.67.).

⁹⁶ Az IMF statisztika az alábbi hét országot vizsgálja: Algéria, Egyiptom, Irán, Jordánia, Marokkó, Pakisztán és Tunézia. A mi meghatározásunk szerint Pakisztánt nem soroljuk a Közel-Kelethez, azonban az IMF statisztika átlagszámításában kivételesen mégis figyelembe vesszük. GARDNER[2003].

Az állam mindenhatóságának elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy éppen a második periódusban a Közel-Keleten, mint ahogy a fejlődő világ más részein is, virágoztak a (baloldali) szocialista indíttatású ideológiák, illetve a nacionalizmus. Az algériai szocializmus, az egyiptomi arab szocializmus stb. mind azt hirdették, hogy az állam képes behozni a fejlett világtól való lemaradást. Lényegében az elméleti fejezetben kifejtett „fejlesztő állam” (*Li-hipotézis*) kísérletével állunk szemben, amely a földnélkülieknek földet ígért, államosították a külföldi – vagy magánkézben lévő vállalatok jelentős hányadát, hangoztatván, hogy a magántőke alkalmatlan a felzárkózás elősegítésére. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy a gyarmati közigazgatás felszámolása jelentős munkaerőhiányt okozott, különösen az állam irányításához való szaktudást igénylő állások esetén (Haynes[2001]:p.169.).

A közel-keleti „fejlesztő állam” igen kevés helyet hagyott a politikai részvételre, illetve a hatalommal szembeni ellenállás kibontakozására. Ez egyben okként és következményként is számbavehető. Az olyan hangzatos célok, mint a palesztín-ügy megoldása, a földosztás, a gazdasági egyenlőség, az arab egység megvalósítása kevés ellenállással találkozott a Közel-Keleten. A fenti elvek az embereket politikailag mozgósították, és egyhangú támogatójává váltak az állami ideológiának. A tömegek politikai célokért való mobilizálása az 1950-es, 60-as években egyfajta politikai részvételt jelentett számukra, úgy érezték, hogy részesei lehetnek a döntéshozatalnak. Az állami bürokrácia hatalmas gépezetében tevékenykedők, egyben politikai résztvevők is, hiszen a bürokrácia önmagában a hatalom birtokosai és a tömegek közötti kommunikációs csatornaként is funkcionált. Az a szűk, általában nyugati elkötelezettségű elit, amely nem értett egyet az ideológiai köntössel vagy elhagyta az országot, vagy fizikai és lelki elnyomással nézett szembe.⁹⁷

A harmadik átváltozás az 1970-es években kezdődött, amelynek hatására a forradalmi ideológiák veszítettek jelentőségükből, és kialakult egy ún. ideológiai-hatalmi vákuum a térségben. A Közel-Kelet modernizációs válsága időben egybeesett a világgazdaság válságával, amely strukturális igazodásra és korlátozott

⁹⁷ Az iszlamizmus ideológiája – amely ellentmond a fenti állításunknak – természetesen ellenkezett a szekuláris-nacionalista vezetők nézeteivel, azonban számos tekintetben mégis támogatták a korábbi rendszer forradalmi megdöntését. Például Egyiptomban a Szabad Tisztek forradalmát üdvözltek a Muszlim Testvérek, és csak a rendszer megszilárdulását követően fordultak vezetőik egymással szembe. Iránban más volt a helyzet, hiszen 1979-ben az iszlám neofundamentalisták vették át a hatalmat a Pahlavi-rendszer romjai felett.

reformokra kényszerítette a térség államait, így annak fokozatosan halványult paternalisztikus jellege. Az 1970-es években a közel-keleti társadalmakat kettős (duális) szerkezetüként szokás jellemezni. Létezik egy exportra termelő, ún. modern szektor, amelyben a kapitalizmus versenyszelleme érvényesül (lásd olajszektor, multinacionális vállalatok), illetve egy tradicionális szektor, amelyet főleg a naturálgazdálkodás és autarchia jellemez (Szentés[1995]; Rostoványi[2002]:pp.269-278.; Badie[2000]:p.85.). A felülről irányított modernizáció, – amely a városi fejlődés felgyorsulásával, illetve iparosítással párosult – a tradicionális szektor fokozatos kiszorítását tartotta céljának, ami felemás eredményekhez vezetett. A modernizációs válság politikai következményeire a következő fejezetben térünk ki.

5. A közel-keleti államok politikai gazdaságtana

Ebben a fejezetben egyrészt a közel-keleti és észak-afrikai országok gazdasági fejlettségével foglalkozunk, amelynek keretében három jelenség politikai következményeit taglaljuk: a demográfiai robbanását, a szegénységét és a tömegoktatás elterjedését. Másrészt kitérünk a járadékgazdaság fogalmára, amely véleményünk szerint az egyik legfőbb akadálya a demokrácia kialakulásának. Végül a gazdasági válság és a politikai reformok közötti összefüggéseket taglaljuk.

5.1. A modernizáció három következménye a Közel-Keleten

A közel-keleti társadalmi változások kapcsán fontos utalni a modernizáció és a globalizáció bizonyos következményeire, amelyek az állami bürokráciát és tágabban a térség politikai gazdaságtanát is érintették. Három változás érdemel külön említést, amelyek alapján véve kedveznek a demokratizációnak, mégis olyan „akadályokat” állítottak, amelyek következményei máig hatnak: a demográfiai robbanás, a szegénységi mutatók és az oktatás elterjesztése. A nyugat-európai demokratizálódási hullámot megelőzte a középosztály létrejötte, az analfabétizmus felszámolása és a demográfiai átmenet lejátszódása.

5.1.1. A demográfiai átmenet

A fejlődő országokhoz hasonlóan a közel-keleti társadalmak is átesnek a demográfiai átmenet időszakán, amikor az ország lakossága dinamikusán, a világszerte jóval meghaladva növekszik. A demográfiai robbanás nem pusztán gazdasági kérdés, hanem befolyásolja az adott ország politikai stabilitását is. Az elmélet szerint minél dinamikusabban növekszik egy ország lakossága, annál nagyobb lesz a lakosság elvárása a rezsimmel szemben, ami fokozhatja a politikai bizonytalanságot (Fargues[1994]:p.156.) A vizsgált országok idevonatkozó statisztikai előrejelzéseit az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

3. táblázat
A közel-keleti országok demográfiai mutatói

Ország	lakosság (ezer főben, 2004)	lakosság 2020- ban – becsült adat (ezer főben) ⁹⁸	A lakosság évenkénti átlagos változása (2000- 2005, százalék)	A teljes termékenységi ráta (2000-ben egy nőre jutó gyermek száma) ⁹⁹	A városi lakosság (az összlakossághoz viszonyítva, 2003, százalék)	A 15 év alatti lakosság aránya az összlakosságon belül (2004, százalék)	A 15 év alatti lakosság aránya az összlakosságon belül 2020-ban –becsült adat (százalék) ¹⁰⁰	népsűrűség (fő/km ² 2002)
Algéria	32.339	40,63	1,67	3,25	59	32	25,3	13
Bahrein	739	0,83	2,17	2,63	90	29	21,7	983
Egyesült Arab Emirátusok	3.051	3,21	1,94	3,17	85	25	18,7	38
Egyiptom	73.389	90,88	1,99	3,40	42	34	24,9	67
Irak	25.856	35,20	2,68	5,25	67	41	29,8	55
Irán ¹⁰¹	68,2	79,9	2,6	2,2	66,6	31,0	25,6	n.a.
Jemen	20.732	36,98	3,52	7,60	26	48	41,4	35
Jordánia	5.613	7,47	2,66	4,69	79	37	30,7	58
Katar	619	0,72	1,54	3,70	92	26	19,4	55
Kuvait	2.595	2,49	3,46	2,89	96	26	21,3	131
Libanon	3.708	4,67	1,56	2,29	87	28	25,5	434
Líbia	5.659	7,53	1,93	3,80	86	30	26,6	3
Marokkó	31.064	40,53	1,62	3,40	57	31	25,2	66
Omán	2.935	4,15	2,93	5,85	78	37	29,6	8
A megszállt palesztín területek	3.685	n.a.	3,57	n.a.	71	46	n.a.	n.a.
Szaúd-Arábia	24.919	32,89	2,92	6,15	88	39	28,7	10
Szíría	18.223	24,25	2,38	4,00	50	37	29,1	92
Szudán	34.333	44,48	2,17	4,90	39	39	28,3	14
Törökország ¹⁰²	71,3	82,6	2,0	2,7	66,3	29,7	25,8	n.a.
Tunézia	9.937	12,30	1,07	2,31	64	27	25,0	63

Forrás: AHDR[2004]:p.238.

A statisztikai adatok tanúbizonysága szerint a közel-keleti országokban a fejlett nyugati országokat meghaladó mértékű népességnövekedés következett be. A lakosságon belül kimagasló a 15 év alattiak aránya, amely egyes országokban (a megszállt palesztín területek, illetve Jemen) esetében majdnem eléri az 50 százalékot. A táblázatból világosan látszik, hogy az országok a demográfiai átmenet eltérő szakaszában vannak, ami a termékenységi ráta változásából következtethető ki.

⁹⁸ Az ENSZ által használt termékenységi ráta és a születéskor várható átlagos élettartam figyelembevételével. Ezen adatsor forrása: AHDR[2002]:p.144.

⁹⁹ Forrás: CIA Factbook országadatai (www.cia.gov/cia/publications/factbook) (2006.09.28.)

¹⁰⁰ lásd a 98. számú lábjegyzetet. Saját számítás alapján.

¹⁰¹ Irán esetén a 2003. év adatai szerepelnek (az előrejelzés pedig 2015-re vonatkozik). Forrás: <http://hdr.undp.org/statistic/data/countries.cfm?c=IRN> (2006.08.18.). A termékenységi adat forrása: http://www.photius.com/wfb2000/countries/iran/iran_people.html (2006.09.28.)

¹⁰² Törökország esetén a 2003. év adatai szerepelnek (az előrejelzés pedig 2015-re vonatkozik). Forrás: <http://hdr.undp.org/statistic/data/countries.cfm?c=TUR> (2006.08.18.). A termékenységi adat forrása: http://globalis.gvu.unu.edu/indicator_detail.cfm?IndicatorID=138&Country=TR (2006.09.28.)

A 2002-es AHDR szerint a közel-keleti országoknak a demográfiai átmenet szempontjából három csoportját különböztethetjük meg: 1. Az alacsony termékenységi szinttel rendelkező országok (amelyeknél a világot közelíti meg az érték, háromnál kevesebb gyermekszületés jut egy nőre), ide sorolható Bahrein, Libanon, Tunézia és Kuvait, valamint Törökország és Irán.¹⁰³ 2. A közepes termékenységi szinttel jellemezhető arab országok (három és öt közötti az érték), amelyek a közé sorolható – többek között – Egyiptom, Algéria, Marokkó, Katar, Szíria stb. 3. A magas termékenységi rátájú államok a demográfiai átmenet elején állnak (öt feletti az érték), ide négy arab ország sorolható (Jemenben a legmagasabb az érték) (AHDR[2002]:pp.36-37.).

Visszatérve a tendenciákra, összességében leszögezhetjük, hogy pozitív irányban alakulnak. Phillipe Fargues tanulmányában leírja, hogy a kisebb család elsőként a városi értelmiségiek körében terjedt el a Közel-Keleten, és az 1980-as években inkább kivételnek számított. Az 1990-es évek azonban gyökeres változást hoztak, ugyanis: „... *a fiatal felnőttek most [értsd az 1990-es évek eleje, CS.L] fele akkora családja van, mint amekkorában felnőtt*” (Fargues[1994]:p.157.). A vizsgált 20 ország többsége átesett a demográfiai átmeneten, amit a termékenységi ráta növekedésének lassulása bizonyít. A táblázatból jól látható, hogy valamennyi országban csökkenő tendenciát mutat a 15 évnél fiatalabbak részaránya az összlakosságon belül.

A fenti adatsor kapcsán elengedhetetlen a gazdasági és a politikai következményekről szót ejtenünk. A demográfiai átmenet kapcsán kedvező tendenciákról beszéltünk, ugyanakkor figyelembe kell vennünk a népességnövekedés ún. késleltetve jelentkező aspektusait. Fargues érvelése szerint a demográfiai nyomás társadalmi nyomássá változik, ugyanis az „új” generáció mintegy két évtizeddel később lép be elsőként a munkaerőpiacra, illetve az iskoláztatási problémák is időbeli eltolódással jelentkeznek. A Közel-Kelet vonatkozásában kb. 2010 környékén várható, hogy megálljon a munkaerőpiacra belépő fiatalok számának évenkénti növekedése (Fargues[1994]:p.158.).

¹⁰³ A fenti táblázatban némi ellentmondásnak tűnhet, hogy Kuvaitban az egyik legmagasabb volt a lakosság évenkénti átlagos növekedési üteme, ami nem a magas termékenységi rátának, hanem az országba irányuló migrációnak tudható be.

A Közel-Kelet szakértők közül néhányan olyan súlyosnak látják a demográfiai robbanás társadalmi-gazdasági következményeit, hogy „időzített bombáról” beszélnek, amely belső robbanást fog hamarosan előidézni (Korany[2005]:p.70.). A már korábban elemzett oktatási szférára nézve a népesség-növekedés egyszerre jelent kihívást és lehetőséget. Kihívás abban az értelemben, hogy egyre több iskolára és tanárra van szükség, ami a nehéz gazdasági körülmények közepette jelentősebb ráfordítást igényel az államtól. Lehetőség abból a szempontból, hogy a következő generáció esetében növekedhet az írni-olvasni tudók aránya, illetve az általános műveltségi szint. 2002-es adatok szerint a 15 és 24 év közötti írástudók aránya az arab országok egy jelentékeny hányadában a 90 százalékot is meghaladja, ami a nemzeti átlaghoz képest óriási előrelépést jelent.¹⁰⁴ Egyiptomban, Marokkóban és Jemenben azonban ennél lényegesen rosszabb a helyzet. Az alapfokú iskolázottság mértéke Szaúd-Arábia, Szudán és Jemen esetén marad el a várakozásoktól (AHDR[2005]:p.239.).

Az elmúlt években nem csak az alap- és középfokú, hanem a felsőoktatás terén is reformokra került sor, melynek köszönhetően egyre több fiatal végez főiskolát és egyetemet. Ennek következménye a munkaerőpiaci kínálat túlzott mértékű növekedése, amelyet nem sikerült megfelelő számú új munkahely teremtésével ellensúlyozni. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 2006-os jelentésében megállapítja, hogy nemzetközi összehasonlításban a Közel-Kelet és Észak-Afrika tekintetében a legnagyobb (2005-ben) a munkanélküliek aránya, 13,2 százalékos. 1995 és 2005 között évente 3,5 százalékkal növekszik a munkaerőpiacra lépők száma, ami évente hatmillió főt jelent.¹⁰⁵ Ezen belül kiemelkedően magas a fiatalok (15 és 24 év közötti korcsoport) körében a munkanélküliség, ami egyes országok esetén a 30-40-százalék közötti értéket is eléri (pl.:Algéria, Egyiptom, Marokkó stb.). A munkanélküliek több, mint fele az arab országok többségében a fiatalok közül kerül ki (AHDR[2002]:p.159.). Valójában nem állnak rendelkezésünkre pontos statisztikai adatok a fiatalok munkanélküliségére vonatkozóan, így gyakran csak becslő értékekre hagyatkozhatunk, amelyek megbízhatósága kétséges.

¹⁰⁴ Bahrein, Jordánia, Kuvait, Líbia, Omán, Katar, Szaúd-Arábia, Szíria, Tunézia, Egyesült Arab Emírátságok

¹⁰⁵ ILO Global Employment in 2006

Forrás: www.ilo.org/public/english/employment/strat/downloads/getb06en.pdf (2006.08.18.).

Míg a korábbiakban arról írtunk, hogy az egyetemeken és a főiskolákon végzett fiatalok többsége az állami szférában talált munkalehetőséget, addig az 1990-es évekről ezt már nem mondhatjuk el. Egyrészt a washingtoni konszenzust követő időszak körültekintőbb költségekkel „írt elő” a közel-keleti országok többsége számára, illetve olyan szinten megnövekedett a felsőoktatásban végzők száma, hogy ezt a túlkínálatot az állami szektor korlátozott kapacitása nem volt képes felszívni. Másrészt a magánszféra gyengesége, illetve a külföldi működőtőke-befektetés alacsony szintje nem volt alkalmas a „felesleges” munkaerő foglalkoztatására. A(z) (iskolázott és iskolázatlan) fiatal generáció rossz hazai lehetőségei a politikai status quo megkérdőjelezéséhez vezethetnek. Empirikus kutatások sora bizonyította, hogy minél magasabb az adott országban a népesség-növekedés rátája, annál nagyobb a politikai konfliktusok veszélye (Korany[2005]:p.70.).

Libanont már a korábbiakban felidéztek, ugyanis az 1975-ben kirobbant polgárháború egyik okaként az egyes vallási felekezetek közötti eltérő termékenységi rátákat jelöltük meg. Libanonban a síita muszlimok természetes szaporodása lényegesen meghaladta a politikai privilégiumokkal rendelkező maronita keresztény közösségeket, ami véres következményekhez vezetett.

A palesztín-izraeli konfliktus tartósságának egyik oka a palesztín lakosság kimagasló termékenységi rátája, ami nem kedvez a demokratikus megoldásoknak, akár az egyállamos, akár a kétállamos verzióban gondolkodunk. 2001-es ENSZ népességi statisztikák szerint egy izraeli zsidó nő átlagosan 2,7 (kettő vagy három) gyermeket hoz világra, ami a fejlett demokráciák közül a legmagasabb értéknek számít. Ehhez képest a megszállt területeken élő palesztín nőnek átlagosan 5,6 (öt vagy hat) gyermeke van. Az előrejelzések szerint 2050-re (a jelenlegi trendekkel számolva) Izrael zsidó lakossága nyolc millió fő lesz, míg Palesztínáé 12 millió, amiben nincsenek benne azok a menekültek, akik a szomszédos országokban élnek. Ha létrejön egy szuverén Palesztín Állam, ahová visszatérnének a menekültek, akkor megközelítőleg 20 millió fős lenne a lakossága (Kennedy[2004]; Wattenburg[2004]).

A harmadik példa Törökország, ahol a nemzetalkotó törökök és a kurd kisebbség közötti demográfiai mutatók jelentősen hátráltatják a „konfliktus” demokratikus rendezését. 1998-ban egy kurd nő átlagosan 4,3 (négy és öt között) gyermeknek adott életet, míg ugyanez az érték egy török család esetén 2,3 volt. Törökországban átlagosan 2,6 a teljes termékenységi mutató. A termékenységi ráta Törökország keleti tartományaiban a legmagasabb (4,8), ahol különösen az

analfabéta nők körében magas az érték (Yavaz[2005]). A multietnikus közel-keleti országokban a demográfiai robbanás tehát kifejezetten káros is lehet a demokrácia létrejötte szempontjából.

A közel-keleti társadalmakra általánosságban igaz, hogy a lakosság kb. fele 25 év alatti, amely nemcsak gazdaság, hanem politikai szempontból is kihívást jelent ezen országok számára. A jövőkép nélküli fiatal generáció jelenléte egy adott társadalmon belül nem kedvező a demokrácia megvalósítása szempontjából. A fiatal értelmiségiek egy jelentős hányada az 1970-es évektől kezdődően az iszlamizmus felé fordult, amelynek elsődleges célpontja az adott ország „hitetlen” kormányának megbuktatása volt (lásd III. rész).¹⁰⁶ Ezt vagy demokratikus eszközökkel, a politikai játékszabályok betartásával kívánták elérni, vagy akár fegyveres úton, amelyre az elmúlt néhány évtizedből számos példát hozhatunk. Egyiptomban a radikális iszlám szervezetek tagsága főleg huszonéves fiatalokból áll, akik vidéki környezetben nőttek fel, és általában természettudományi vagy műszaki végzettséggel rendelkeznek stb. (Esposito[1999]:p.146.).

Az 1980-as, 1990-es évek véres merényleteit Egyiptomban főként fiatal muszlimok követték el, amelyeknek célpontjai a politikusokon és közéleti személyeken kívül nyugati turisták, illetve kopt keresztények voltak. Márpedig a fenntartható demokrácia egyik előfeltétele, hogy ne legyenek olyan társadalmi csoportok, amelyek nem fogadják el a demokrácia alapértékeit.

A fiatal értelmiség azonban a politikai nyitás katalizátora is lehet pozitív értelemben. Iránban Khátami elnök reformer tábora mögött azok a fiatalok sorakoztak fel, akiknek már nincsenek személyes tapasztalatai a Khomeini-féle forradalomról, illetve a Pahlavi-rendszer önkényuralmáról. „...Irán fiatal generációja mára teljesen deiszlamizálódott” – vélekedik Ramin Jahanbegloo (Jahanbegloo[2003]:p.153.).

A reményt vesztett és lehetőségekkel nem rendelkező fiatalok, amennyiben hazájukban nem találnak munkát, a migrációt választják, ha tudják. A Közel-Keleten kétféle migrációról beszélhetünk: regionálisról és nemzetköziről.¹⁰⁷ A közel-keleti országok között is megfigyelhető volt az elmúlt két-három évtizedben egy migrációs nyomás, amely főleg a nem olajtermelő országokból az olajtermelő országok felé

¹⁰⁶ A radikalizmus iránti fogékonyságról ír MAYNES[1998].

¹⁰⁷ Az országon belüli migráció külön elemzés tárgyát igényelné. Az 1970-es évek modernizációjának eredményeként szinte valamennyi közel-keleti államban kezdetét vette a vidéki lakosság nagyvárosokba való költözése, amely nyilvánvalóan a jobb karrierlehetőségekkel áll összefüggésben.

irányult.¹⁰⁸ A migráció másik iránya Nyugat-Európa és az Egyesült Államok, amely kérdéskörre jelen disszertáció keretében nem térünk ki.

Ha pozitív jövőképet kívánunk felvázolni a Közel-Kelet és Észak-Afrika demokratizációjával kapcsolatban, akkor a fiatal generáció alulról jövő potenciális kezdeményezéseit kell hangsúlyoznunk. Véleményünk szerint a fentiekben vázolt iszlám demokrácia kifejlődésének egyetlen kulcsa azon fiataloknál van, akik képesek az iszlamizmust olyan formában megszelídíteni, hogy az összeegyeztethető legyen a demokratikus normákkal.

5.1.2. Szegénység

A demográfiai robbanás és a globalizációs folyamat eredményeként a közel-keleti államokban jelen van a szegénység problémája, amely a nyugati szakértők szerint gátolja a térség demokratizálódását.¹⁰⁹ A szegénységi adatokat a gazdasági fejlettséget mérő egy főre jutó GDP adatokkal és a GDP-t korrigáló Emberi Fejlődés Indexével (*Human Development Index, HDI*) párhuzamosan szükséges vizsgálni. Az alábbi táblázatban az általunk vizsgált 20 ország mutatóit elemezzük.

¹⁰⁸ Az olajtermelő országokba nem csak a Közel-Keletről, hanem Ázsia szinte minden pontjáról érkeztek vendégmunkások. Legnagyobb számban Pakisztánból, Indiából és a Fülöp-szigetektől.

¹⁰⁹ A közösségi alapon szerveződő társadalmakban a szegénység mást jelent mint az európai kultúrkörben. A kiterjedt családi-rokonsági kapcsolatok azt eredményezik, hogy a szociális problémákkal szembesülő egyéneket a közösség „eltartja”. Az urbanizáció folyamata azonban felbomlasztja a tradicionális kötelékeket, amelynek következtében a nagyvárosokban megjelentek a koldusok és nincstelének.

4. táblázat
A közel-keleti országok gazdasági fejlettsége az egy főre jutó GNI tekintetében
(2002-ben, dollárban)¹¹⁰

LDC ¹¹¹	Alacsony jövedelmű országok ¹¹²	(Alacsony) Közepes jövedelmű országok ¹¹³	(Magas) Közepes jövedelmű országok ¹¹⁴	Magas jövedelmű országok ¹¹⁵
Jemen (490)	Jemen (490)	Algéria (1.720)	Libanon (3.990)	Bahrein (11.130)
Szudán (350)	Szudán (350)	Egyiptom (1.470)	Líbia (7.570)	Kuvait (18.270)
		Irán (1.710)	Omán (7.720)	Katar (19.844)
		Jordánia (1.760)	Szaúd-Arábia (8.460)	Egyesült Arab Emírségek (20.530)
		Marokkó (1.190)		
		Palesztín Nemzeti Hatóság (930)		
		Szíria (1.130)		
		Törökország (2.500)		
		Tunézia (2.000)		

Forrás: Hunter[2005]:pp.2-3.

A fenti adatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a Közel-Kelet gazdasági fejlettségi szintje meghaladja a fejlődő országok átlagát. A Világbank egyik tanulmánya megállapítja, hogy a szegénységi adatok (pl.: szegénységi szakadék) tekintetében sem olyan rossz az összkép, mint ahogy gondolnánk. A Közel-Kelet valamennyi mutató tekintetében az alulfejlett térségeken belül vezető pozíciót birtokol (Van Eeghen-Soman[é.n.]). A nemzeti szegénységi küszöb alatt élők százalékát tekintve Iránt emelhetjük ki, ahol meglepő módon a lakosság 40 százaléka él ezen határérték alatt. Az iráni politikai rendszer kérdésköre rendkívül összetett probléma, hiszen félig-meddig demokratikus vonásokat is visel magán.

¹¹⁰ Az egy főre jutó GDP és GNI értékek között lényeges különbségek vannak, amelyre fontos felhívni a figyelmet. Ehelyütt azonban nem térünk ki ennek módszertani hátterére.

¹¹¹ LDC: A legkevésbé fejlett országok csoportja, amelynél az egy főre jutó GDP kevesebb, mint 900 dollár, illetve a lakosság kevesebb, mint 75 millió fő, az egészségügyi, élelmezési és oktatási kiadások alacsonyak, sebezhető gazdaság az agrárexport következtében, diverzifikálatlan gazdaság stb.

¹¹² Az egy főre jutó GNI kevesebb, mint 745 dollár.

¹¹³ Az egy főre jutó GNI 746 és 2975 dollár között mozog.

¹¹⁴ Az egy főre jutó GNI 2976 és 9205 dollár között mozog.

¹¹⁵ Az egy főre jutó GNI meghaladja a 9206 dollárt.

5. táblázat
A közel-keleti országok szegénységi adatai

Ország	A szegénységi küszöb alatt élők aránya az összlakosságon belül ¹¹⁶ (%)	Human Development Index ¹¹⁷ 2002-ben	Az egy főre jutó GDP (vásárlóerő-paritáson) 2002-ben
Algéria	12,2 (1998)	0,704 (14)	5.760 (11)
Bahrein	n.a.	0,843 (1)	17.170 (3)
Egyesült Arab Emírátsok	n.a.	0,824 (4)	22.420 (1)
Egyiptom	16,7 (2000)	0,653 (15)	3.810 (14)
Irak	n.a.	n.a.	n.a.
Irán	40 (2002)*	0,736 (11)	6.995 (8)
Jemen	41,8 (1998)	0,482 (18)	870 (17)
Jordánia	11,7 (1997)	0,750 (9)	4.220 (13)
Katar	n.a.	0,833 (3)	19.844 (2)
Kuvait	n.a.	0,838 (2)	16.240 (4)
Libanon	28 (1999)*	0,758 (8)	4.360 (12)
Líbia	n.a.	0,794 (5)	7.570 (7)
Marokkó	19 (1999)	0,620 (16)	3.810 (14)
Omán	n.a.	0,770 (6)	13.340 (5)
A megszállt palesztín területek	n.a.	0,726 (12)	n.a.
Szaúd-Arábia	n.a.	0,768 (7)	12.650 (6)
Szíria	20 (2004)*	0,710 (13)	3.620 (15)
Szudán	40 (2004)*	0,505 (17)	1.820 (16)
Törökország	20 (2002)*	0,750 (9)	6772 (9)
Tunézia	7,4 (2005)*	0,745 (10)	6.760 (10)

A szegénységi küszöb forrása: *World Development Indicators 2005*

http://devdata.worldbank.org/wdi/pdfs/table2_5.pdf (2006.08.15.)

CIA Factbook becslése alapján <http://cia.gov>. (2006.08.15.)

Az egy főre jutó GDP adatok forrása: AHDR[2005]:p.235.

Törökország és Irán esetén a forrás a World Human Development Report (www.undp.org honlapon).

Az előző alfejezetben elemzett közel-keleti oktatási rendszer kapcsán érintettük az urbanizáció kérdéskörét, amely felett ehelyütt sem szabad elsiklanunk. A Világbank által készített háztartási statisztikák rendszerint különválasztják a városi és a vidéki szegénységet, az utóbbi lényegesen magasabb. Például Marokkóban a szegénységi küszöb alatt élők 72 százaléka vidéken él, amely szinte valamennyi országról elmondható (Van Eeghen–Soman[é.n.]). Az 1970-es évek gyors urbanizációja folytán a vidéki szegények egy része a városokban próbált megélhetést találni, ami a városi lakosság növekedését okozta. Legtöbbször azonban a várt lehetőségek nem valósultak meg, így a vidékről felköltözött fiatalok a külvárosok nyomornegyedeinek lakóivá váltak, ami – más tényezőkkel együtt – hozzájárult az iszlám neofundamentalizmus élénküléséhez.

¹¹⁶ A Világbank reprezentatív felmérést végzett az egyes országokban, amelynek során megvizsgálta a háztartások jövedelmi viszonyait, különösen a fogyasztás szerkezetét.

¹¹⁷ HDI: Emberi Fejlődés Indexe, amelynek számítása az egy főre jutó GDP adatok korrigálásával történik. Az index összetétele tükrözi a születéskor várható átlagos élettartamot, a szegénység mértékét, illetve az oktatás helyzetét stb. Számos elemző szerint jobban kifejezi egy adott ország fejlettségét, mint az egy főre jutó GDP abszolút értékben. A HDI értéke 0 és 1 között mozoghat.

Afrika legnagyobb városa, Kairó ennek a folyamatnak a legékezebb példája. Évenként az ország lakosságának átlagosan két-három százaléka érkezett az egyiptomi fővárosba, amely 1980 és 1990 között 1.430.000 főt tett ki összesen. Ehhez az adathoz hozzá kell adni a városban tapasztalható magas természetes szaporodási ráta és a halálozási arányszám különbségét, és megkapjuk Kairó lakosságának növekedését. Az elmúlt évtizedekben ez három és öt százalék között mozgott [Ibrahim[2002]:p.100.).¹¹⁸

A szegénységi statisztikák összehasonlításánál elemezni szükséges a nemek között meglévő különbségeket. Ha a szegénységet a Sen-féle értelemben határozzuk meg, akkor tény, hogy a közel-keleti társadalmakban – különösen a nők szempontjából – a lehetőségek szűkössége az egyik legégetőbb probléma. Az elmúlt években a nők helyzetének kutatása az egyik legfelkapottabb tudományterületté vált, aminek hátterében a muszlim társadalmakon belüli politikai különbségek (lásd szekuláris versus neofundamentalista gondolkodók véleménye a nők társadalmi szerepéről), illetve az identitásválság áll. Valentin M. Moghadam társadalomtudós legutóbbi tanulmányában a Közel-Kelet tágabb értelemben vett (politikai és gazdasági) fejlődése előtti akadályként értékeli a közel-keleti nők sanyarú helyzetét. Véleménye szerint az elmúlt években némi javulás tapasztalható, ugyanakkor elengedhetetlen a női foglalkoztatottság, az oktatásban való részvétel növelése, illetve a politikai jogok kiterjesztése a nőkre (Moghadam[2005]:pp.102-108.).¹¹⁹

Annál fejlettebb egy ország, minél inkább megközelíti a HDI értéke az egyet. A táblázatban zárójelben tüntettük fel a HDI alapján a vizsgált 20 ország közötti rangsort.

¹¹⁸ Az elmúlt évtizedben Kairó városképe teljesen átalakult. Például a gízai piramisokat, amelyek korábban a sivatag közepén álltak, ma már új városnegyedek veszik körül. Érdekes felidézni a libanoni keresztény származású újságíró, Anthony Shadid-ot, aki szenvedélyes leírását adja a főváros ellentmondásainak. A Július 26. úton végigsétálva az ember keresztülhalad a tehetős Zamalek negyeden, ahol Rolex órákat, perzsa szőnyeget lehet vásárolni, és gyorséttermekben étkezni. A Nílus másik oldalán követve az utat a látogató a Bulak nevű peremkerületbe ér, ahol más látvány fogadja. Itt szegénység, félig burkolt utak és káosz a jellemző, és mindezek az ellentmondások egy azonos úton végigsétálva tárulnak a szemünk elé. Lásd SHADID[2002]:p.30.

¹¹⁹ A nők helyzetének megítélése óriási vitákat váltott ki a szakirodalomban. A két ellentétes nézet lényege: 1. A közel-keleti társadalom szerkezete eltér a nyugati individualista társadalmak felépítésétől, ezért nem várható el ezen országoktól, hogy nyugati mintára „emancipálják” a nőket, hiszen más társadalmi funkciót töltenek be. 2. Az iszlám normák, különösen a saría rendelkezései a nőket másodrendű állampolgárokká teszik, akiknek csak az anya, illetve a feleség szerepe jut. A nők elnyomásának az iszlám hagyományok eltörlésével kell véget vetni. A szerző nem kívánja hosszabban elemezni a nők helyzetének kérdését, ugyanis ez külön disszertáció témáját képezhetné. Elegendő utalni a demokrácia fogalmával kapcsolatos nyugati vitákra, hiszen a fejlett társadalmakban még a mai napig is óriásiak a nők és férfiak közötti különbségek. Mint ismeretes, Svájc csak 1971-ben biztosított a nők számára választójogot. A nők politikai szerepe kapcsán pedig érdemes azon elgondolkodni, hogy Törökországnak, Pakisztánnak és Bangladesnek női miniszterelnökei voltak, miközben Németországban 2005-ig kellett várni egy női kancellár beiktatására. A nők helyzete tehát körültekintőbb elemzést igényel. Lásd erről bővebben CSICSIMANN[2003]:pp.22-47.

A 2002-ben közzétett első *Arab Human Development Report* az arab társadalmak legsúlyosabb egyenlőtlenségeként tartja számon a nők helyzetét, ugyanis ez a lakosság felét érinti.¹²⁰ A jelentés megállapítja, hogy az 1970-es évektől kezdve jelentősen javult a nők helyzete, különösen az oktatás terén, ugyanis azóta megháromszorozódott az írni-olvasni tudók száma. A nemzetközi összehasonlításokban az arab világ csak a szubszaharai Afrikához képest van jobb helyzetben a nők egyenjogúsítása tekintetében (AHDR[2002]:p.44.).¹²¹ Törökországban, ahol relatív pozitív trendek figyelhetők meg, széles társadalmi viták folynak például a nők öltözködéséről (fejkendőről szóló vita).

Az 5. számú táblázat jövedelemszint szerint csoportosítja az országokat, aminek azért van jelentősége, mert Lipset és társai szoros összefüggést mutattak ki egy adott ország gazdasági fejlettsége (amelyet az egy főre jutó GDP értékével mértek), illetve a demokratikus átmenet sikeressége és fenntarthatósága között. A vizsgált 20 ország egy főre jutó GDP adatait összehasonlítva kijelenthetjük, hogy mindössze két ország tekintethető alacsony jövedelműnek¹²², míg az összes többi a közepes vagy a magas jövedelmi kategóriába tartozik. A Lipset-féle összefüggés értelmében a közel-keleti országok túlnyomó többsége gazdaságilag érett a demokratikus átalakulásra. Különösen szembeötlőek a Perzsa-öböl olajexportáló országainak magas egy főre jutó GDP adatai, illetve a monarchiák abszolút jellege, amely megcáfolja a tézist. Ennek magyarázatára azonban már korábban, a járadékgazdaság kapcsán kitértünk, amelyet a fentiekben jól szemléltetnek a *Human Development Index* (HDI) értékei is (Zakaria[2003/b]:pp.73-76.).

Ha összehasonlítjuk a közel-keleti országok fejlettségi adatait, akkor szembeötlő, hogy azok az államok, amelyek magas egy főre jutó GDP adattal rendelkeznek, a HDI alapján képzett rangsorban hátrább szerepelnek (lásd a fenti táblázatban lévő zárójeles adatokat).

Ennek oka, hogy a járadékbevételekből élő országok nem fordítanak kellő figyelmet az állampolgárok életminőségére, és ez egyfajta bizonyíték arra, hogy az állam és társadalom autonóm egymáshoz képest. Tulajdonképpen a demokratikusnak

¹²⁰ A jelentés szerint három deficit áll az arab világ fejlődése útjában: 1. A politikai jogok szükségessége; 2. a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek; 3. a tudás-alapú társadalom hiánya.

¹²¹ Empirikusan a GEM-index (*Gender Empowerment Measure*) alapján számítják ki a nők helyzetét, amely összehasonlíthatóvá teszi az egyes régiókat, illetve országok között rangsort lehet felállítani.

¹²² Jement ráadásul több szerző potenciális demokráciaként emlegeti a két országrész egyesítését követően. Lásd KAMRAVA[1998/a] cikkét, aki protodemokráciának nevezi Jement, illetve SCHWEDLER[2003]:pp.91-98.

nevezhető Törökország sem „lóg ki” a sorból az értékei alapján, viszont ha megnézzük a 5. számú táblázatban az egy főre jutó GDP alapján készített rangsort (amelyben Törökország a kilencedik helyen áll!), és kivesszük a járadékgazdaságokat a listából, akkor láthatjuk, hogy Törökország az első!

Eddig a demográfiai robbanás és a szegénység kérdését tekintettük át, a következő alfejezetben az ezekből is következő tudás-deficitről ejtünk szót, ami jelentős mértékben befolyásolja a térség jövőjét politikai és gazdasági szempontból egyaránt.

5.1.3. Tudás-deficit a Közel-Keleten

Az első érdemlést említő tényező az oktatás rendszerének kiépítése és modernizálása volt. A már többször idézett AHDR a térség humán fejlődése előtti egyik akadályként a tudás-deficitet említi, mégis el kell ismerni, hogy e tekintetben a közel-keleti országok relatív értelemben jelentős eredményeket értek el az elmúlt fél évszázadban (AHDR[2002]:p.51.). Mind a tömegoktatás, mind a felsőoktatás terén végbement egy reformfolyamat, amelynek révén egyre többen végeztek el alap-, illetve középfokú iskolákat. A felsőoktatásból kikerülő fiatalokat a második világháborút követő évtizedekben a közszféra szívta fel, vagyis ennek is betudható az állami bürokrácia kiszélesedése. A modern ismeretekkel felvértezett fiatal elit az autoritárius rezsím támogatója lett, így az oktatási rendszer a politikai szocializáció helyszíne is egyben.

Az arab felsőoktatásról általánosságban elmondható, hogy bizonyos tudományágakat preferál másokkal szemben. Például a bölcsészképzés tradicionálisan leértékelt területnek minősül, ugyanis az itt végző fiatalok potenciálisan a hatalmon lévő elit legfőbb ellenlábasai. Így egyes országokban (pl.: Egyiptom) nagyobb összegű állami ösztöndíjakkal és jelentősebb anyagi forrásokkal támogatják a természettudományokat.¹²³

¹²³ Nem véletlen, hogy az 1970-es évek élénkülő iszlamizmusának vezéralakjai főként modern tudományokon szocializálódott közgazdászok, jogászok, mérnökök stb.

A Közel-Keleten oktatott társadalomtudományi kurzusok gyakran a Nyugatról importált fogalmakra épülnek, így teljesen elrugaszkodnak a helyi kontextustól. Számos közel-keleti intézményben eleve angolul, vagy más nyugati nyelven folyik az oktatás, amely ismételtén rávilágít az importált ideológiák politikai szerepére (Kamrava[1993]:pp.157-164.; Badie[2000]). Az oktatási rendszer merevsége és csekély alkalmazkodóképessége hozzájárult az autoritárius rezsim újratemelődéésének ördögi köréhez. Egy közel-keleti diák már az alapfokú iskolákban elsajátítja a rezsim által diktált ideológiákat, így azok szinte megkérdőjelezhetetlen axiómákká válnak. Elegendő, ha kezünkbe veszünk egy szíriai vagy egy líbiai olvasókönyvet, máris tapasztalhatjuk a mondatok politikai színezetét. Ebből az is következik, hogy az oktatási rendszer átalakítása az „ellenzéki” mozgalmak egyik legfőbb követelése.¹²⁴

A fenti logikát megfordítva, érdemes Törökországra utalni, ahol az Atatürk reformok része volt egy nyugati oktatási szisztéma totális átvétele, felszámolva a meglévő tradicionális intézményeket. A török oktatási rendszer a kezdetektől fogva az európai értékek elfogadására tanítja a diákot, aminek eredményeként ma már természetes, hogy Törökország európai értelemben véve is szekuláris állam. Az oktatás a politikai indoktrináció terepe is egyben, ami jelentősen befolyásolja az adott ország politikai kultúráját. Az egyetemek számtalanszor a politikai harcok színhelyei, így például Egyiptomban egyetemi oktatókat bocsátanak el, illetve zaklatnak a nemzet érdekeire hivatkozva.

Az oktatás tehát totális konformitásra neveli a lakosságot, aminek következtében a tömegek kiállnak az adott diktátor mellett. Leegyszerűsítés lenne azonban, ha a korábban divatos modernizációs elméleteket véve alapul kijelentenénk, hogy a modernebb oktatási rendszer bevezetésével egy demokratikus politikai társadalom alakulna ki. Az oktatás kérdése ennél lényegesen komplexebb, hiszen magában foglalja a korábban elemzett megkésett nemzetné válásnak a problematikáját is. Az országos oktatási intézmények létrehozása jelentősen hozzájárult a nemzeti identitás kialakításához is. Mindazonáltal az oktatásnak elvülhetetlen szerepe van a térség demokratizációjában.

¹²⁴ Az iszlám neofundamentalisták a szekuláris oktatási rendszer teljes átalakítása mellett érvelnek, és a nyugati tudományokat alapvetően idegennek tartják. Lásd WATERBURY[1994]:pp. 42-43.

A fenitekben leírtak nagyjából az 1970-es évekig bizonyultak igaznak, ugyanis a rendszerrel diszjoljális politikai iszlám megélénkülése éppen az egyetemi szférában kezdődött el, amit az állam nem tudott teljesen kontrollálni.¹²⁵

A második *Arab Human Development Report*ot a szerzők teljes egészében a tudás és az arab világ fejlődése közötti összefüggésnek szentelték. Statisztikai rendkívül borús képet festenek a térség jelenéről és jövőjéről egyaránt. Az oktatással kapcsolatosan külön pontban tárgyalják az analfabétizmust, amely kiemelkedően magas a régióban. Az írástudatlanság problematikájával az eddigiekben publikált mindhárom jelentés foglalkozott: „... az arab országok mintegy 60 millió felnőtt analfabéta terhével lépnek be a 21. századba, akiknek a többsége nő.” (AHDR[2002]: p.51.).

Nemzetközi összehasonlításban ezek a közel-keleti adatok lényegesen rosszabbak a fejlődő országok átlagánál, 1998-ban a felnőttek mindössze 60 százaléka tudott írni-olvasni¹²⁶, a nőknek pedig kevesebb, mint a fele írástudó (a férfiaknak kb. egyharmada analfabéta). Az arab világtól eltérő adatok jellemzik a másik két közel-keleti államot: Törökországot és Iránt. 2003-as adatok szerint Törökországban a felnőtt analfabétizmus aránya 13,5 százalék (a nők esetén 21,4 százalék), míg Iránban a felnőtt lakosság 20,9 százaléka nem tudott írni-olvasni 2003-ban (a nők esetén 27,4 százalék).¹²⁷ Ebből a szempontból tehát Törökországban és Iránban nagyobb a lehetősége a demokratikus politikai rendszer kifejlődésének, illetve (Törökország kapcsán) fenntartásának.

Az írni-olvasni tudás tekintetében óriásiak az egyes közel-keleti országokon belüli regionális különbségek. Az analfabétizmus mértéke szoros összefüggést mutat az urbanizáltság fokával. Azokban az országokban, ahol a lakosság kevesebb, mint a fele lakik városi környezetben, ott lényegesen magasabb az írástudatlanok aránya a lakosságon belül. Marokkóban, ahol 1996-ban a lakosság 47 százaléka városlakó volt, az analfabétizmus aránya egy 1999-es adat szerint 52 százalék (a nők esetén 64,9, a férfiak között 38,9 százalék). Az arab országok közül Kuvaitban a legmagasabb a városiasodottság aránya (96 százalék), és igen magas az írni-olvasni

¹²⁵ Badie „*üres társadalmi tereknek*” nevezi azon szférákat, amelyek képesek kikerülni az állam mindehová elérő hatalmát. A fundamentalista szervezeteket különösen ilyeneknek tartja. Lásd a III. részt BADIE[2000]:pp.186-188.

¹²⁶ Mauritániában, Marokkóban és Jemenben a felnőtt lakosság kevesebb, mint a fele írástudó. A három ország közül Marokkót érdemes külön kiemelni, hiszen minden mutató tekintetében (pl.: egy főre jutó GDP) lényegesen jobb adatokkal jellemezhető, mint a másik kettő.

¹²⁷ Forrás: http://globalis.gvu.unu.edu/indicator_detail (2006.08.14.)

tudók aránya (81,9 százalék). A fenti összefüggésnek Omán mond ellent, amely alapvetően vidéki társadalom (1996-ban a lakosság 12 százaléka élt városokban), mégis relatív igen alacsony az analfabétizmus aránya a felnőtt lakosságon belül (1999-ben 29,7 százalék) (AHDR[2002]:p.151. és p.143.). A Világbank által évenként közétett statisztikai jelentések (*World Development Indicators*) hasonló eredményeket közölnek (Hunter[2005]:p.6.).

A demokratizáció elméleténél láthattuk, hogy a szakértők a sikeres átmenet előfeltételeként tartják számon az írni-olvasni tudók magas szintjét. Megkérdőjelezhető, hogy lehetséges-e egyáltalán fenntartható demokráciát építeni addig, ameddig a Közel-Keleten ilyen magas az analfabétizmus aránya.¹²⁸ Az elméleti fejezetben szóltunk Indiáról, amely éppen azt bizonyította, hogy a szegénység és az analfabétizmus nem akadály a demokratikus intézményrendszer kiépítésének és fenntartásának. India esetén azonban azt is láthattuk, hogy az angolok elleni függetlenségi törekvések már a 19-20. század fordulóján tömegmozgalommá váltak, így az egyszerű emberek a kezdetek kezdetétől fogva részt vettek a politikában. A brit hagyományok, illetve a gyarmatosítók által létrehozott intézmények és szokások szerepét pedig külön hangsúlyozni szükséges. A Közel-Kelet fejlődése ettől alapjaiban eltért, ugyanis a nacionalizmus inkább az elitek ügye volt, és nem vált tömegmozgalommá. A brit és francia gyarmatosítás sem kedvezett annak, hogy megteremtődjenek a parlamentáris demokrácia feltételei.¹²⁹

Az analfabétizmus felszámolásában a 19-20. században jelentős szerepet játszottak/játszanak a hagyományos vallási iskolák, a *madrászák*, amelyek főleg a vidéki fiatalok számára nyújtanak tanulási lehetőséget. A tradicionális *madrászákban* elsősorban vallási tárgyakat oktatnak, és a Korán szövegének memorizálására és recitálására helyezik a hangsúlyt. A vallási iskolákat általában vagy állami pénzből finanszírozzák, vagy a Perzsa-öböl gazdag üzletembereitől kapják a működésükhöz szükséges forrásokat.

¹²⁸ Az oktatás modernizálása nem csak a demokratizáció előfeltétele, hanem a sikeres gazdasági felzárkózásé is.

¹²⁹ Mint már szóltunk róla, a két világháború közötti időszakban a gyarmatosítók megteremtették a képviseleti intézmények csiráit, azonban ezek korántsem voltak demokratikusak, illetve a függetlenséget követően jelentős hányadukat felszámolták.

A madraszák jelentősége a szekuláris oktatási rendszer kialakulásával fokozatosan csökkent, ugyanakkor az 1970-es évek iszlámizációja révén ismét felértékelődött. Az amerikai neokonzervatív politikusok szerint a *madraszákban* a muszlim fiatalokat erőszakra buzdítják és az iszlám legszélsőségebb válfajára tanítják.¹³⁰ Ez a nézőpont véleményünk szerint leegyszerűsítő, és leginkább a nyugat-pakisztáni madraszák egy részére igaz. A hagyományos vallási iskolák hiányában az iskoláskorú fiatalok többsége gyermekmunkát végez, ugyanis a fentiekben bemutatott demográfiai átmenet lekötötte az állami oktatási rendszer kapacitásait.

5.2. A járadékgazdaság

A közel-keleti államok összehasonlító vizsgálata rámutatott arra, hogy a régió néhány országának gazdasági fejlettsége eléri, vagy meghaladja a nyugati demokráciák szintjét. Az olajmonarchiák egy főre jutó GDP adatai kiugróan magasak, amelyből – a politikatudományi szakirodalom szerint – az következik, hogy gazdaságilag érettek a demokratizálódásra. Ennek ellenére az olajmonarchiák többségének politikai berendezkedése kevésbé demokratikus más, gazdaságilag elmaradottabb közel-keleti országokkal összehasonlítva. Ennek oka abban keresendő, hogy az olajmonarchiák többsége ún. járadékgazdaság, amely akadály a demokratizálódásnak.

A fenntartható demokrácia kibontakozásának előzményeként megemlíthető a nyugati társadalmakban létrejött adóztatás, illetve az állami redisztribúció kialakulása. A demokratizáció egyik alaptétele szerint: „nincsen adóztatás képviselő nélkül”, ugyanis a lakosság jövedelmének megadóztatása funkcionális kapcsolatot teremt az állam és a társadalom között. A társadalom elszámoltathatja az államot azért, hogy milyen közcélokra fordította a befolyt adóbevételeket, amely azt feltételezi, hogy a politikai képviselő és részvétel lehetősége fennáll az adott országban.

A közel-keleti országokban a szervesen világgazdasági integráció és a belső gazdasági struktúra nem tette lehetővé, hogy az állam redisztribúciós funkciója kialakuljon. A közel-keleti gazdaságok egyik legelismertebb szakértője, Giacomo Luciani különbséget tesz a termelő államok (*production states*) és a

¹³⁰ Ezen az állásponton van ETZIONI[2006].

járadékgazdaságok között (*rentier states*) aszerint, hogy milyen forrásból származnak a bevételei (Luciani[1994]:p.131.).

A nyugati fejlett államok alapvetően termelő államok, míg a közel-keleti országok többsége járadékgazdaság. A termelő államok jövedelme zömében belföldi adóztatásból származik, azaz az állam függ a társadalomtól. A járadékgazdaság jellemzője, hogy az állam autonóm a társadalomtól, ugyanis az adórendszer fejletlen, és politikai képviselőről sem beszélhetünk. Az állam bevételei főleg „külső” forrásból származnak, amelynek egy hányadát jóléti kiadásokra fordítják (*allocation or distributive state*). Az államnak tehát nincs szüksége a társadalom által teremtett hozzáadott értékre, amelyet adóbevétel formájában visszaforgatnak bizonyos állami feladatok ellátására.

A közel-keleti járadékgazdaságoknak *három típusát* különböztethetjük meg az állam bevételei alapján. A közel-keleti országok egy részének legjelentősebb bevételi forrása az állam területén található ásványkincsek és nyersanyagok exportja, amelyek közül az olaj- és gázkészletek értékesítése emelhető ki. Az olajtermelés – és exportálás a Perzsa-öböl monarchiáinak elsődleges bevételi forrását jelentik. Ehelyütt megjegyzendő, hogy az 1970-es évektől kezdve a közel-keleti országok állami kézbe vették a járadékbevételeket biztosító forrásokat, különösen az olajvállalatokat, amelyet számtalan esetben baloldali ideológiákkal szentesítettek. Marokkó esetén a foszfort lehet ilyen jellegű bevételi forrásként említeni.

A járadékgazdaságok másik fajtája az ország területén található közlekedési utak és más monopóliumok megadóztatásával jellemezhető. Egyiptom például a Szezei Csatorna Társaság államosítása óta (1956) az áthaladó hajóforgalomból olyan bevételhez jut, amelynek elköltéséről nem tartozik elszámolási kötelezettséggel a lakosság számára.

A járadék harmadik formája az ún. stratégiai járadék, amely gyakran az egyes nagyhatalmak által évenként biztosított katonai – és gazdasági segélyből áll.¹³¹ Számos elemző külső bevételi forrásnak tekinti az adott ország külföldön dolgozó állampolgárainak valutában történő hazautalásait.¹³² A szerző véleménye szerint azonban ez nem tekinthető járadéknak, még akkor sem, ha ez az összeg javít a folyó

¹³¹ Mint ismeretes a Közel-Keleten Izrael, Egyiptom és Törökország jut jelentős mértékű segélyhez az Egyesült Államoktól, amelynek oka ezen országok stratégiai fekvése, illetve az USA-hoz fűződő kiemelt kapcsolatrendszerük. A fejlesztési segélyek tekintetében a Palesztin Hatóság kapja a legjelentősebb összegeket, elsősorban az EU-tól.

¹³² Az olajmonarchiákban jelentős számú vendégmunkás dolgozik, akiknek egy része a közel-keleti nem-olajtermelő államokból érkezett (pl.: Egyiptom, Jordánia stb.).

fizetési mérleg hiányán, ugyanis az összeg nem az állami kasszába kerül, hanem a család jövedelmét gyarapítja. Az elmúlt másfél évtizedben például a jordániai gazdaság a közel-keleti háborúk következtében (palesztín intifáda, iraki háborúk, libanoni konfliktus) fellendült, ugyanis a szomszédos országokból az ott élő gazdagok a tőkéjüket Jordániába menekítették és ott fektették be. A háborús konfliktusok lezárása így Jordánia számára kiszámíthatatlan gazdasági helyzetet okozhat, ugyanis az ország nem rendelkezik sem olajkészletekkel, sem más járadékbevételt biztosító monopóliummal.

Az alábbi táblázat a közel-keleti járadékgazdaságokat mutatja be a legfőbb – a társadalomtól független – bevételi forrás feltüntetésével. A táblázat szerint a vizsgált 20 országból 14 járadékgazdaságnak minősíthető.

6. táblázat
A közel-keleti járadékgazdaságok

Ország	A járadékbevétel formája	A járadékbevétel az éves összbevétel (GDI) százalékában 2002-ben
Algéria	szénhidrogén-export	64,6
Bahrein	szénhidrogén-export	69,9
Egyesült Arab Emírátságok	szénhidrogén-export	63,3
Egyiptom	amerikai segélyek ¹³³ és a Szezi-csatorna	n.a.
Irak	szénhidrogén-export	n.a.
Irán	szénhidrogén-export	58,6
Katar	szénhidrogén-export	72,0
Kuvait	szénhidrogén-export	66,4
Líbia	szénhidrogén-export	82,0
Marokkó	foszfát-export	n.a.
Omán	szénhidrogén-export	76,7
Palesztín Nemzeti Hatóság ¹³⁴	nemzetközi segélyezés	22 (2005)
Szaúd-Arábia	szénhidrogén-export	78,0
Szudán ¹³⁵	szénhidrogén-export	20 (2001)

Forrás: OKUGU[2003]

Milyen politikai következményei vannak az állam és a társadalom közötti független viszonyoknak? Luciani a demokratizáció fenti alaptételének fordítottjaként jellemzi a járadékgazdaságokat, vagyis „*nincs képviselő adóztatás nélkül*” (Luciani[2005/a]:p.92.).

¹³³ Az amerikai segélyek éves átlagban két milliárd dollárt tesznek ki.

¹³⁴ www.phrmg.org/Position%20Paper-12%20May%202006.pdf (2006.09.28.)

¹³⁵ www.ias.berkeley.edu/africa/Events/OilHR/Sudan%20Factsheet.pdf (2006.09.28.)

A közel-keleti járadékgazdaságok autoritárius berendezkedésűek, és nem ritkán a társadalom bizonyos csoportjai (etnikuma, vallási közössége, törzse, családja stb.) ellenőrzik és kisajátítják a bevételeket. Például az olajmonarchiák esetén a népes királyi család, a Szaddám-féle Irakban a tikríti elit, Iránban a sah környezete stb. rendelkezett az olajbevétel elosztásának privilégiumával. Az uralkodó/vezető lényegében saját tulajdonaként tekint az államra és a társadalomra, ami lehetetlenné teszi, hogy alulról jövő liberalizációs folyamat bontakozzon ki. Luciani azt is megjegyzi, hogy a járadékgazdaságok általában nem hoznak létre új politikai rendszert, hanem megöröklik a történelemben kialakult formákat (Luciani[2005/b]:p.149.). Norvégia és Venezuela már akkor demokráciák voltak, amikor legfőbb bevételi forrásukká vált az olajbevétel, a közel-keleti olajmonarchiák azonban jóval korábban autoritárius államokká váltak.

A 2003-as és a 2004-es *Arab Human Development Report* két szempontból is foglalkozik a járadékgazdaság problematikájával. Egyrészt, az arab elemzők szerint a tudás alapú társadalom megteremtését hátráltatta, hogy a gyarmati időszak alatt és azt követően is a nyersanyagok kitermelése és feldolgozása külföldiek kezében összpontosult. Az olajkitermelés haszna így minden formájában a nyugati országokat gazdagította, és kizárta a belső fejlődés lehetőségét. Az olajvállalatok államosítását követően is külföldi vendégmunkásokat foglalkoztatott az arab országok többsége, ami gátat szabott a hazai humán erőforrás fejlesztésének (AHDR[2003]:pp.134-135.).

Az AHDR továbbá az autoritárius rezsim újratermelődésének okaként a már említett adóztatás kérdését említi. Az adóztatás szempontjából jól elkülöníthetők a közel-keleti olajtermelő országok a nem olajtermelő országoktól. 2002-es adatok alapján az olajtermelő országokban a GDP-nek mindössze 5 százalékát képezte az adóbevétel, míg a nem olajtermelő országok esetén 17 százalékát. Mindkettő lényegesen elmarad a fejlett országok adataitól, ahol 25-30 százalék körül mozog ugyanez az érték (AHDR[2005]:p.152.).

Ha összehasonlítási alapként nem a fejlett országokat tekintjük, hanem a harmadik világ más régióhoz mérjük a GDP és az adóbevételek arányát, akkor a közel-keleti országok az élen állnak. John Waterbury mutatott rá arra, hogy a Közel-Kelet az 1980-as, 1990-es évek adatai alapján a legjobban adóztatott régiónak számít a fejlődő országokon belül. Az adóztatás mértéke még Latin-Amerikáét is felülmúlja, ahol éppen ekkoriban indult meg a demokratikus átmenet (Waterbury[1994]:p.29.).

A közel-keleti adórendszerek azonban nem tökéletesek, hiszen a lakosság jelentős része adókerülő, illetve az adórendszeren belül a közvetett adók súlya a jelentősebb, ami alapvetően nem kedvez az alulról jövő kezdeményezéseknek. Az AHDR statisztikái szerint a jövedelemadók aránya az összes adóbevételen belül lényegesen csökkent az 1990-es évek folyamán a közvetett adók javára (1992-ben 34 százalékról 2002-ben 28 százalékra csökkent) (AHDR[2005]:p.153.).

A járadékgazdaságok további jellegzetessége, hogy nem alakul ki egy az államtól független középosztály, amely a markáns politikai és gazdasági változások szószólója lehetne. A gazdasági elitet az állam magába olvasztja különböző megrendelésekkel, így függővé teszik őket a mindenkori politikai hatalomtól, amelynek feltétlen támogatójává válnak (Norton[2005]:p.139.). Az uralkodó nem csak a tőkések követeléseit, hanem a széles értelemben vett lakosság igényeit is semlegesíti azáltal, hogy az állampolgárok számára számos szolgáltatást ingyenesen tesz hozzáférhetővé. A közel-keleti olajmonarchiákban a magas szintű egészségügyi ellátás, az iskolarendszer, a helyi telefonhívások ingyenessége, illetve egyéb infrastrukturális jellegű beruházások (pl.: fejlett belső közlekedés és telekommunikáció) lekötözik az embereket a fennálló hatalom irányában. A jóléti kiadások magas szintjét pedig a járadékbevételekből fedezik.

Lisa Anderson – Kornai János nyomán – a közel-keleti országok puha költségvetési korlátjáról ír, amely jelentősen csökkenti a demokratizáció esélyeit a közeljövőben. Anderson szerint a puha költségvetési korlátnak tudható be, hogy a közel-keleti államok gazdasági modernizációja jelentősen elmarad a fejlődő világ más régióitól. Példaként hozza a külföldi működőtőkének a térségbe való beáramlását, illetve az export (a szénhidrogéneket leszámítva) jelentéktelen voltát, amely visszavezethető arra, hogy a politikai elitnek nem állt érdekében a monokulturás gazdaság diverzifikálása (Anderson[1995]). Kivételként említhetők Dubai és Katar, ahol az olajbevétel a nemzeti jövedelem viszonylag alacsony hányadát teszi ki (Luciani[2005/b]:pp.150-151).

Az 1970-es évek két olajárrobbanása váratlan forrásokhoz juttatta a közel-keleti országok egy jelentős hányadát, azonban az 1980-as évek az olajárak csökkenését, következésképpen a költségvetési korlát fokozatos „megkeményedését” eredményezte, ami elvileg teret nyitott az alulról jövő kezdeményezéseknek. Az 1980-as években a járadékok csökkenésével párhuzamosan megerősödött az olajmonarchiákban a magánszféra jelentősége, illetve a világgazdasági nyitottság. Az

1980-as és 1990-es években lezajlott korlátozott politikai liberalizáció a magánszféra növekvő szerepének a következménye (Luciani[2005/b]:p.155).

Az olajtermelő országok 21. századi demokratizációs esélyeit a nem olajtermelő országokkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy jóval kedvezőbbek. Elegendő pusztán az elmúlt néhány év politikai reformjaira gondolni: 2005-ben Szaúd-Arábiában első ízben tartottak helyhatósági választásokat, 2006-ban Kuvaitban a nők szavazati joghoz jutottak, Bahreinben 2002-ben, míg Katarban 2003-ban új alkotmányt fogadtak el stb. (lásd a későbbiekben). Elhamarkodott lenne azonban, ha túlzott optimizmussal szemlélnénk ezen országokat, ugyanis a továbbiakban sem valószínű, hogy átlépnének a „termelő” államok sorába, illetve nem tartjuk valószínűnek azt sem, hogy egy politikailag is elkötelezett magánszféra alakuljon ki. A jelenlegi korlátozott politikai liberalizáció egyáltalán nem érinti az autoritárius rezsimek alapjait, a magántőkések továbbra is apolitikusak maradnak, így valójában egyáltalán nem beszélhetünk demokratizációs folyamatról. A magánszférára való utalás viszont megmagyarázza azt, hogy az elmúlt években miért éppen a olajtermelő járadékgazdaságokban történtek markáns politikai változások, és ehhez képest a többi közel-keleti államban elhanyagolható reformokról beszélhetünk.

5.3. Gazdasági válság és demokratizáció

A közel-keleti régióban – Kelet-Európához hasonlóan – a politikai és a gazdasági reformok szükségessége szimultán jelentkezik. A közel-keleti és észak-afrikai térséget „*kettős ellenállás*” jellemzi, hiszen nem csak a világméretű demokratizációval (a harmadik hullámmal), hanem a nemzetközi szervezetek által javasolt és előírt gazdasági liberalizáció globális folyamatával szemben is rezisztensnek bizonyult. A térség autoritárius rezsimejei és az ún. etatista gazdaságpolitikai kurzus egybeesése között szoros összefüggés van, a kettő erősíti egymást (Bellin[2004]:p.3.). A korábbiakban már szóltunk a közel-keleti állam „univerzális” szerepéről, amely a legfőbb foglalkoztató, a legfőbb befektető stb. A hatalmon lévők alapvetően ellenérdekeltek a gazdasági reformokban, hiszen ez politikai pozíciójukat rendítené meg. A politikai berendezkedés autoritárius jellege és az állam neopatriarchális struktúrája egymást feltételezi.

A disszertáció nem tekinti témájának a közel-keleti gazdaságok makromutatóinak részletes elemzését, ugyanis ez messze meghaladná jelen munkánk korlátait. Ezért inkább az idevonatkozó összefüggések felvázolására törekszünk. Az 1980-as évek közepétől kezdve a közel-keleti és észak-afrikai gazdaságok az olajárak csökkenése, illetve a belső gazdasági szerkezet válsága folytán stagnáló korszakba léptek. A Világbank tanulmánya szerint 1985 és 2000 között a térség egy főre jutó GDP-je évenként átlagosan mindössze 0,5 százalékkal növekedett, ami messze elmarad például a kelet-ázsiai gazdaságoktól, amelyek öt százalék körüli növekedést értek el (*Mena Development Report*[2003]:p.79.).

A stagnálás a külső adósságállomány növekedésével, a költségvetési deficitek emelkedésével párosult, azaz a térségnek nem sikerült a globalizáció által diktált gazdasági versenyben helytállni. Az 1980-as, 1990-es évek fordulóján¹³⁶ a washingtoni konszenzus ajánlásainak figyelembevételével megkezdődtek bizonyos jellegű gazdasági reformok, amelyek a strukturális igazodást, makrogazdasági egyensúlyt, gazdasági liberalizációt és korlátozott privatizációt foglaltak magukba (Bellin[2004]:p.6.). A nemzetközi pénzügyi szervezetek által javasolt neoliberais kurzus szinte teljes mértékben elkerülte a járadékgazdaságokat, amelyek az olajárak csökkenése miatt korlátozott fiskális kiigazításra kényszerültek. A közel-keleti és észak-afrikai térségnek nincsen modell-értékű sikertörténete (mint például a kis tigriseknek Délkelet-Ázsiában), hiszen egyetlen ország sem volt képes kilábalni a gazdasági válságból, még azok sem, amelyek követték a washingtoni konszenzus előírásait (Luciani[2005/b]:p.156.).

A legtöbb Közel-Kelet szakértő szerint a sikeres gazdasági reformokhoz elengedhetetlen a politikai liberalizáció, pontosabban az állam neopatriarchális szerkezetének átalakítása. A gazdasági szerkezetváltás tehát előfeltételezi azt, hogy az állam univerzális gazdasági szerepköre megszűnik. Az idézett Világbank-tanulmány is szakít a gazdasági reformok primátusával, és megállapítja, hogy a gazdasági fejlődés akadályá a „jó kormányzás” (*good governance*) hiánya, amelyet két tényezővel mérnek, az elszámoltathatósággal és az ún. „inkluzivitással” (*inclusivity*, ami a társadalomban meglévő egyenlőségre utal). A Világbank szerint nemzetközi összehasonlításban „kormányzási szakadék” (*governance gap*) jellemzi a térséget, azaz a kormányzás minősége lényegesen elmarad más régióktól. A

¹³⁶ Az egyiptomi infitáh (nyitás) gazdaságpolitikája már az 1970-es években, a Szadat-éra alatt megkezdődött, ami igen korlátozott politikai reformokat is jelentett egyben.

Világbank szakértői a jó kormányzás hiányával magyarázzák a közel-keleti gazdaságok stagnálását, ugyanis a nem megfelelő jogi, politikai és gazdasági környezet elrettenti a magánberuházásokat, illetve alacsony termelékenységet eredményez (*Mena Development Report*[2003]:pp.75-87.).

A korrupció – amelyet nem csak a Világbank, hanem az *Arab Human Development Report* is problémaként említ – megnyilvánulásának egyik formája, hogy bizonyos privilegizált üzleti körök időközönként állami megrendelésekben részesülnek, ami lehetetlenné teszi azt, hogy más, esetleg termelékenyebb vagy jövedelmezőbb vállalatok is részt vegyenek a gazdasági versenyben. A gazdasági növekedés egyik legfőbb akadálya a magántőke fejletlensége, aminek hátterében szintén politikai tényezők állnak.

A korábbiakban kitértünk arra, hogy az olajtermelő monarchiákban a magántőke más közel-keleti gazdaságokhoz képest erősebb és függetlenebb a kormányzattól. A járadékgazdaságokban működő magánszféra azonban belföldön nem talál befektetési lehetőségeket, és ezért külföldre menekíti tőkéjét. Luciani kivételként Dubait és Katart említi, ahol a politikai vezetés vállalkozás-orientált, ami kedvez a hazai fejlődésnek. A többi olajtermelő országban az olajipart, illetve a turizmust leszámítva nem találunk belföldi befektetést. A nem olajtermelő országokban élő vállalkozói réteg (különösen Libanonban, illetve Palesztínában) szintén saját hazáján kívül, vagy az Öböl térségében, vagy Nyugaton keres üzleti lehetőségeket (Luciani[2005/b]:pp.149-159.). A politikai kontextus átalakítása, a korrupció felszámolása lehetővé tenné, hogy a törekeny magántőke belföldön találjon befektetési lehetőségeket, amelyek hozzájárulhatnak ezen gazdaságok fejlődéséhez.

A kiszámíthatatlan politikai helyzet, illetve a fegyveres konfliktusok (Irak, palesztín-izraeli konfliktus) a külföldi befektetőket is elbátortalanítják, aminek következtében (2001-es adat szerint) az arab világ, amely a világ GDP-jének két százalékát adja, a világ összes külföldi működőtőke-befektetésének mindössze 0,8 százalékát vonzotta magához (Henry[2005]:p.114.). A külföldi működőtőke-beáramlás alacsony szintje a neopatriarchális berendezkedés oka és egyben következménye. Nyilvánvaló, hogy mindaddig nem várható az FDI növekedése, ameddig nem rendeződik a külföldi tulajdon jogi háttere, illetve politikai bizonytalanság uralkodik az országban. A külföldi tőke jelenléte ugyanakkor

katalizátora lehet a politikai változásoknak, amennyiben a kiszámítható politizálás és a jogállami keretek mellett foglal állást.

A demokratikus átmenet tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a gazdasági válság kedvező légkört teremt a politikai nyitás szempontjából, amit Spanyolország demokratizációja is alátámaszt. Az életszínvonal romlása és az árak emelkedése gyakran politikai mobilizációval jár, ami az ellenzéki szervezetek összefogásához, és a rezsimmel szembeni követelések megfogalmazásához vezethet. Ellen Lust-Okar tanulmányában Marokkó és Jordánia gazdasági válságainak politikai következményeit vetette össze. Marokkó gazdasági problémái az 1970-es évek közepén jelentkeztek a foszfát-bevételek csökkenésével és az olajár növekedésével, amelyek hatására az IMF-hez fordult. Jordániában az iraki-iráni háború, illetve a külső adósságállomány gyors emelkedése következtében állt elő nehéz gazdasági helyzet, ami 1988-ban szintén IMF-megállapodás aláírásához vezetett (Lust-Okar[2005]:p.145.).

Marokkóban 1981-ben és 1984-ben országsszerte erőszakos tüntetésekre került sor, amelyek oka a lakosságra nehezedő gazdasági nyomás (áremelkedés) volt. Jordániában 1986-ban az egyetemi diákok lázadtak fel, majd az IMF-megállapodást követően, 1989-ben országos megmozdulásokra került sor, amelyek háttérben a jövedelem csökkenése, illetve áremelkedés állt. A politikai követelések szempontjából azonban a két ország eltérő utat járt be, aminek magyarázata az ellenzéki szervezetek egységességének kérdésében található meg.

Jordániában az 1980-as években szinte valamennyi szervezet illegálisnak minősült, tehát egységesen ki volt zárva a politikai folyamatból, míg Marokkóban bizonyos politikai pártok legitimnek számítottak, mások pedig „föld alatt” kényszerültek működni. Ez ahhoz vezetett, hogy Jordániában az ellenzék egységesen kiállt a politikai reformok követelése mellett, amelyet korlátozott formában el is ért az 1990-es évek elején. Ezzel szemben, Marokkóban a királyhoz lojális, legitim politikai pártok az illegális szervezetek követelése nyomán a háttérbe húzódtak, és ellenérdekeltté váltak a lakosság politikai mozgósításában (Lust-Okar[2005]:pp.147-163.). A gazdasági válság tehát önmagában nem generál politikai változásokat, hiszen figyelembe kell venni a politikai intézmények szerepét is, amely a következő fejezet témája lesz.

Érdemes még Tunézia gazdasági és politikai folyamataira utalni. Tunézia belső fejlődése az ún. „chilei modellt” követte az 1980-as, 1990-es évek folyamán,

azaz a gazdasági reformok érintetlenül hagyták az állam represszív voltát (Sivan[2003]:p.18.). A súlyos gazdasági problémák (olajár emelkedésének következményei, külső adósságállomány növekedése, infláció stb.) révén megrendült a bizalom Habíb Bourgibában, az ország első számú emberében, akit 1987-ben egy „alkotmányos puccs” keretében eltávolítottak a hatalomból. Zine-al-Abedín Ben Ali 1988 szeptemberében létrehozta a „nemzeti paktumot”, amely közvetlen párbeszédet jelentett a korábban illegalitásban lévő pártokkal. 1989-ben azonban a rendszer legfőbb ellenlábasát, az MTI-t¹³⁷ kizárta a politikai folyamatból, ami fokozódó elnyomáshoz vezetett, miközben sikerült úrrá lenni a gazdasági nehézségeken (Najem[2003]:pp.193-195.).

Tunéziában felszámolták a szegénységet, létrejött egy viszonylag széles középosztály, és a külföldi működőtőke-beáramlás lényegesen meghaladta a szomszédos országok átlagát (Sivan[2003]:p.18.). Sadiki a mai Tunéziát az 1980-as évek Szingapúrjához hasonlította, amely gazdaságilag sikeres, ugyanakkor politikai rendszere autoritárius és centralizált (Sadiki[2002]:p.138.). Tunézia példája tehát a fenti állítást cáfolja, hiszen politikai reformok nélkül sikerült a globalizáció követelményének megfelelő gazdasági szerkezetet létrehozni.

6. Intézményi struktúra a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

6.1. A fegyveres erők politikai szerepe

A nyugat-európai politikai fejlődés egyik velejárója, hogy a nemzetállam olyan erőszakmonopólium birtokosává vált, amelyet egyetlen orgánus sem kérdőjelezhetett meg. Az állam külső védelmét a hadsereg intézménye hivatott fenntartani, ami az idők során professzionalizálódott és intézményesült. A hadsereg a fejlett demokráciákban nem szól bele a politikai folyamatokba, és felette civil kontroll érvényesül. A hadsereg továbbá nem foglalkozik a belső rendfenntartással, hiszen ez a feladat a rendőri szervek dolga.

A Közel-Keleten és Észak-Afrikában a katonaság fentiekben felsorolt jellemzői nem, vagy csak részlegesen valósultak meg. A térség demokratizációjának egyik akadálya az erőszakszervezetek politikailag domináns szerepe, ami meggátolja

¹³⁷ *Mouvement de la Tendance Islamique*

az alulról jövő politikai kezdeményezéseket. A hadsereg szinte valamennyi közel-keleti országban a politikai status quo elkötelezett híve, és a katonai pálya szorosan összefonódik a politikai karrierrel.¹³⁸ Milyen okokra vezethető vissza a közel-keleti államok praetoriánus jellege?

Történelmileg a katonaság domináns szerepe az oszmán időkbe nyúlik vissza, tehát nem újkeletű folyamat. A közel-keleti hadseregekről megállapíthatjuk, hogy megkérdőjelezhetetlen tekintélyük a múltban gyökerezik. Egyes országokban a nemzeti felszabadító harc és a függetlenség kivívása automatikusan magával hozta az erőszakos szervezetek kitüntetett politikai pozícióját (lásd Algéria függetlenségi háborúját 1954 és 1962 között), és ezzel párhuzamosan (mint például Törökország esetén) fontos szerepet töltött be a nemzeti egység megformálásában.¹³⁹ A közel-keleti hadseregek, különösen a második világháborút követően, a társadalmi-gazdasági változások, azaz a modernizáció támogatói voltak, ami párosult a Nyugat-barát rendszerek (többségében monarchiák) forradalmi megdöntésével (lásd 1952 Szabad tisztek forradalma Egyiptomban, 1958 Karím Kászem-féle puccs Irakban, 1969 Kaddáfi felszámolja a királyság intézményét Líbiában stb.) (Kamrava[2000]:p.76.).

A katonaság továbbá elévülhetetlen érdemeket szerzett az adott ország nemzeti identitásának kialakításában. A fegyveres erők a függetlenséget követő időben a nemzeti egység letéteményesei, és a nacionalizmus ideológiájának lelkes támogatói voltak. Az arab, török és perzsa nacionalizmus hangadói és későbbi karizmatikus alakjai a hadsereg soraiban szocializálódtak (lásd Nasszer, Nimeri, Aszad, Burgiba, Ben Bella stb.) (Picard[2005]:pp.118-119.).

A közel-keleti államokban a hadsereg a felfelé irányuló társadalmi mobilitás egyik legfőbb letéteményese, ugyanis munkalehetőséget és egy magas presztízsű karriert biztosít a nép számára. Szinte egyetlen olyan közel-keleti ország sincsen, ahol a katonai pálya ne élvezné a lakosság szimpátiáját mind a mai napig, amit a térségben zajló háborúk is erősítenek. Az évente megrendezett katonai ünnepek és parádék, illetve a különböző hadgyakorlatok elősegítik a nép politikai

¹³⁸ A közel-keleti országok jelentős hányadában a hatalom csúcsán álló személyek katonai háttérrel rendelkeznek. Például a szíriai Háfiz al-Aszad, az egyiptomi Hoszni Mubarak, az algériai Abdelazíz Búteflika, a líbiai Moammar al-Kaddáfi, de történelmi példaként – többek között – említhetjük az iraki Szaddám Huszeint és a török Kemál Atatürköket is, valamint a jemeni és tunéziai elnököket is.

¹³⁹ Lengyel István a Maghrebről írott munkájában egy fejezetet szentel a katonaság szerepének. Algéria az egyedüli ország a Maghrebben, ahol a függetlenné válás eseménye a hadsereget beemelte a politikába. A többi országban – mivel függetlenségét többé-kevésbé békésen vívta ki – a hadsereg szerepe az államépítésben merült ki. Lásd LENGYEL[2006]:pp.155-159.

indoktrinációját, illetve a megkérdőjelezhetetlen ideológiák életben tartását. A baaszizmus, a nasszerizmus, Palesztína felszabadítása vagy az imperializmus elleni harc az 1950-es, 1960-as évek etatista korszakának olyan nemzeti missziói voltak, amelyekben a hadsereg elsődleges szerepet kapott. Ezen politikai ideológiák pedig végső soron a történelem nélküli államkonstrukciók megszilárdulásához vezettek. Az 1960-es években, különösen az 1967-es hatnapos háborút követően némileg visszaesett a fegyveres erők reputációja a Közel-Keleten, ugyanis nem sikerült megakadályozni az izraeli győzelmet. Az arab részről győzelemként elkönyvelt Jom Kippur (1973. október) háború visszaadta a katonaság presztízsét, ugyanakkor az ideológiai tónus erőteljesen megváltozott a szekuláris nacionalizmus rovására, illetve az iszlamizmus javára (Picard[2005]:pp.120-122.).

Az 1970-es évektől kezdődő korszakban a katonaság és a hatalmon lévő politikai elit közötti összefonódás újabb fejezetéhez érkezett. A közel-keleti államokban a hadsereg elsődleges feladata a belső biztonság szavatolása lett, hiszen a fokozódó iszlamizmus kihívást jelentett a status quo hívei számára. A szakirodalom *mukhábarát*¹⁴⁰ *államoknak (security states)*, azaz biztonsági államoknak nevezi a közel-keleti és észak-afrikai államok többségét, amelyekben az uralkodó elit az elnyomás és a kényszer eszközeinek alkalmazásával hosszabbítja meg elhalványuló politikai legitimitációval bíró hatalmát azáltal, hogy a katonaságot belbiztonsági célokra használja fel (Esposito[2002]:p.143.).

Fontos hangsúlyozni, hogy a katonaság nem csak az alulról jövő kezdeményezések elnyomásának *eszközét* birtokolja, hanem a kényszer alkalmazásának *akaratóval* is rendelkezik. Ez azokban az államokban is fennáll, amelyekben polgári személy a legfőbb vezető, hiszen a rezsim és a fegyveres erők között kölcsönös összefonódás alakult ki (Bellin[2005]:p.26.).

A 7. számú táblázat a közel-keleti országok katonai kiadásait tekinti át, amely nemzetközi összehasonlításban kimagasló, különösen ha a katonai ráfordításokat a GDP-hez(GNP-hez) viszonyítjuk. 2000-ben a közel-keleti és észak-afrikai országok GNP-jük 6,7 százalékát költötték a katonaságra, amely lényegesen meghaladja a világátlagot (3,8 százalék), illetve a NATO tagok együttes költségeit is (2,2 százalék).

¹⁴⁰ A szó titkosszolgálatokat jelent arab nyelven.

A polgárháborúktól és a törzsi konfliktusoktól terhelt szubszaharai államok katonai kiadásai is (4 százalék) messze elmaradnak ezen adatoktól (Bellin[2005]:p.31.). A Világbank a „jó kormányzásról” írott tanulmányában hasonló statisztikákról számol be, ugyanakkor megjegyzi, hogy az 1980-as évek 17 százalékos értékéhez képest lényeges javulás a 6-7 százalék közötti adat (MENA Development Report[2003]:p.69.).

A hadseregre fordított kiadások magas szintje egyrészt oka, másrészt következménye a térségben zajló politikai folyamatoknak. A Közel-Kelet és Észak-Afrika kivételes régió a fegyveres konfliktusok gyakori előfordulása szempontjából is. A második világháború óta a térségben hét konvencionális háború (négy arab-izraeli és a három öbölháború), számos polgárháború (pl.: Szudán, Algéria, Libanon, Jemen, Irakban a kurd felkelések stb.)¹⁴¹, illetve egyéb katonai intervenciók (Izrael libanoni háborúi) és regionális konfliktusok (Nyugat-Szahara, Ciprus) zajlottak le (Waterbury[1994]:p.26.). Kimagasló a térségben létrehozott külföldi katonai támaszpontok száma is, amelyet a lakosság veszélyforrásnak tekint (AHDR[2005]:p.164.). A palesztín kérdés megoldatlansága, az iraki veszély, illetve az iszlámizmus olyan hivatkozási alapok, amelyek elősegítik a katonaság anyagi és politikai jellegű privilégiumainak megőrzését. A közel-keleti vezetők gyakran hivatkoznak ezen veszélyforrásokra, amelyek egyrészt valós veszélyek, másrészt viszont eltúlozzák annak mértékét azért, hogy megőrizzék hatalmukat, és elhalasszák a mélyebb reformokat (Rubin[2002]:p.80.).

A katonai kiadások relatív magas szintjének egyik oka a már többször elemzett járadékgazdaságok problémája, amelyet igyekeztünk tágabb összefüggésrendszerbe helyezni. A nyersanyagok értékesítéséből származó magas bevételek, illetve az ún. stratégiai járadékok¹⁴² a jóléti kiadások mellett lehetővé tették, hogy a hadseregre jelentősebb összegeket fordítsanak.

¹⁴¹ A négy arab-izraeli háború: 1. 1948-1949: az ún. függetlenségi háború. 2. 1956: a szuezi válság. 3. 1967: a hatnapos háború. 4. 1973: Jom Kippur vagy ramadán háború. Az 1982-es sokak által ötödik arab-izraeli háborúnak tartott fegyveres konfliktus véleményünk szerint nem sorolható a *hagyományos* háborúk sorába. A három öbölháború: 1. 1980-1988: az iraki-iráni háború. 2. 1990-1991: a kuvaiti háború. 3. 2003: a Szaddám-rendszer megdöntése érdekében indított háború.

¹⁴² A stratégiai járadék harmadik országok által nyújtott azon katonai és gazdasági segélyeket jelenti, amelyekben a kedvezményezett állam kedvező geopolitikai helyzete, illetve baráti külpolitikai magatartása folytán részesül. Például Egyiptom az Egyesült Államoktól az 1978-as Camp David-i keretegyezmény aláírásától kezdve jelentősebb (általában évi két-két milliárd dollárban) összegekhez jutott.

A katonai kiadások magas szintje és a járadékgazdaság kérdése kölcsönösen egymást erősítő jelenségek, amelyek végső soron visszavezethetők a nemzetközi kapcsolatokban megfigyelhető kölcsönös függőségi viszonyokra. A világ fegyverkereskedelmének kb. 40 százaléka zajlik a Közel-Keleten, ezen belül pedig Szaúd-Arábia, Izrael és az Egyesült Arab Emírátsok a legjelentősebb vásárlók. A túlköltekezés hatalmas összegű forrásokat von el főleg az oktatástól és az egészségügytől, és végső soron akadályozza a demokratikus politikai rendszer kibontakozását.

7. táblázat
Katonai kiadások a közel-keleti országokban¹⁴³

Ország	Katonai kiadások a GDP százalékában*	Katonai kiadások (milliárd USD-ben)*	Külföldről vásárolt fegyverek értéke (millió dollárban, 2003-ban 1990-es árákon)**
Algéria	3,2 (2005)	3,0 (2005)	513
Bahrein	4,19 (2005)	0,630 (2005)	n.a.
Egyesült Arab Emírátsok	3,1 (2000)	1,6 (2000)	922
Egyiptom	3,4 (2004)	2,44 (2003)	504
Irak	n.a.	1,31 (2005)	n.a.
Irán	3,3 (2003)	4,3 (2003)	n.a.
Jemen	6,4 (2005)	1 (2005)	30
Jordánia	11,4 (2005)	1,4 (2005)	258
Katar	10,0 (2000)	0,7 (2000)	10
Kuvait	4,2 (2005)	3,0 (2005)	21
Libanon	3,1 (2004)	0,5 (2004)	n.a.
Líbia	3,9 (1999)	1,3 (1999)	n.a.
Marokkó	5,0 (2003)	2,3 (2003)	n.a.
Omán	11,4 (2003)	0,25 (2004)	14
Szaúd-Arábia	10,0 (2002)	18 (2002)	487
Szíria	5,9 (2000)	0,9 (2000)	15
Szudán	3,0 (1999)	0,6 (2001)	n.a.
Törökország	5,3 (2003)	12,1 (2003)	n.a.
Tunézia	1,5 (1999)	0,36 (1999)	n.a.

*Forrás: CIA Factbook országonkénti nyilvántartásai www.cia.gov.com (2006.08.22.)

** AHDR[2005]:p.248.

A katonai költségvetésből és a fegyvervásárlásokból még gazdaságilag ínséges időkben sem faragnak le, a hadsereg a lakosság számára nehéz időszakokban is megőrizte társadalmi státusát és gazdasági pozícióját. Ráadásul az elmúlt másfél-két évtizedben a középosztály és a katonák közötti jövedelmi szakadék növekedett,

az utóbbi csoport javára. A közel-keleti és észak-afrikai országokban lezajló korlátozott gazdasági liberalizáció ellen a hadsereg úgy próbált meg védekezni, hogy saját vállalkozásokba kezdett. A katonák politikai privilégiumaikat megkísérelték üzletemberként gazdasági előnyszerzésre fordítani, amelynek révén összemosódtak a köz- illetve a magánérdekek (Picard[2005]:p.127.). A szakirodalom hosszasan leírja, hogy a hadsereg profitszerzése nem minden esetben történt legális csatornákon keresztül. A Libanonban állomásozó szírai hadsereg például csempésztevékenységet folytatott az 1990-es évek folyamán, ami fegyvereket, kábítószert és egyéb értékes javak illegális kereskedelmét jelentette, amelyek hozzájárultak jövedelmük növeléséhez.

Ez idáig a katonaságokra jellemző közös tendenciákra hívtuk fel a figyelmet, azonban meg kell állapítanunk, hogy lényeges különbségek figyelhetők meg országokénti összehasonlításban. *Mehran Kamrava* – strukturális szempontból – a közel-keleti államok négy csoportját különbözteti meg az alábbi táblázat szerint:

8. táblázat
A közel-keleti országok típusai a polgári-katonai reláció alapján

A törzsektől függő monarchiák		Autoritárius hivatalnok-politikusok		Kettős hadseregek	Katonai demokráciák
Olajmonarchiák	„Civil-mítosszal” rendelkező monarchiák	„Mukhábarát” államok	Katonai államok		
Szaúd-Arábia	Jordánia	Szíria	Algéria	Irán	Törökország
Kuvait	Marokkó	Egyiptom	Szudán	Irak	
Bahrein		Tunézia		Líbia	
Katar		Jemen			
Egyesült Arab Emirátusok		Palesztín Nemzeti Hatóság			
Omán					

Forrás: Kamrava[2000]:p.71.

Törökország kivételt képez a térségben demokratikus berendezkedésének köszönhetően, illetve a török katonaság jelentős, bár csökkenő politikai szerepe folytán (lásd II. rész 2.2. alfejezetét). A fejlett nyugati államoktól eltérően a török demokrácia egyik sajátossága a katonai vezetők beleszólása a belpolitikai

¹⁴³ A Palesztín Hatóság azért nem szerepel a táblázatban, mert a palesztínok számára a nemzetközi egyezmények (Oszló) megtiltják a katonaság felállítását. A palesztín területek külső védelmét Izrael látja el.

folyamatokba. Törökországban a hadsereg a kemáli értékek védelmezőjének szerepébe került, és amikor úgy látta, hogy ezen alapelvek veszélyben forognak, akkor beleavatkozott a politikai folyamatokba. Paradox módon a török katonaság a szekuláris demokrácia fenntartójává és védelmezőjévé vált, és nem az autoritárius tendenciákat erősítette, ahogy azt számos EU-jelentés megállapítja. Ezt az is bizonyítja, hogy a katonai hatalomátvétel mindhárom alkalommal meglehetősen rövid volt (1960-61, 1971-73 és 1980-1983). A török hadsereg olyan modern intézmény, amelynek nem célja, hogy politikai hatalmát megnövelje, hanem inkább a kemáli elvek, így a szekuláris állam fenntartásán örökdió a háttérből (Kamrava[2000]:p.73.).

Törökországban a hadsereg politikai szerepének letéteményese a Nemzetbiztonsági Tanács, amely az 1960-as katonai puccs után jött létre. A Nemzetbiztonsági Tanács főként magasrangú katonatisztekkel állt, akik „tanácsokat” adtak a kormányzat számára. 2003-ban azonban, az EU-csatlakozás előfeltételeként Törökországban megreformálták a Nemzetbiztonsági Tanácsot, amelynek az élén 2004-től kezdve civil politikus áll. 2006 szeptemberében Ilker Basbug, a török szárazföldi erők parancsnoka a katonai akadémia tanévnyitóján kijelentette, hogy Törökországban szükség van a katonaságra, amely képes megfékezni az iszlámistákat.¹⁴⁴

A közel-keleti monarchiák kapcsán elengedhetetlen szólni a törzsi társadalomszerkezet és a nemzetbiztonság közötti összefüggésekről.¹⁴⁵ Az öbölbeli monarchiákat átszövő törzsi és rokonsági szálak (lásd *aszabijja*) lojalitást jelentenek az uralkodó irányába. Például Szaúd-Arábiában a Nemzeti Gárda a törzsek tagjaiból toborzódik, ami megerősíti a királyi család politikai legitimitációját, illetve a törzsek feletti hatalmát (Kamrava[2000]:p.89.). Ha azt vizsgáljuk, hogy az olajmonarchiák hadserege relatív összehasonlításban mekkora, azt tapasztaljuk, hogy más közel-keleti országokhoz viszonyítva kicsi. A katonaság nem élvez akkora presztízst, mint a térség más államaiban, illetve a magas szintű jóléti kiadások karrier-teremtés szempontjából sem teszik vonzóvá a katonai pályát. Ezen országok védelmüket az Egyesült Államokra bízták, amely katonai jelenlétével belpolitikai feszültségeket okoz. 1990-ben, a második öbölháború kirobbanásakor Szaúd-Arábia amerikai

¹⁴⁴ *General Basbug: Religious sects threaten Turkey's secularity*[2006].

¹⁴⁵ A törzsiség kérdése nemcsak az olajmonarchiák esetén fontos, hanem például a Jordán Hasemita Királyságban az uralkodót a beduin törzsek támogatják. Továbbá Szaddám Huszein Irakja, Líbia és Marokkó is megemlíthető.

katonák segítségére támaszkodott ahelyett, hogy például elfogadta volna Oszáma bin Ládén ajánlatát, aki „arab afgánjaival” a királyi család védelmére sietett volna. A közel-keleti térségben, főként a háborús konfliktusok alkalmával felmerült egy közös hadsereg vagy békefenntartó alakulat létrehozásának igénye azért, hogy a régió országai elkerüljék a külső beavatkozást.

A közel-keleti katonaság kapcsán fontos hangsúlyozni annak etnikai összetételét, különösen ha a Termékeny Félhold térségére, illetve Észak-Afrikára gondolunk. Az európai gyarmatosítás időszakában a hadseregben előszeretettel alkalmaztak vallási vagy etnikai kisebbségekhez tartozó katonákat, amelyek felülreprezentáltak maradtak a függetlenséget követő korszakban is. Szíriában például az alaviták, Algériában az ún. Oujda-csoport, Szudánban arab törzsi csoportok stb. (Picard[2005]:p.120.). Szíriában egyértelmű az összefonódás a katonaság és a politikai hatalom között, ugyanis az Aszad-család ugyanazon kisebbségi csoportból származik, mint a hadsereg túlnyomó része, ami megerősíti a szolidaritást és lojalitást kölcsönöz.¹⁴⁶

Három közel-keleti országban (Irak, Irán és Líbia) párhuzamos katonai szervezetek működnek. Irakban a nemzeti hadsereg mellett, a Baász Pártnak külön militáris szervezete tevékenykedett Népi Hadsereg néven, illetve kiemelendő a legfontosabb védelmi szervezet, a Köztársasági Gárda. A Különleges Köztársasági Gárda – amelyet a nyugati szakértők a legfélelmetesebb egységként tartottak számon – az elnöki paloták védelmét látta el. Wagner Péter tanulmányában részletesen kitért az iraki fegyveres szervezetek és a törzsi szolidaritás kérdésére. Az 1980-as évek derekáig elsősorban szunnita arab törzsekből toborozták az egyes alakulatok tagjait, később már déli síita arabokat is bevontak (Wagner[2003]:pp.134-138.]. Párhuzamos katonai egységek működnek még Iránban és Líbiában is, amelyek egyrészt elősegítik a rezsim ideológiai orientációjának fenntartását, illetve megakadályozzák a rezsimmel szembeni puccsot. Líbiában az 1990-es évek alatt az iszlámisták több puccskísérletet terveztek Kaddáfival szemben, azonban a titkosszolgálatok és a hadsereg leleplezte, és megelőzte ezeket.

A belső rendet fenntartó katonák gyakran különösen lojálisak a vezetővel szemben, amit az különböző privilégiumokkal, vagy anyagi juttatásokkal

¹⁴⁶ Egyes multietnikus közel-keleti országokban, mint például Libanonban, a nemzeti hadsereg összekovácsolja a kisebbségeket, és elősegíti a nemzeti egység létrejöttét. A drúzok azonban továbbra is betöltik a legfontosabb katonai tisztségeket. Libanonban a nemzeti hadsereg mellett a Hezbollah párhuzamos katonai infrastruktúrát tart fenn.

ellentételez. Az ideológia és a hatalomváltás prevenciója mindhárom ország esetén elsődleges szempontok. Irakban a 2003-ban kirobbant háború végén a legnehezebb feladatnak a párhuzamos fegyveres alakulatok felszámolása bizonyult, amely a mai napig megoldatlan.

Végezetül szólnunk kell arról, hogy az egyes közel-keleti országokban a katonaság politikai szerepe hogyan érinti a lakosság mindennapjait. Az *AHDR* és a már idézett Világbank tanulmány egyaránt említi, hogy számos országban rendkívüli állapot van érvényben, ami lehetetlenné teszi az alkotmányos normák betartását. A katonaság gyakorta önálló igazságszolgáltatási rendszert működtet¹⁴⁷, ami az emberi jogok súlyos megsértéséhez vezet. Például Egyiptomban, Szíriában, de Észak-Afrika egyes országaiban is a nemzetbiztonságra hivatkozva gyakran polgári személyeket ítélnék el a hadbíróóságokon, elsősorban azon iszlamistákat, akik veszélyeztetik a fennálló rezsím stabilitását (*AHDR*[2005]:p.123.; *MENA Development Report*[2003]:p.48.).

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a közel-keleti országok militarizáltsága az alábbi tényezőre vezethető vissza: 1. A magas katonai kiadások háttérében a járadékgazdaság kérdése áll, ugyanis a közel-keleti országok egy része a befolyó olajbevételeknek jelentős részét fegyvervásárlásra fordítja (lásd az olajmonarchiák), míg más államokban a nemzetközi segélypolitika (stratégiai járadék) hozzájárult a katonaság anyagi privilégiumainak megőrzéséhez. 2. A közel-keleti államok létrejöttében óriási szerepet játszott a hadsereg, vagy nemzeti felszabadító harc formájában (Algéria), vagy az államépítésben és a nemzeti identitás megerősítésében betöltött funkciója révén. 3. A katonaság és az uralmon lévő politikai elit között kölcsönös összefonódás alakult ki, amely az idők folyamán megerősödött. 4. A legtöbb országban a katonaság jelentős presztízsnak örvend, a katonai pálya a társadalmi mobilitás egyik eszköze. 5. A militarizáltság további oka a közel-keleti és észak-afrikai fegyveres konfliktusok gyakorisága és tartóssága, amelyek tekintetében a régió világviszonylatban kiemelkedőek (különösen az izraeli-palesztín konfliktus, az iraki kérdés és az afgán kérdés van hatással a térségre).

¹⁴⁷ Tegyük hozzá, hogy az Amerikai Egyesült Államokat is érték vádak emiatt.

6.2. Politikai pártok a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

A közel-keleti pártpolitika gyökerei egyes muszlim szerzők szerint a Mohamed próféta halálát követő idősakra vezethető vissza, amikor a hívők közössége az utódlás kérdése miatt kettészakadt. A síiták és a szunniták közötti különbségek inkább politikai, mint vallási jellegűek voltak. A síiták, a szunniták és a kharidzsiták hozták létre az első pártjellegű szerveződések (Abukhalil[1997]:p.153.).¹⁴⁸

A modern pártstruktúra a Közel-Keleten a kolonializmus eredményeként alakult ki. A gyarmatosítók, ahogy a korábbiakban már szóltunk róla, meghonosították a térségben a modern politikai intézményeket, közöttük a pártokat is. A Közel-Kelet és Észak-Afrika politikai fejlődése szempontjából fontos kérdés, hogy a térség mely országaiban milyen jellegű pártstruktúra létezett a függetlenség elérésekor, ugyanis ez meghatározta a jövőt. Három országban – Tunéziában, Dél-Jemenben és Algériában – a függetlenné válásuk pillanatában egyetlen tömegpárt létezett, ami előrevetítette, hogy a kolonializmust követően közvetlenül egypárti autokráciává alakultak. Ennek okaként – Michele Penner Angrist – két tényezőt említ. Egyrészt ezt a három országot érte legkorábban a nyugati befolyás, és itt tartott a legtovább a kolonializmus korszaka.¹⁴⁹ Másrészt egyik országban sem működött választott parlament, ami lehetőséget biztosított volna a helyi elitnek arra, hogy politikai preferenciáit kifejezze (Angrist[2005/a]:pp.121-124.). Algéria kapcsán külön hozzátehetjük, hogy az ország különleges helyzete a francia gyarmati rendszerben, illetve az elhúzódó és véres függetlenségi harc (1954-1962) elősegítette az FLN kizárólagos hatalmát. Tunéziában az Új-Desztúr Párt a két világháború közötti idősokban a társadalom különböző rétegeiből álló tömegpártként jött létre, és nem volt politikai riválisa a független Tunézia megalapításakor.

Az említett három közel-keleti országot leszámítva a többi országban többpárti struktúra működött – Marokkót leszámítva – olyan választott képviselői intézményekkel, amelyekben a politikai elit részt vehetett a döntéshozatalban. A többpárti berendezkedés korlátozott politikai pluralizmust engedélyezett, ami a különféle ideológiák megjelenésében is megnyilvánult. Vajon milyen folyamatok vezettek a születőfélben lévő közel-keleti demokratizáció félbehagyásához?

¹⁴⁸ A síitizmus eredete visszavezethető a „sít-Áli” arab szóra, amelynek jelentése Áli pártja.

¹⁴⁹ Algéria és Dél-Jemen esetén 129 esztendő, míg Tunéziában 76 évet.

Nyilvánvalóan a pártstruktúra milyensége erre a kérdésre pusztán részleges választ adhat, ugyanis más tényezők is szerepet játszottak ebben. A közel-keleti és észak-afrikai országokban a függetlenség pillanatában – leegyszerűsítve – kétféle párt működött: egyrészt a konzervatív pártok, amelyek a status quo megőrzésében voltak érdekeltek, másrészt azok a főként ideológiai alapon szerveződő pártok, amelyek radikális változásokat akartak a fennálló struktúrában (Angrist[2005/a]:p.127.). A konzervatív pártokhoz a gazdasági és politikai elit, a földbirtokosok és az iparosok stb. tartoztak, akik nem kívántak gyökeres változást elérni a gyarmati éra társadalmi felépítésében, hanem valamiféle kontinuumban gondolkodtak, saját hatalmuk prolongálásával. A status quo ellenes politikai szervezetek radikális követelésekkel álltak elő, amelyekkel főleg a hátrányosabb helyzetű embereket, azaz a szélesebb tömegeket mozgósították. Ezen pártok elsősorban valamilyen kizárólagos ideológiával (nacionalizmus, szocializmus, iszlamizmus) tömegmozgalommá váltak (pl.: Muszlim Testvérek Szervezete, Baász Párt stb.).

A konzervatív és a status quo pártiak politikai vetélkedése nélkülözötte a demokratikus normák betartását, ami katonai puccsokhoz (Szudánban Nimeri tábornok katonai hatalomátvétele 1969-ben) és forradalmakhoz vezetett (lásd iráni iszlám forradalom 1979-ben, Szabad Tisztek Forradalma 1952-ben). A rezsinváltás gyakran a gyarmati korszakból megörökölt államforma megváltozását is eredményezte (pl. Irak 1958-ban, Egyiptom 1953-ban, Líbia 1969-ben köztársaság lett, míg Irán 1979-ben iszlám köztársaság lett stb.). A fennálló rezsimek megdöntése szinte valamennyi országban a katonaság jóváhagyásával és támogatásával ment végbe, még akkor is, ha közvetlenül nem vettek részt az eseményekben. A fenti példák esetén – Irán kivételével – a hadseregnek közvetlen szerepe is volt a monarchia megbuktatásában. Az előző fejezetben szoltunk arról, hogy a hadsereg általában változás-párti volt, és támogatta a radikális politikai és gazdasági fordulatokat (pl.:1963-ban Irakban és Szíriában a Baász Párt került hatalomra a katonaság támogatásával).¹⁵⁰

A gyarmati időszak törékeny parlamentáris rendszerei a függetlenséget követően – Törökország kivételével – nem a politikai versengés elvére épültek, hanem átadták a helyüket az autokratikus berendezkedésnek. Az 1950-es és az 1970-

es évek során bizonyos közel-keleti államokban egypárti struktúrák jöttek létre, amelyek élén egy-egy karizmatikus vezető állt.

Az egyiptomi Gamal Abdel Nasszer, az iráni Ruhollah Khomeini, a szíriai Háfiz al-Aszad, az iraki Szaddám Huszein és a líbiai Moammar al-Kaddáfi olyan diktátorok voltak, akik olyan ideológiát képviseltek, amely a néptömegek széles politikai részvételére támaszkodott. A közel-keleti pártok – legyenek azok uralkodók vagy ellenzékiek – élén karizmatikus személyiségek álltak, amolyan „nemzeti hősök”, akik megszemélyesítették az átlagember reményeit. Az 1950-es és 1970-es évek között az olajmonarchiákat leszámítva, jellemzőek voltak a katonai puccsok, vagy a katonaság támogatásával végrehajtott diktatórikus fordulatok, amelyek a kezdeti korlátozott pluralizmus fokozatos felszámolásához vezettek. Egyiptomban a Szabad Tisztek együttműködtek a Muszlim Testvérek Szervezetével, majd az 1950-es évek közepén szembefordultak az iszlamista szervezettel. Irakban az 1960-as évektől kezdve a Baász Párt vált a domináns politikai párttá stb.

Az 1970-es, de különösen az 1980-as évek az autoritárius rezsimek fokozatos nyitását, mondhatni liberalizációját hozta, aminek háttérében a nemzetközi környezet változásai (különösen a világgazdasági válság következtében előállt „igazodási kényszer”)¹⁵¹, illetve a belső elégedetlenségi hullám¹⁵² álltak. A közel-keleti és észak-afrikai vezetők azért, hogy politikai legitimitációjuk további erodálódását megállítsák és hatalmukat meghosszabbítsák, korlátozott reformokba kezdtek, amelyek keretében legalizáltak politikai pártokat is.

Egyiptomban például Nasszer halálát követően, Szadat elnök az 1970-es években korlátozott többpárti struktúrát hozott létre. 1971-ben az addig egységes Arab Szocialista Unión belül engedélyezte három különböző frakció működését, majd 1976-ban a három platformból három pártot alapított. Az Arab Szocialista Unió baloldali szárnyából lett a Tagammu párt¹⁵³, a jobboldalból alakult meg a Liberális Párt (*Al-Ahrár*), és középen a Nemzeti Demokrata Párt, amely a kormányzat és

¹⁵⁰ A fenti folyamatok alól Törökország képez kivételt, ahol kétpárti struktúra érvényesült, és a katonaság pedig status quo- párti volt. Továbbá általánosságban elmondható, hogy a Perzsa-öbölbeli olajmonarchiák sem jellemezhetők így, ugyanis fejlődésük másként alakult.

¹⁵¹ A nemzetközi pénzügyi szervezetek a gazdasági kondicionalitás mellett gyakran politikai feltételeket is megfogalmaztak, amelyeket „kozmetikázott” politikai reformokkal lehetett kielégíteni.

¹⁵² A közel-keleti és észak-afrikai közvélemény az 1960-as, 1970-es évekre kiábrándult a karizmatikus vezetőkől, illetve az általaluk „kinyilatkoztatott” ideológiákból. Az elégedetlenség következtében egyre inkább alulról (és nem felülről) érkezett az igény a hatalmukat bebetonozó vezetők eltávolítására, illetve az etatista modernizáció sikertelenségeinek korrigálására. Az alulról jövő törekvések nem feltétlen a demokratikus politikai rend kialakítására vonatkoztak, de kétségkívül elősegítették azt.

Szadat pártja maradt. Az 1970-es évek végén Szadat nem állít akadályt a liberális Vafd Párt újjászervezése elé, így az Új Vafd Párt néven jött létre. Majd az 1980-as években egy párt, az 1990-es években pedig további nyolc párt kapcsolódik be az egyiptomi politikai folyamatokba. Így összesen 21 ellenzéki párt működik Egyiptomban (Reforming Egypt[2005]:p.14.).

Az egyiptomi ellenzéki pártok többsége tehát a Szadat-rezsim által kreált „báb-szervezet”, amelyek legitimálják a Nemzeti Demokrata Párt hatalmát. A rendszer legjelentősebb ellenzéki mozgalmának számító Muszlim Testvérek szervezetét azonban nem legalizálták (lásd III. rész 2. fejezetét).

Az 1981-ben hatalomra került Hoszni Mubárak egészen az elmúlt évekig nem sokat változtatott elődje politikáján. Mubárak 2005-ben, az elnökválasztás előtt módosította az egyiptomi alkotmány 76. cikkelyét, amely részben a nemzetközi közösség nyomásának, részben a növekvő belső elégedetlenség hatásának köszönhető. Mubárak az alkotmány-módosítással beleegyezett egy többjelöltes és közvetlen elnökválasztásba, amelyet a nemzetközi szakértők Mubáraknak a hatalomról való lemondásával magyaráztak, ami tévedésnek bizonyult. Mubárak szigorú feltételeket állított az elnökjelöltek elé, ugyanis a 2005. évi elnökválasztás után csak olyan pártok állíthatnak jelöltek, amelyek legalább öt évesek, és a parlamenti székek legalább öt százalékát birtokolják. Ezzel sikerült már a következő elnökválasztásból előre kizárni a Muszlim Testvéreket, és más köztisztviseltek számító, de pártokkal kapcsolatban nem álló személyeket is (Reforming Egypt[2005]:p.5.).

Az egyiptomi politikai életben új jelenség a 2004-ben alakult *Kifája*¹⁵⁴ nevű mozgalom. A *Kifája* utcai megmozdulásokat szervezett a választások előtt, amellyel fel akarták hívni a figyelmet a politikai reformok szükségességére, valamint a hatalom túlzott centralizáltságára. A *Kifája* tömegbázisát főként a Mubárak-rendszerből kiábrándult városi elit alkotta, így amelynek következtében nem volt képes működő ellenzéki tömegpárttá válni. A *Kifájának* valójában Mubárak elnöki székből való eltávolításán kívül programja sincsen (Reforming Egypt[2005]:p.10.). Az aktív ellenzéki pártok (Új Vafd és az Al-Ghad) képtelenek ellensúlyt képezni a Nemzeti Demokrata Párttal szemben. A legutóbbi parlamenti választásokon a Muszlim Testvérek függetlenként indult jelöltjei a szavazatok egynegyedét

¹⁵³ Nemzeti Mozgalom az Egységért és a Haladásért (*National Rally for Unity and Progress*).

¹⁵⁴ Jelentése: „elég” (értsd elég a Mubárak-rezsimből).

besöpörték. A Mubarak-féle alkotmánymódosítás tehát nem hozott gyökeres politikai reformot Egyiptomban. Az ország tehát továbbra is liberalizált autokráciának minősíthető.

Ehhez hasonló változások mentek végbe némi időbeli eltéréssel, többek között Algériában, Jordániában és Marokkóban is (Brumberg[2003]:p.35.).

A korlátozott nyitás azonban nem érintette a politikai rezsimek magját, inkább csak olyan felszíni változtatásokról volt szó, amelyek elhitették mind a hazai politikai szereplőkkel, mind a nemzetközi közösséggel, hogy gyökeres politikai fordulat következett be. A Közel-Kelettel foglalkozó szakértők az 1980-as évektől egyre gyakrabban használták a „látszat-demokrácia”, vagy a „kirakat-demokrácia”, vagy a „rizikómentes” demokrácia (*risk-free democracy*) fogalmát, amely arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy a térség számos országában rendszeresen tartanak választásokat, akárcsak egy demokráciában, de a meghatározott időközönként megtartott általános választásokon a karizmatikus vezetők (pl.: Szaddám Huszein) általában 90 százaléknál lényegesen magasabb szavazati aránnyal nyertek (Esposito[1999]:p.244.). A választásokat gyakran alacsony részvétel, kényszer és megfélemlítés jellemezte és a nemzetközi megfigyelők jelenlétének hiányában tartottak meg. A választásokon a jelöltek vagy az uralkodó politikai párt színeiben, vagy független jelöltként indulnak az ellenzéki pártokkal szembeni represszív fellépés, vagy az azokból való kiábrándulás miatt (Langohr[2005]:p.205.).

A látszat-demokráciák lényege, hogy a rezsimek legalizál néhány többé-kevésbé lojális pártot, amelyek működését mindaddig engedélyezik, ameddig azok nem veszélyeztetik a fennálló politikai struktúrát. A nemzetközi közösség ezen lépéseket gyakran pozitívként értékeli, még akkor is, hogyha érdemi reformok nem történnek. A közel-keleti és észak-afrikai politikai elit rendelkezik azon jogi eszközökkel is, amelyekkel illegálisba kényszerítheti a nem kívánatos politikai szereplőket vagy intézményeket; illetve megakadályozhatja a rendszerre veszélyes pártok alapítását. Az *AHDR* áttekintése szerint jelenleg 14 arab országban, illetve Törökországban és Iránban is lehet politikai pártokat alapítani az alkotmányos normák és az idevonatkozó törvények betartásával. Líbiában és az olajmonarchiákban nem hozhatók létre politikai pártok – állapítja meg a jelentés (AHDR[2005]:p.110.).

A líbiai politikai rendszer felépítése alapjaiban tér el a többi közel-keleti országtól, és véleményünk szerint egyetlen más állam berendezkedéséhez sem

hasonlít. A Moammar al-Kaddáfi által lefektetett „*harmadik egyetemes elmélet*”, amelyet a *Zöld Könyvben* fejtett ki, részletesen rendelkezik a politikai intézmények szerepéről. Kaddáfi véleménye szerint a modern politikai pártok nem alkalmasak a nép érdekeinek képviselésére:

„A párt a mai diktatúra, a modern diktatórikus kormányzás eszköze. A párt ugyanis a rész uralmát jelenti az egész felett... A párt diktatórikus uralmi eszköz, mely lehetővé teszi az azonos szemléletű és érdekű embereknek, hogy az egész népen uralkodjanak... Világos, hogy a párt-játék félrevezető komédia, mely a demokrácia látszólagos mezében önző hatalmi tartalommal folyik, melynek alapját manőverek, csalások és politikai játék képezik...A párt a modern kor törzse, ő a szekta. A társadalom, melyet egyetlen párt ural, éppen olyan, mint az a társadalom, melyben egyetlen törzs, vagy egyetlen szekta uralkodik...” (Kaddáfi[é.n.]:pp.17-21.).¹⁵⁵

A *Zöld Könyv* nyíltan elutasítja a modern nyugati demokrácia egyik alapelemét, a képviseleti elvet, és helyette a közvetlen demokráciát állítja előtérbe, amely a „tömegek” részvételén alapul. Ezt mutatja az ország államformájának elnevezése (Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamahirijja), amely az arab dsumhúr¹⁵⁶ (tömeg) szóból származik, és jelentése: „néptömegek társadalma” (Rostoványi[2004]:p.312.). A líbiai politikai rendszer formálisan egyetlen közeli állami felépítéséhez sem hasonlít, ugyanakkor az arab szocializmussal rokon vonásokat mutat annyiban, hogy Kaddáfi baloldali retorikát használ és a nép közvetlen részvételére szólít fel. Lényegében a *Zöld Könyvben* leírt elmélet az arab szocializmus líbiai nemzeti válfajának feleltethető meg.

Az olajmonarchiák politikai berendezkedése nem támogatja politikai pártok létrehozását, ugyanis a lakosság érdekeinek artikulációja a tradicionális csatornákon keresztül történik. Modern értelemben vett politikai pártok tehát az Öböl térségében az abszolutista monarchiák keretében nem jöhettek létre. Tévedés lenne azonban azt gondolnunk, hogy egyáltalán nem léteznek ellenzéki csoportosulások ezekben az országokban.

¹⁵⁵ Kaddáfi egyik beszédében utalt arra, hogy a demokrácia kifejezés arab eredetű, ugyanis a démosz és a kurszj szavakból képződött. A démosz latinul népet, a kurszj arabul széket jelent. Tehát a demokráciában a nép képviselői „széken ülnek” és politizálnak a parlamentben.

Kuvaitot és Bahreint külön kiemelhetjük, ahol a nemzeti parlamentekben aktív politikai frakciók, blokkok működnek, helyel-közzel megközelítve a parlamentáris rendszer alapjait. Kuvaitban például az ún. Népi Szövetség (*Popular Bloc*) az uralkodó család legfőbb politikai ellenfele. Bahreinben az ellenzéki erőteljesen kapcsolódik az ország vallási megosztottságához. Az uralkodó család szunnita, míg a lakosság többsége síita, ami komoly politikai feszültségekhez vezetett. A bahreini parlamentben (1972-1975 között, majd 2002-től működik) az ellenzéki szövetségeknek a síiták voltak a tagjai. A 2002-ben választott *madzslisz al-nuvváb* 40 tagjából mindössze 12 síita, mivel számos síita frakció bojkottálta azt. Szaúd-Arábiában és az Egyesült Arab Emírátságokban egyáltalán nem működnek politikai pártok és választott parlamentek sem, míg Ománban és Katarban a parlamenteknek nincs valóságos politikai súlya (Herb[2005]:pp.175-189.).

A közel-keleti országok többségében többpártrendszer működik (az olajmonarchiakat és Líbiát leszámítva), azonban a rezsim komoly akadályokat gördít a működésük/megalapításuk elé. A közel-keleti országok alkotmányainak többségében a politikai jogok között szerepel a pártok és egyéb politikai szervezetek alapításának joga. Az alkotmány azonban egy olyan alapidokumentum, amely többféle értelmezésre adhat lehetőséget, vagy egész egyszerűen nem veszik figyelembe az abban foglaltakat.¹⁵⁷ Az új pártok alapításához Egyiptomban, Jemenben és Jordániában például a hatóságtól előzetes engedélyt kell beszerezni, amelyet nemzetbiztonsági okokra hivatkozva, vagy a nemzet egységének veszélyeztetése miatt meg lehet tagadni. Szíria nem ismeri el a többpárt-rendszert, hanem fenntartja a Baász Párt kizárólagosságát, amelyet törvényi háttér is garantál (AHDR[2005]:pp.117-118.).

A 2002-es *Arab Human Development Report* szerint Algériában és Jordániában működik a legtöbb engedélyezett párt (37, illetve 36), de Marokkóban 22, Egyiptomban 16 és Libanonban 18 párt működik legálisan, ami az elmúlt évekhez képest jelentős előrelépést mutat. Szinte valamennyi arab országban (de Törökországban és Iránban is) léteznek illegális szervezetek, amelyek manapság főként iszlamistákból állnak (AHDR[2002]:p.161.).

¹⁵⁶ A dzsumhúr többszáma a dzsamáhir, amelyet az „ijja” elvont fogalomképzővel kiegészítve megkapjuk a dzsamáhirijja kifejezést.

¹⁵⁷ Az alkotmány szövegének értelmezését általában saját kénye-kedve szerint az uralkodó elit és nem egy független szakmai testület (alkotmánybíróság) végzi. Említettük azt is, hogy számos országban rendkívüli állapot van érvényben, amelynek keretében korlátozzák az alkotmányban lefektetett politikai és polgári jogok érvényesülését.

Vajon az egyre inkább általánossá váló politikai liberalizációban milyen szerepet tölthetnek be a politikai pártok? Lehetnek-e az esetleges demokratizációs folyamat legfontosabb aktorai? Véleményünk szerint – a jelenlegi kondíciókat figyelembe véve – nem, vagy csak korlátozottan alkalmasak a politikai változások előidézésére. A közel-keleti politikai pártok igen gyengék, ugyanis a választott parlamentekbe csak kis számban, kevés képviselővel jutnak be, és csekély hatást képesek kifejteni a törvényhozás folyamatára. Vickie Langohr három tényezőnek tulajdonítja az ellenzéki szervezetek csekély lehetőségeit. Egyrészt a közel-keleti országokban befejezetlen maradt a parlamentarizmus kiépítése, hiszen a nem választott testületek gyakran túlzott befolyással bírnak a politikában. Másrészt az ellenzéki politikusok számtalan esetben független jelöltként, és nem valamelyik párt színeiben indulnak a választásokon, így képtelenek szervezeten fellépni a rezsimváltás érdekében. Harmadrészt pedig külön fontos hangsúlyozni az ellenzéki pártok pénzügyi lehetőségeinek hiányát, ugyanis a törvények gyakran megtiltják, hogy támogatást fogadjanak el külföldről (Langohr[2005]:pp.202-207.).

Az ellenzéki politikai pártok viszonylag nagy számban fordulnak elő Marokkóban és Jordániában, ami külön magyarázatra szorul. Mindkét ország monarchia, viszont gazdaságilag lényegesen törékenyebbek, mint az olajtermelő monarchiák. Egyes vélekedések szerint a monarchiákban az uralkodó család a politikai folyamatok felett áll, így nagyobb annak a valószínűsége, hogy legalizálnak számos ellenzéki szervezetet. A prezidenciális rendszerekben – ezzel szemben – az elnök hatalmának háttérében egy uralkodó párt áll, ami kedvezőtlen az ellenzéki pártok alapítása szempontjából. A fenti példák alátámasztják ezen hipotézis igazságát, ugyanis Szíriában, Egyiptomban vagy más prezidenciális országokban jóval korlátozottabbak az ellenzéki politikusok lehetőségei (Lust-Okar[2005]:p.163.).

6.3. Választási rendszerek és választott intézmények

Az 1980-as évek óta egyes közel-keleti és észak-afrikai államokban többjelöltes választásokat tartottak, amely része a fokozatos politikai nyitásnak. Kérdéses, hogy a fenti pozitív trendek végül egy fokozatos demokratizációba torkollanak-e.

Először is látnunk kell, hogy a választási játékszabályok kidolgozása része a nemzetközi közösség irányában felmutatott látszat-demokratikus intézkedéseknek,

illetve válasz a hatalmon lévők politikai legitimitációját megkérdőjelező belső szereplők követeléseire. A többjelöltes választások elsősorban az ún. liberalizált autokráciákra jellemzőek, mindenekelőtt Jordániára, Marokkóra, Egyiptomra, a Palesztín Nemzeti Hatóságra, Kuvaitra, Libanonra, Tunéziára, Jemenre és Algériára. Ezekben az országokban több pártnak is engedélyezték a működését, és jelentősen kiterjesztették a választásra jogosultaknak az arányát. A rendszeres időközönként megtartott választások kimenetelét különféle technikák alkalmazásával manipulálja a hatalmon lévő elit, így csorbítva azok demokratikus mivoltát (Posusney[2005/b]:p.95.).

Az említett országokban olyan választási törvényt hoztak, amelyek garantálják, hogy az uralkodó párt/személy felülről irányítsa a „demokratizációt”. Egyiptomban például a Szadat-éra reformjai óta (1976) többpárti struktúra működik, ugyanakkor a különféle törvények és egyéb eszközök eredményeképpen mindig az uralkodó Nemzeti Demokrata Párt győz a választásokon. A tavalyi évben első ízben többjelöltes és közvetlen elnökválasztásra került sor, azonban a legfőbb ellenzéki jelölt a rövid kampány előtti hónapokban börtönben volt, ami erőteljesen befolyásolta a választás végkimenetelét. Kuvaitban az öbölháborút követően, 1992-ben tartottak általános választásokat, és az idei évben már a nők is részt vehettek ebben, ugyanakkor az al-Szabáh család hatalmát ezen események nem veszélyeztették. Iránban legutóbb tavaly tartottak elnökválasztást, azonban a jelöltek indulása elé komoly feltételeket szabott az ún. Örök Tanácsa. Ennek ellenére Iránt a Közel-Kelet egyik legdemokratikusabb országaként tartjuk számon (Solingen[2003]:pp.46-47.).

Az iránihoz hasonlóan a palesztín választások (2006. januári parlamenti választások) eredményei nem feleltek meg a nemzetközi közösség elvárásainak, ugyanis a nem favorizált politikai erők győztek. Míg Iránban a konzervatívnak tartott Ahmedinezsád, addig a Palesztín Hatóság területén a Hamász aratott győzelmet, amely megkérdőjelezte az amerikai demokrácia-terjesztés eredményességét a nyugati politikusok körében.

A közel-keleti államok választási tapasztalatait hosszan sorolhatnánk, ehelyett azonban érdekesebb a közös jellemzőket felsorolni. A régió országaiban olyan választási rendszerek működnek, amelyek elősegítik a hatalmonlévők győzelmét. Például Jordániában, ahol a lakosság igen jelentős hányada palesztín, a monarchia az 1990-es évek liberalizáció során megkísérelte „semlegesíteni” a palesztín

szavazatok azáltal, hogy a „bennszülöttek” által lakott területeknek nagyobb súlyt biztosítottak a választási kerületek meghatározásakor. Tunéziában 1989 óta az arra jogosultak pártokra adják le szavazataikat, és az adott kerületben legtöbb szavazatot szerző párt az összes parlamenti helyet megkaparinthatja.¹⁵⁸ Így az uralkodó párt valamennyi választáson elsőprő győzelmet ért el (Posusney[2005/b]:pp.96-97.).

A választási törvényen túlmenően léteznek egyéb technikák a kormányzat kezében, amelyek sokszor előrevetítik a választások kimenetelét. Például gyakori a kényszer alkalmazása a szavazás során, főleg az állami szférában, amely lojalitást követel az ott dolgozóktól. Előfordulnak szavazat-vásárlások, de nem kizárt a többszörös szavazás sem, amely annak ellenére történik meg, hogy azoknak a szavazóknak, akik már leadták voksukat lemoshatatlan festékekkel kenik be a kezét. Továbbá megfélemlítésekkel, a választási szabályok hirtelen megváltoztatásával, szavazatszámhlálási csalásokkal lehet elérni, hogy az uralkodó párt/személy 90 százalék fölötti eredményt érjen el. Külön kérdéses, amire korábbiakban utaltunk, hogy az ellenzéki pártok mennyire megosztottak, képesek-e például koalícióra lépni azért, hogy a hatalom élén változást érjenek el.

A közel-keleti példák arra engednek következtetni, hogy a parlamenti választások a hatóság által megrendezett színjátékok, ugyanis a törvényhozásnak gyakran szinte semmi jelentősége nincsen a végrehajtó hatalom önkényével szemben. Nem véletlen, hogy az *AHDR* az arab államok politikai felépítését az asztrológiából ismert fekete lyukhoz („*Black-hole*” *state*) hasonlítja, amely a politikai és gazdasági hatalom centralizációját és koncentrációját jelent. Az állami végrehajtó hatalmat, amely fekete lyukként mindent magához vonz, így egyetlen intézmény és személy sem képes kikerülni (*AHDR*[2005]:p.126.). Ezzel szemben, véleményünk szerint a választások még ha alacsony részvétellel és megfélemlítés közepette zajlanak is, elősegíthetik egy felülről irányított graduális liberalizáció (nem feltétlen demokratizálás) esélyét.

A választások kapcsán fontos elemezni az egyéni preferenciák kérdését, vagyis hogy az arra jogosultak milyen elv alapján adják le voksaikat. Említettük, hogy a közel-keleti és észak-afrikai államok társadalmaiban még a globalizáció korában is meghatározó a csoportszolidaritás (*aszabijja*), azaz a törzsi és rokonsági kapcsolatok. Az emberek elsődleges elvként az adott közösséghez való lojalitás elvét

¹⁵⁸ Az arab országokban gyakori az ún. „a győztes mindent visz” típusú választások, amelyek a hatalomban lévőknek kedveznek.

követik a szavazás során, és pusztán másodlagos az ideológiai kötődés szerepe. Gyakran a törzsi kötődés és a pártpreferencia egymást kizárhatja, aminek példája az egyesített Jemen fejlődése (Eickelman[2005]:pp.55-56.). A törzsiség igen fontos szerepet tölt be Jordániában, Marokkóban és nem elhanyagolható a nemrégiben sorra került iraki választások kapcsán sem.¹⁵⁹ A választások még ha demokratikus körülmények közepette is tartják meg, egyáltalán nem biztos, hogy a nyugati minta szerint zajlanak le.

A közel-keleti és észak-afrikai országok pártstruktúrájában tehát elmondhatjuk, hogy lényeges előrelépések történtek az 1980-as évek óta, azonban lehetőségeik továbbra is erősen korlátozottak maradtak.

7. Karizmatikus vezetők és uralkodó családok

A közel-keleti és észak-afrikai autokráciák legjellegzetesebb sajátossága az a személyi kultusz, amely körülveszi a „nemzeti hősként” számon tartott vezetőket, illetve uralkodó családokat. A második világháborút követő nacionalista hullám olyan államférfiakat termelt ki, akik - a kor szóhasználatát felidézve – egy személyben testesítették meg az „elnyomott” népet. A Közel-Keleten négy olyan vezető uralkodott, akik - *weberi* értelemben – karizmatikus legitimációnak örvendtek: Gamal Abdel Nasszer, Ruhollah Khomeini, Szaddám Huszein és részben Moammar al-Kaddáfi.

Gamal Abdel Nasszert, a Szabad Tisztek forradalmától kezdve a hatnapos háborúban elszenvedett vereségig milliók csodálták, nem csak Egyiptomban, hanem az egész arab világban, sőt még a gyarmati sorban lévő afrikai államokban is. Egy olyan nemzeti egységet kovácsoló politikusnak, katonának tartották, aki szembe mert szállni Egyiptom „megalázóival”, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, valamint az állandó ellenséggel, Izraellel. A katonai múlttal rendelkező Nasszer beszédeit milliós tömegek hallgatták az egyiptomi városokban, ahol óriási ovációval üdvözölték a vezetőt.

Az iráni Khomeini ajatollah, aki nézetei miatt előbb iraki, majd franciaországi száműzetésbe kényszerült, az iszlám forradalom karizmatikus egyéniségévé, mondhatni szimbólumává vált, akinek magnókazettán terjesztett beszédeit és

¹⁵⁹ A törzsi társadalom bemutatásához lásd GELLNER[1981].

röpiratait földalatti mozgalmakon keresztül terjesztették az 1970-es években. Khomeinit Teherán utcáin milliós nagyságú tömeg várta, amikor repülőgépe fedélzetén hazaérkezett Franciaországból.

Szaddám Huszein különösen a második öbölháború alatt vált szinte az egész iszlám világban a tömegek által ünnepeelt „ideállá” aki, mint a korabeli Szaladin szembe mert szállni az Egyesült Államokkal és Izraellel.

A fenti négy vezető azonban nem csak karizmájával, hanem brutális erőszak alkalmazásával is elősegítette a politikai status quot. Nasszer például kivégeztette a Muszlim Testvérek Szervezetének vezetőit, Szaddám Huszein vegyi fegyvereket vetett be a kurdokkal szemben, és ellenfeleit pedig kivégeztette stb.

A többi jelentős személyi kultusszal körülvett közel-keleti politikus nem rendelkezett olyan jellegű karizmával, mint az előzőekben bemutatottak. Háfiz al-Aszad vagy Habíb Burgiba, hogy csak kettőt említsünk közülük, elismert államférfinak számítottak országaikban, ugyanakkor rezsimjeik politikai legitimitációja nem feltétlen személyiségükhöz kötődött, hanem akár a katonasághoz, az uralkodó párthoz, vagy domináns ideológiához stb., amelyet nagyobb részt erőszakkal kellett megőrizni. A nem karizmatikus vezetők által irányított országok általában az egypártrendszerek, a személyi diktatúrák és a katonai diktatúrák közötti átmenetet képezik, vagyis mindhárom típus ismertetőjegyeivel rendelkeznek.

1999-ben a *Forbes* magazin szerint a világ tíz leggazdagabb kormány/államfőjéből mindössze három volt nem közel-keleti vagy észak-afrikai származású. Brunei szultánja az első, Beatrix holland királynő a hetedik, míg II. Erzsébet brit királynő tizedik a rangsorban(!). Szaddám Huszein vagyonát, aki hatodik volt a listán 6 milliárd dollárra becsülték, míg a nemrégiben elhunyt szaúdi Fahd királyét (második) 28 milliárd dollárra (idézi Talbi[2003]:p.9.). Ezen adatok meglepőek annak tudatában, hogy többségében olyan vezetőkről van szó, akik szegény országok élén állnak. Mohamed Talbi gúnyosan *Az ezeregyéjszaka meséiben* gyakran megjelenő *Hárún al-Rasídot* körülvevő pompához hasonlította az arab országok vezetőinek mesés vagyonát és fényűző életmódját.

A mesés vagyonok mögött mértéktelen korrupció, nepotizmus és kíméletlen elnyomás áll. Ezen autokráciák mégis rendelkeznek politikai legitimitációval, aminek okát Emmanuel Sivan anyagi szempontokkal, a *khubzizmus* kultúrájával

magyarázza.¹⁶⁰ A kifejezés arra utal, hogy a fennálló rezsimhez hű politikai elit olyan anyagi juttatásokban részesül, amellyel függő helyzetbe kerül (Sivan[2003]:p.18.).

A közel-keleti és észak-afrikai kormány- és államfők tekintetében fontos megállapítani, hogy egyikük sem volt hajlandó átadni a hatalmát más politikai erőnek. A közel-keleti rezsimváltások ezért szinte kizárólagosan a vezető halálával vagy puccsal mentek végbe, ami kizárta a demokratikus fejlődés lehetőségét. Ha a múltbéli tendenciákat előre vetítjük, látnunk kell, hogy meglehetősen kedvezőtlenek a demokratikus reformok esélyei.

Az elmúlt években óriási külföldi és hazai várakozás kísérte a közel-keleti és észak-afrikai „vezetőváltásokat”. Az ezredforduló környékén az arab vezetők egy új generációja jelent meg, akik újfajta politikai nyelvet használva politikai reformról, rugalmas és dinamikus vezetésről áradoztak. A várakozásokat fokozta a Bush-adminisztrációnak a Közel-Kelet demokratizálására meghirdetett programja és retorikája. Az új generáció prominens személyiségei közül néhányan hatalomra is kerültek apjuk halálával. Így II. Abdalláh Jordániában (1999. február), VI. Mohamed Marokkóban (1999. július) és Basár al-Aszad (2000. július) Szíriában utódlással jutottak dominás politikai szerephez. A szakirodalom az ezredforduló környékén „*arab glasznosztynak*” nevezi azt a politikai kurzust, amelyet az új uralkodók meghirdettek.

Jordánia új uralkodója, II. Abdalláh, aki magát a Próféta 43. leszármazottjának tartja, olyan politikai változásokat ígért, amelyek modell-értékűek lehetnek a régió más országai számára. A király tanulmányait angol és amerikai oktatási intézményekben végezte, ahol nagy valószínűséggel elsajátította a modern politika szótárát. Reformjaiban olyan pártrendszer meghirdetését ígérte, amelyben a pártok valós politikai súllyal és támogatással rendelkeznek, és ebből a célból külön minisztériumot alapított. Továbbá fontos szerepet szánt a médiának, amely felelős állampolgárokat nevelhet Jordánia lakosaiból.¹⁶¹

Marokkóban II. Haszan halálát követően fia, VI. Mohamed került az uralkodói székbe, aki a monarchia igen súlyos társadalmi, politikai és gazdasági problémáival került szembe (Maghraoui[2001]). Felesége az egyik legbefolyásosabb

¹⁶⁰ A *khubz* arab szó, jelentése kenyér. A *khubzizmus* arra utaló kifejezés, hogy a középosztály mindaddig támogatja a fennálló rezsimet, ameddig cserébe jóléti juttatásokban részesül. A közel-keleti rezsimek egy része tehát az elitek anyagi támogatásával biztosítja legitimitását, amely részben hasonlít a magyar államszocializmusra.

¹⁶¹ Lásd a király honlapját: www.kingabdullah.jo (2006. 08. 27.).

berber család tagja, ami szimbolikus üzenet a pluralista demokrácia megteremtése szempontjából.

Az emberi jogok terén VI. Mohamed jelentős előrelépéseket könyvelhetett el, ugyanis 2004-ben életbe lépett a családjogi törvény, amely megkönnyítette például a nők válását. Nem érthetünk teljes mértékben egyet azokkal a vádakkal, amelyeket számos Közel-Kelet szakértő megfogalmaz, hogy az új generáció politikusai ugyanazon módszerekkel kormányoznak, mint elődeik; illetve azzal sem, hogy a liberalizált autokráciák „deliberalizálódtak”, vagyis az elmúlt években még messzebb kerültek a demokratizálástól.¹⁶²

Véleményünk szerint Jordániában és Marokkóban a korlátozott pluralizmus felé való nyitás tovább folytatódott az új uralkodók beiktatásakor. Korábban kitértünk rá, hogy e két ország esetén az uralkodó család politikai legitimitációja történelmi mítoszokhoz kötődik, amelyeket az idők jelentősen „megtépázták”. Jelenleg e két országban a legnagyobbak az esélyei a további politikai nyitásnak (Kamrava[1998/a]).

Szíriában – az előző két országhoz viszonyítva – nagyon csekély változásokra került sor. Basár al-Aszad 2000 nyarán szinte valamennyi pozíciót átvett édesapjától, így többek között a fegyveres erők parancsnoka és a Baász Párt főtitkára, illetve a Progresszív Nemzeti Front vezetője lett. A harmincas éveiben járó ifjú elnök, akit 97,3 százalékos eredménnyel „választottak” meg, belpolitikai reformokat, mindenekelőtt a hatalom megosztását ígérte (Perthes[2004]:pp.7-8.).

A „damaszkuszi tavasz” mind a külföldi megfigyelők, mind a hazai közvélemény szerint mélyreható politikai változások képét vetítette előre. Basár al-Aszad elnökségének első évében lényeges személyi változásokat hajtott végre, ugyanis az általa képviselt ifjú generációval töltötte fel a helyi kormányzati szerveket is. A túlzottan gyors gazdasági és politikai reformok arra késztették a szunnita származású alelnököt, Abdul Halím Khaddámot, hogy 2005-ben szakítson Basár al-Aszaddal. Jelenleg Párizsban él, és egy száműzetésben lévő kormány létrehozásán szervezkedik. Khaddám a nemzetközi közvélemény előtt nyíltan felvállalta azt a véleményét, hogy Basár al-Aszad rendelte el Rafik Hariri, volt libanoni elnök 2005-ös meggyilkolását. A volt alelnök az idősebb Aszad „rég” klientúrájához tartozott, akiket Basár megtizedelt a különféle pozíciókban. Ennek ellenére támaszkodott korábbi személyekre is. A fenti változások mellett a mélyreható reformok

elmaradtak, és a közeljövőben nem is várhatóak újabbak. Basár egy olyan pragmatikus autoriter politikus, aki a hatalmi struktúrát megőrizve Szíriát a globalizált világ egyre fontosabb szerepet betöltő tagjává kívánta alakítani, megelőzve a Háfiz al-Aszad-éra marginalizációját (Perthes[2004]:pp.7-26.). Az elmúlt egy-két esztendőben azonban a szíriai vezető pragmatikussága eltűnt, és mind bel-, mind külpolitikájában apjához hasonló, konzervatív keménykezű politikussá formálódott.

Egyiptomban és Líbiában az elmúlt években jelentős bizonytalanságot okozott a hatalom utódlásának megoldatlansága. Hoszni Mubárak, akinek egészségi állapota folyamatosan romlik, egyes vélekedések szerint fiának, Gamal Mubáraknak szánja az elnöki széket, amit a politikai életben való folyamatos próbára tétele is bizonyít. A 2005. évi elnökválasztás valamennyi szakértő számára óriási meglepetést tartogatott, ugyanis a Sarm al-Sejk-i merényleteket követően néhány nappal Mubárak bejelentette, hogy versenybe száll az elnöki posztért, amelyet ismételten toronymagas győzelemmel megnyert. A kairói tavasz – ahogy a 2005. tavaszi alkotmánymódosítást a szakértők elnevezték – kiábrándulást hozott, és néhány évvel elodázta az utódlás kérdését (Reforming Egypt[2005]:pp.8-9.).

Líbiában Moammar al-Kaddáfi fia, Szaif al-Iszlám al-Kaddáfi a legesélyesebb a vezetői székre, habár ő maga többször nyilvánosan visszautasította a hatalom utódlását, mondván hogy Líbia előtt egyetlen út áll, a demokrácia útja. Szaif a London School of Economics-on végezte tanulmányait, és jelenleg egy karitatív szervezetnek a vezetője (bár semmilyen hivatalos pozíciója sincsen), ugyanakkor az idősebb Kaddáfi számos diplomáciai misszióval bízta meg, többek között fülöpszigetek kiadásával. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy Moammar al-Kaddáfi helyét pragmatikusabb fia veszi át a közeljövőben, ami korlátozott nyitáshoz vezethet (Ronen[2005]).

Az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa¹⁶³ (GCC) országainak uralkodóit szemlélve megállapíthatjuk, hogy *weberi* értelemben tradicionális, öröklött legitimitással bírnak. Az uralkodó családok kifejezetten népesek, például Szaúd-Arábiában kb. 15.000 főre tehető a királyi hercegek száma. Ebből az is következik,

¹⁶² Alapvetően pesszimista véleményt fogalmaz meg például BRUMBERG[2003] és SIVAN[2003].

¹⁶³ Az Öböl-menti Együttműködés Tanács (angol nevén: *Gulf Cooperation Council*) 1981. május 25-én jött létre hat ország (Bahrein, Egyesült Arab Emírátsok, Katar, Kuvait, Omán és Szaúd-Arábia) kezdeményezésére. A szervezet célja a gazdasági és társadalmi kérdésekben való együttműködés. Politikai szempontból az iráni iszlám forradalom exportjának lehetősége motiválta a kooperációt, ugyanis az öböl-menti államok tartottak Irán növekvő befolyásától.

hogy az abszolút monarchia politikai berendezkedése némi lehetőséget ad a politikai versengésre, ugyanis az új királyt informálisan az egész királyi családnak jóvá kell hagyni, még akkor is, ha az előző király saját utódjának jelölte ki. „*Érvek szólnak amellett, hogy míg a szaúdi állam autoritárius, addig az uralkodó osztály belső irányítása megközelíti a demokratikus procedurákat*” – véli Jean-François Sez nec (Seznec[2003]:p.77.).¹⁶⁴ Az uralkodó családok közötti belső politikai versengés azonban a szélesebb néptömegek számára nem jelenti a politikai folyamatokban való részvétel lehetőségét.

A külvilág felé az Ál-Szaúd család mindig egységesen lép fel, ami arra enged következtetni, hogy a belső megosztottságuk ellenére konszenzusos döntéshozatal működik. 2000 óta egy családi tanács keretében döntenek el a leglényegesebb kérdéseket. Fahd király 2005-ös halála, és Abdalláh koronaherceg beiktatása alapvetően nem hozott lényegi változásokat az ország életében. Abdalláh a hetvenes éveiben jár, az Ál-Szaúd családon belül pedig ismételten az új király személyéről folyik a vita, melyet az ország romló gazdasági helyzete és az Egyesült Államokhoz fűződő ambivalens viszonya is nehezít. A királyi család legfőbb ellenlábasai a konzervatív iszlamisták táborai, akik az USA-val való kapcsolat felülvizsgálatát követelik, és számos ponton szembenállnak a királyi családdal és annak korrupciójával. Szaúd-Arábia jövője a királyváltás kapcsán tehát nyitott, ugyanakkor nagyon csekély annak a valószínűsége, hogy gyökeres fordulat következne be az ország tradicionális berendezkedésében (Byman[2005]:pp.63-70.).

A közel-keleti és észak-afrikai autoriter vezetők és uralkodócsaládok előtt az új évezred jelentős számú megoldandó feladatot eredményezett. A politikai vezetők legitimitációjuk az elmúlt években megkérdőjeleződött, és ez politikai változások sorát eredményezte, még az örökletes monarchiákban is. Véleményünk szerint tehát a jelenlegi rezsimek a nemzetközi környezet és a belső gazdasági-politikai igazodási kényszer hatására pragmatikus reformokra kényszerültek, amelyek a jövőben is tovább folytatódnak. Nem gyökeres politikai reformokról, hanem inkább a meglévő autoritárius berendezkedés modernizációjáról beszélhetünk.

¹⁶⁴ Fahd király 2005. évi halálát követően az elit letette a hűség esküt (*baj`a*) Abdalláh király előtt.

8. Pozitív trendek a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

A kétpólusú világrend megszűnése és a globalizáció folyamata révén két, a demokratizálódás szempontjából pozitív tendencia rajzolódik ki a Közel-Keleten: a tömegkommunikációs forradalom és a civil társadalom kifejlődése.

8.1. Az új közel-keleti „média” és az információ-robbanás

Az eddigiekben főként a demokrácia-deficit okairól szóltunk, azonban véleményünk szerint két olyan fontos trendet kell megemlíteni, amelyek alapjaiban változtatják meg a közel-keleti és észak-afrikai politikai folyamatokat.

Az elmúlt másfél évtizedben – az Internet és a műholdas csatornák megjelenésével – információ-robbanás játszódott le a közel-keleti arab országok többségében, ami hátrányosan érintette a kormányzatok információs monopóliumát. A közel-keleti és észak-afrikai országokban az írott és az elektronikus médiumok többsége állami kézben van, és alapvetően a politikai propaganda és a lakosság manipulálásának eszközei. Még azokban az országokban is (pl.: Libanon), ahol a magántőke meghatározó a hírközlés terén, komoly jogi és anyagi korlátokat állítanak az új sajtótermékek, tévéállomások regisztrációja elé. A közel-keleti médiumok rendszerint az adott kérdésről a „hivatalos” álláspontot közölték, azaz a hatalmon lévő elit megkérdőjelezhetetlen nézeteit ismertették.

Az elmúlt években számos, a rezsimet bíráló újságíróat börtönöztek be, annak ellenére, hogy a legtöbb közel-keleti és észak-afrikai ország alkotmánya rögzíti a véleménynyilvánítás szabadságát. A kedvező alkotmányos háttér mellett számos törvény korlátozza a közel-keleti média szabadságát. Például szinte valamennyi államban a kormányzat cenzúrával élhet a nemzet biztonságára hivatkozva, vagy már működő sajtótermékeket tilthat be stb. Például 2001 októberében Jordániában egy új törvényt fogadtak el, amelynek alkalmazásával meghatározott esetekben (pl.: terrorveszély, a kormányzat vagy a királyi család bírálata stb.) sajtótermékeket tilthatnak be, és újságírókat csukhatnak le (Al-Zubaidi[é.n.]:pp.10-13.).

A közel-keleti médiában bizonyos tabutémákat nem lehet büntetlenül érinteni. Ilyenek például a hatalmon lévők (elnök, miniszterelnök, királyi család) bírálata, vagy a politikai reformok szükségességének kérdése, illetve bizonyos vallási

kérdések. A médiában megjelenő személyek többsége öncenzúrát gyakorol, megelőzve a kormányzat által kiszabott szankciókat. A közel-keleti média tehát egy kikényszerített politikai konszenzust közvetít a lakosság felé, amelyet semmilyen körülmények közepette sem illik megkérdőjelezni. Az 1980-as, 1990-es években teret nyerő angol nyelvű adások többsége nem jelentett kihívást a rezsím számára, hiszen csak egy meglehetősen szűk körben lehetett fogni.

A hidegháború végén két fontos esemény katalizátorként hatott a monopolizált média átalakulására szempontjából. Egyrészt Egyiptomban, 1989-ben hosszú kormányzati huzavonát követően, szűk körben megkezdhette helyi adását a CNN, másrészt az 1990-ben kirobbant második öbölháború megnövelte a műholdak iránti keresletet. Válaszként főként szaúdi tőkével beindultak az első arab nyelvű műholdas adások: a *Middle East Broadcasting Centre* (MBC), az *Arab Radio and Television* (ART) és az *Orbit*. A három új adó azonban vagy nem foglalkozott politikai kérdésekkel, vagy igyekezett megőrizni a számára otthont, vagy anyagi forrást biztosító kormányzatokhoz fűződő lojalitását (Al-Zubaidi[é.n.]:pp.18-19.).

1996-ban kezdte meg adását a katari székhelyű Al-Dzsazíra, amely hónapokon belül a legnézettebb pánarab televíziós csatornává nőtte ki magát. A televíziót a katari emír alapította és finanszírozza azzal a céllal, hogy nyugati, elsősorban amerikai támogatást kapjon az ország, a régióban kivételes nyitottsága miatt. Az Al-Dzsazíra azonban az előzőekben említett műholdas adásokhoz képest nem ismer tabukat, így például politikailag kikezdte az alapító katari emírt is. Tegyük hozzá, hogy a tévétársaság finanszírozásában egyre inkább a magántőkére támaszkodott az idők folyamán (Miles[2006]:p.23.).

Az Al-Dzsazíra egyes vélekedések szerint hozzájárult egy nyitottabb társadalom, egy pánarab közvélemény létrejöttéhez, amelyet a kormányzatok sem hagyhattak, és hagyhatnak figyelmen kívül (Eickelman[2005]:pp.47-50.). Az Al-Dzsazíra szakított a tabutémákkal, és gyakran élő televíziós vitákat tartanak a demokrácia, illetve a belpolitikai reformok kérdéséről. A tévétársaság így kihívást jelent a nyugati államok, elsősorban az Egyesült Államok számára (hiszen igen kritikusan szemlélte például az iraki intervenciót, vagy a megoldatlan palesztin kérdést), másrészt pedig az egyes kormányzatok számára, amelyeket nem egy ízben nyíltan bírált. A 2003 márciusában kirobbant harmadik öbölháború alatt az Al-Dzsazíra jelentős közvéleményformáló funkciót töltött be, amely befolyásolta az

egyres országok külpolitikájának az alakulását (és nem fordítva, ahogy korábban) (Lynch[2006]:pp.3-6.).

Az Al-Dzsazíra mellett az 1990-es évek második felétől számos rivális műholdas adás kezdte meg működését, amelyek alternatív információs csatornákat jelentettek a „hivatalos” állásponttal szemben. Az említett csatornák mindegyike autentikus médiumként kívánt fellépni, egy közös arab narratívát teremtve.

Kérdéses azonban, hogy a kormányzatoktól független arab tévécsatornák milyen szerepet tölthetnek be egy liberális társadalom kialakulása szempontjából. Egyrésztől még mindig korlátozott a nézettségük, ugyanis a lakosság mindössze 10-15 százaléka tudja fogni ezen adásokat (Eickelman[2005]:p.47.). Pozitívum, hogy az élő tévéadások, ahová bárki betelefonálhat, és ahol egyre gyakrabban szerepelnek nők, és vitatnak meg olyan kérdéseket, mint a demokrácia, vagy az iszlám szerepe a politikában, illetve egyedülálló módon még izraeli politikusokat is meginterjúvolnak, az arab állampolgárokat nagyobb politikai részvételre ösztönzi, és egyenrangú állampolgárokká teszi, szemben a monopolizált állami médiával, amely felülről irányítható bábfigurákká alacsonyítja őket.¹⁶⁵

Egyetérthetünk Hugh Miles szavaival, aki szerint nem szabad túlértékelni a műholdas csatornák és az Internet lehetőségeit, hiszen végső soron ezen információforrások nem helyettesítik a valós politikai szerepeket. „*Csak azért, mert egy nő Szaiúd-Arábiában most megnézhet egy vitát a tévében, és valós időben hozzászólhat, nem azt jelenti, hogy kimehet az utcára, szavazhat egy választás során, vagy csatlakozhat egy politikai párthoz.*” (Miles[2006]:p.22.). Egyáltalán még az is nyitott kérdés, hogy az új arab közvélemény/közszféra liberális beállítottságú lesz-e. Marc Lynch annak a lehetőségét sem tartja kizártnak, hogy a hitelesség és az identitás kérdése, amelyek jelentősen befolyásolják a közvélemény alakulását, a populista/iszlamista nézőpontokat erősíthetik (Lynch[2006]:pp.26-27.).

Egyszerűbben szólva abból, hogy az új arab közvélemény megkérdőjelezi a politikai status quót, és megoldást keres a fennálló mély társadalmi problémákra és regionális kihívásokra, még egyáltalán nem biztos, hogy a demokrácia „szószólói” lesznek. Az azonban, hogy nem egy idegen, külföldi csatorna magyarázza el a demokrácia jelentését, elősegítheti ezen értékek elfogadását, sőt egy alulról

¹⁶⁵ Az Egyesült Államok a térségben súlyos hitelességi problémákkal küzd az afganisztáni, a palesztin, az iraki és az iráni kérdés megoldatlansága miatt, vagyis az ún. puha hatalom (*soft power*) terén meglehetősen hátrányos a pozíciója a Közel-Keleten. Válaszként az USA egy új arab nyelven

táplálkozó politikai konszenzus kialakulását, amely képes a közel-keleti kontextust figyelembe véve adaptálni az „importált ideológiát”. Ez a kérdés azonban nyitott, és függ más politikai tényezők kimenetelétől is.

Végezetül szólnunk kell az iráni médiáról, ugyanis ott egészen más kérdések merülnek fel. Az iráni média az 1990-es évek második felétől kezdve a Khátami-párti reformer és a keményvonalas politikai csoportok közötti küzdelem színterévé vált. 1997-ben a reformer Khátami elnök megválasztásakor a cenzúrázott sajtó és állami tévé a keményvonalas jelöltet támogatta. Később rendszeressé vált a „liberálisnak” bélyegzett médiumok bezárása, vezetőinek zaklatása és bebörtönzése olyan megalapozatlan vádakkal, mint az Izraellel való kollaboráció, vagy az iszlám köztársaság bírálata. Az írott sajtótermékek betiltása azonban nem minden esetben a reformer/keményvonalas szembenálláson alapszik, hanem különböző írott törvényeken és íratlan szokásokon, amelyeket gyakran megkérdőjeleznek az újságírók (Samii[1999]). Irán az egyik „legműveltebb” lakossággal bíró ország, így például rohamosan növekszik az Internet-kávézók és az Internet-használók köre. 2005-ös statisztikai adatok arra engednek következtetni, hogy a lakosság több, mint tíz százalékának (7,5 millió embernek) van hozzáférése a világhálózhoz.¹⁶⁶ Egyes beszámolók szerint a hatóságok filterek alkalmazásával gátolják, hogy az emberek, bizonyos, az iszlám köztársaságot rossz színben feltüntető honlapokat látogassanak, illetve megszigorították az Internet-szolgáltatók működési feltételeit is. Az iráni egyetemista fiatalok többsége jól eligazodik az Internet világában, ami további kihívások elé állíthatja a Khamenei-féle vezetést.

8.2. Civil társadalom a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

A politikatudományi és a szociológiai munkákban a civil társadalom kialakulását több szakértő a demokrácia egyik előfeltételének tartja. Ernest Gellner szerint a demokrácia jelszava helyett inkább a civil társadalom fejlődésére kellene helyezni a hangsúlyt, ugyanis egy meghatározott intézményi rendszer és társadalmi kontextus

sugárzó csatorna indítását jelentette be, *Hurrija* (szabadság) néven, amely az amerikai külpolitika preferenciáira. Az adó az amerikai értékeket kívánja megismertetni az arab közvéleménnyel.

¹⁶⁶ Forrás: *CIA Factbook Iran*[2006]. Gondoljuk végig, hogy milyen kihívást jelent a keményvonalas politikusok számára az Internet. Iránban tilos olyan sajtóterméket (vagy bármilyen más árut) árulni, amelyen lefedetlen fejű nők látszanak. Ezt úgy hidalják át, hogy kivágják, vagy leragasztják azt az

hiányában a politikai részvétel sem értelmezhető. Gellner utal arra, hogy a demokrácia elterjedése világszerte kívánatos folyamat, ugyanakkor a világ országainak egy jelentős hányadában nem kivitelezhető. *„Demokráciára valóban szükség van – a hangsúlyt azonban arra az intézményrendszerre és arra a társadalmi kontextusra kell helyezni, amely lehetővé és kívánatossá teszi azt.”* (Gellner[2004]:p.141.). A demokrácia elmélete túlzottan absztrakt ideál ahhoz, hogy a világ valamennyi országában valósággá váljon, emiatt a hangsúlyt a civil társadalomra kell helyezni. Véleményünk szerint a civil társadalom rendkívül fontos szerepet tölt be egy ország demokratizálódásában, ugyanakkor önmagában nem alkalmas ahhoz, hogy kezdeményezője legyen a politikai reformoknak.

A Közel-Kelettel foglalkozó szakértők között szinte konszenzus alakult ki a civil társadalom létét illetően, ugyanis az 1970-es évektől kezdve megsaporodtak a különféle szakmai szervezetek, egyetemi klubok, illetve az emberi jogi és női szervezetek. Ez a folyamat az általunk vizsgált valamennyi arab országban, illetve Törökországban és Iránban is lezajlott, amit a számok is bizonyítanak. Egy 1991-es statisztikai adat szerint Egyiptomban 13.239 civil szervezet működött, de a megszállt palesztín területeken is jelentős aktivitás mutatkozik (1992-ben 444 szervezet létezett) (AHDR[2002]:p.161.).¹⁶⁷

A civil társadalom kialakulása szorosan kapcsolódik a nyugati történelemhez, és egyes vélekedések szerint idegen az iszlám civilizációtól. A legutóbbi kutatások azonban cáfolják ezt a megközelítést, hangsúlyozván hogy az iszlám világban működtek hasonló szerveződések, amelyek részben függetlenek voltak az államtól (Sajoo[2002]:p.15.). Az iszlám világ történetében három olyan intézmény létezett, amelyek az államtól függetlenül működtek: az ulemá, a törzsek és a tradicionális kereskedők csoportja, a „bazar” (Kamrava-Mora[2003]:p.342).

Mielőtt ismertetnénk a közel-keleti civil szervezetekben rejlő potenciált, szükséges néhány mondat erejéig utalni a demokratizálással való összefüggésre. Egyes szakértők szerint a demokrácia kifejlődésének előfeltétele a civil társadalom kialakulása, amely olyan politikai potenciált rejt magában, ami hozzájárul az

oldalt, vagy részletet. Az Interneten nem lehet egyik pillanatról a másikra eltüntetni mondjuk egy meztelen nő képét.

¹⁶⁷ Frissebb adatok nem álltak rendelkezésünkre, és még a 2002-es *AHDR* is tíz évvel korábbi statisztikákat használ. Ennek oka nyilván az lehet, hogy a hatóságok elzárkóznak a statisztikák publikálásától. Mivel a civil szervezetek számára szinte valamennyi országban kötelező regisztrációt írnak elő, és felettük minisztériumi kontroll érvényesül, így feltételezhetjük, hogy az adatok rendelkezésre állnak.

autoritárius struktúrák felbomlásához. A nyomásgyakorló csoportok rákényszerítik a kormányzatot a politikai nyitásra, ezért az kénytelen engedni a követeléseknek. Más vélekedések szerint a civil társadalom a demokrácia következtében alakul ki, azaz nem előfeltétel, hanem következmény. Az elmélet szerint az államtól független szervezetek nem működhetnek mindaddig, ameddig nem jönnek létre a modern demokrácia alapintézményei.¹⁶⁸ A kérdést konkrétan megfogalmazva: a Közel-Keleten és Észak-Afrikában működő civil szervezetek milyen mértékben járulhatnak hozzá a demokratizálódás folyamatához?

Vickie Langohr tanulmányában rámutatott arra a tényre, hogy a közel-keleti ellenzéki politikai pártok gyengesége részben magyarázatot nyújt a civil szervezetek számának növekedésére. Míg a politikai pártok alapítása előtt a diktatórikus kormányzatok általában komoly intézményi, jogi és anyagi akadályokat támasztanak, addig viszonylag könnyű nem-kormányzati szervezeteket létrehozni. A politikából kiábrándult elit ellenzéki tevékenységét áthelyezte a civil szervezetekbe, amelyeket a hatalom kevésbé képes kontrollálni (Langohr[2005]:pp.194-195.).

Mielőtt a fentiekben feltett kérdésre választ adunk, érdemes meghatározni, hogy mit értünk civil társadalom alatt. Mehran Kamrava és Frank O. Mora definícióját alapul véve a civil társadalom olyan önszabályozó és öngazgató szervezetekből áll, amelyek csoportidentitással bírnak és függetlenek az államtól. Továbbá ahhoz, hogy politikai súllyal is bírjanak, a következő három feltételnek kell eleget tenniük: 1. Irányításuk legyen demokratikus, azaz tagságuk körében reklámozzák a demokratikus értékrendszer fontosságát; 2. Támasszanak követeléseket a kormányzat irányában működési területükön, azaz vagy közvetve, vagy közvetlenül gyakoroljanak nyomást a nagyobb demokrácia érdekében; 3. Alakítsanak ki egymással horizontális kapcsolatokat, amelyek elősegítik, hogy szervezett erőt jelentsenek az adott társadalomban (Kamrava-Mora[2003]:p.328.).

Robert Putnam elemzése hívta fel arra a figyelmet, hogy a civil társadalom tág értelemben való meghatározása nem elégséges a demokrácia működése szempontjából. Vajon a civil társadalomba sorolhatjuk-e például a nők jogainak kiszélesítését követelő emberi jogi szervezeteket, és a diszkriminatívan működő zárt katonai szerveződések, vagy vallási szektákat is? Az államtól függetlenül működő civil társadalom nem feltétlenül segíti elő a demokrácia kialakulását egy országban, különösen ha azt antidemokratikus módszerekkel irányítják (idézi

¹⁶⁸ A civil társadalom és demokrácia összefüggéseire lásd ELLIOT[2003].

Hefner[2005]:pp.16-17.). Nyilvánvalóan a Közel-Keleten működő civil szervezetek egy jelentős hányada nem tesz eleget a fenti kritériumoknak, azonban az iszlám fundamentalizmus kapcsán látni fogjuk (III. rész), hogy antidemokratikus voltak ellenére a jelenlegi politikai rendszerek ellenfelének számítanak.

A közel-keleti és észak-afrikai civil szervezetek többsége olyan közfeladatokat lát el, amelyeket az állami szférának kellene, ugyanakkor a közszféra alkalmatlan ezen funkciók betöltésére. A Palesztín Nemzeti Hatóság területén a közfeladatok ellátását egyrésztől korlátozza az államiság hiánya, pontosabban annak kezdetleges volta, valamint az izraeli megszállás és a fegyveres események. Ilyen közegben jóval nagyobb szerephez jutnak a civil szervezetek, mint más normális körülmények közepette működő államokban. Az első intifáda (felkelés) kirobbanását követően megsokszorozódott mind a vallási alapú, mind a szekuláris jellegű civil szervezetek száma, amelyek elviselhetőbbé tették a lakosság számára a háború terheit. A Hamász 2006 januári választási győzelme számos szakértő szerint annak köszönhető, hogy az egyedüli olyan szervezet, amely képes volt hatékonyan ellátni a közfeladatokat.

A palesztín területeken működő szervezeteknek négy típusát különíthetjük el: 1. politikai csoportok (*dakákin szijászija*), amelyek eszközével elsősorban Jordánia, illetve a Palesztín Felszabadítási Szervezet élt úgy, hogy jelentős pénzüsszegeket juttatott informális szerveződések számára, amely elsősorban a klientelizmus céljait szolgálta; 2. önkéntes társaságok és szövetkezetek, amelyek munkalehetőségekhez juttatják a lakosságot a szűkös időkben; 3. önkéntes tömegszervezetek (pl.: fogyatékosoknak, árváknak, egészségügyi szervezetek, szakmai szövetségek), amelyek „*földalatti szociális munkát*” végeznek az izraeli jelenlét miatt és 4. az iszlamista szervezetek, amelyek közül az 1990-es évek közepén a Hamász és az Iszlám Dzsihád emelhetők ki (Muslih[1995]:pp.245-261).

Egyiptomban az 1950-es, 60-as évektől kezdve növekedett jelentős mértékben a civil szervezetek száma, párhuzamosan a tömegoktatás elterjedésével. A regisztrált szervezetek száma 1976 és 1981 között 41 százalékkal növekedett, majd az 1980-as évektől kezdve némi szigorítás vette kezdetét (Al-Sayyid[1995]:p.273.). A szakmai szervezetek, kereskedelmi kamarák, önkéntes szervezetek és a tradicionális intézmények tagsága megugrott ezekben az években, ami az 1970-es évek általános elégedetlenségi hullámára, az iszlám fundamentalizmus élénkülésére, illetve egyéb társadalmi változásokra vezethetők vissza. A többi forradalmi jellegű

közel-keleti ország vezetése támogatta a civil szervezetek alapítását, amellyel fokozták a lakosság politikai mozgósítását a domináns ideológia nevében. A politikai részvétel egyben ellenőrzési lehetőséget is jelentett, vagyis a rezsimek (pl.: Tunéziában Burgiba elnöksége alatt) maguk hozták létre civil szervezeteket (Bellin[1995]:p.128.).

A civil szervezetek Egyiptomban élvezik az alapvető szabadságjogokat, ugyanakkor velük szembeni elvárásként fogalmazódik meg, hogy ne lépjék át a Mubarak-rezsim által felállított küszöböt. A hatóságok az 1990-es évek folyamán számtalan esetben beavatkoztak azon civil szervezetek működésébe, amelyek politikai indíttatású tevékenységet végeztek, vagy olyan ideológiát képviseltek.

Nemzetközi nyilvánosságot is kapott Szaad Eddín Ibráhím bebörtönzése és az ellene felhozott koholt vádak, amelyek a civil szervezetek további politikai lehetőségeit meglehetősen korlátozta. Szaad Eddín Ibráhím a kairói Ibn Khaldún Központ vezetőjeként részt vett a 2000-ben megtartott parlamenti választások előkészületeiben. 2000-ben 27 munkatársával együtt a hatóságok letartóztatták és az alábbi négy vádpontban találták bűnösnek, amiért hét év letöltendő börtönbüntetést szabtak ki rá: 1. Ibráhím állítólag kenőpénzt adott az egyiptomi televíziónak, hogy tudósítsanak a központ munkájáról; 2. a hatóságok előzetes engedélye nélkül külföldi támogatást kapott az Európai Uniótól; 3. Külföldön hamis képet festett Egyiptomról, ami súlyosan sértette a nemzeti érdekeket; 4. Olyan költségekkel számolt el az Európai Unió felé, amelyek hamis számlákon alapultak.¹⁶⁹

Ibráhím külföldi látogatásai alkalmával többször tartott beszédet az egyiptomi választások antidemokratikus jellegéről, ami felkeltette az egyiptomi hatóságok figyelmét. Végül azonban „csak” három évet töltött a rácsok mögött, ugyanis 2003-ban – elsősorban nyugati nyomásra – kiengedték. Az Ibn Khaldún Központ esete nem egyedi, hanem tipikus. Egyiptomban valamennyi olyan szervezetet, amely az emberi jogok terén működik és esetleg külföldi támogatásban részesül nagyon szigorú szabályok elé állítják. Az 1998-ban hozott 153. számú törvény megszigorította a politikai jellegű szervezetek működését. A Mubarak-rezsim szekuláris ellenzékeként szóba jöhető civil szervezetek hazai lehetőségek hiányában külföldről kapják támogatásukat. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy olyan területeken működnek, amelyek idegeneknek számítanak még Egyiptomban (lásd emberi jogok, környezetvédelem stb.).

1976 és 2001 között az Egyesült Államok (USAID¹⁷⁰) 410 millió dollárral támogatta az egyiptomi civil társadalmat (Langohr[2005]:p.209.). Az új törvény azonban a minisztérium előzetes jóváhagyásához köti a külföldi támogatás elfogadását, és bármikor betilthatja az abban részesülő civil szervezetek működését, különféle okokra hivatkozva. Ráadásul a törvény megtiltja a civil szervezetek politikai tevékenységét, tovább korlátozva a rezsimre való nyomásgyakorlás lehetőségét.

A civil társadalmak a tradicionális öbölmonarchiákban az egyiptomi példától eltérő utat jártak be. Kuvaitban a jelentős hagyományokra visszanyúló ún. *dívánijja-rendszer* képviseli az államtól független szférát. A befolyásos családok tagjai a politikai kérdéseket általában magánházakban vitatták meg, amivel kikerülték a szigorú kuvaiti törvényeket. Az 1980-as években rendszerint hétfőnként ülésező *dívánijja* a politikai nyomásgyakorlás eszközévé vált, ugyanis a nemzetgyűlés összehívását követelte az emírtől. 1989 nyarán, az alkotmányos normákhoz való visszatérést követelő, főleg korábbi parlamenti képviselőkből álló *dívánijja*-tagok összetűzésbe kerültek a kuvaiti hatóságokkal. Az utcára vezényelt rendőri erők számos embert letartóztattak, majd vád hiányában szabadon engedték őket, így az al-Szabáh család reformokra kényszerült. Kellő jogi háttér hiányában nem zárhatták be az otthon rendezett üléseket, így meghallgatták a követeléseiket, és az iraki megszállást követően, 1992-ben korlátozott politikai liberalizációt hajtottak végre (Hicks-Al-Najjar[1995]:pp.190-199.).

A fentiekben két ellentétes példával igyekeztük szemléltetni a közel-keleti és észak-afrikai civil társadalom lehetőségeit és korlátait. Az autonóm szervezetek számának gyarapodása ígéretes tendencia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, ugyanakkor kétséges, hogy önmagában, hatékonyan működő politikai pártok nélkül, illetve jogállam hiányában, képesek-e az autoritárius rendszerekkel szemben kihívást támasztani. A civil szervezetek, mint a kuvaiti példa is mutatja, még egy „zárt” monarchia esetén is képesek nyomást gyakorolni, amit nem szabad sem lebecsülnünk, sem túlértékelnünk.

¹⁶⁹ Egypt's Best Known Activist on Trial[2000].

¹⁷⁰ A *United States Agency for International Development* a nem katonai segélyekért felelős amerikai szervezet.

9. táblázat
Pártok, puccsok és karizmatikus vezetők a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

Ország	Függetlenség éve	Államforma a függetlenné válásakor	Államforma napjainkban	Katonai puccs/politikai hatalomátvétel	Legfontosabb párt(ok)	Karizmatikus vezetők (családok)/ autoriter politikusok
Algéria	1962	köztársaság	köztársaság	1962, 1992	Front Liberation Nationale, FIS	Ahmed Ben Bella, Huari Bumediën, Abdulaziz Búteflíka
Bahrein	1971	monarchia	alkotmányos monarchia	–	nem létezik (parlamenti blokkok működnek)	Al-Khalífa család
Egyesült Arab Emírátságok	1971	monarchia (emírátság)	monarchia (emírátság)	–	nem létezik	Al Maktúm család, Al Nuhajjan család
Egyiptom	1922	királyság	köztársaság	1952	többpárt-rendszer	Gamal Abdel Nasszer
Irak	1932	királyság	köztársaság	1958, 1963, 1968 stb	átmeneti rendszer - korábban Baasz Párt	Szaddám Huszein
Irán	Hivatalosan: 1979	monarchia	iszlám köztársaság	1979	törékeny többpárt-rendszer	Mohamed Reza Pahlavi, Ruhollah Khomeini ajatollah
Jemen	1990	köztársaság	köztársaság	–	többpárt-rendszer	Ali Abdallah Szálih
Jordánia	1946	monarchia	alkotmányos monarchia	–	működő többpárt-rendszer	Huszein király, II. Abdalláh
Katar	1971	monarchia	alkotmányos monarchia	–	nem létezik	Al-Száni
Kuvait	1961	monarchia	alkotmányos monarchia	–	nem létezik	Al-Szabáh
Libanon	1943	köztársaság	köztársaság	1975	felekezeti alapú többpárt-rendszer	Emil Lahúd, Rafik Haríri
Líbia	1951	királyság	arab népi szocialista dzsamáhiríja	1969	nem létezik	Moammar al-Kaddáfi
Marokkó	1956	monarchia	alkotmányos monarchia	1956	működő többpárt-rendszer	V. Mohamed, II. Haszan, VI. Mohamed
Omán	1650	monarchia (szultanátus)	monarchia (szultanátus)	–	–	Kábúsz szultán
Szaúd-Arábia	1932	abszolút monarchia	abszolút monarchia	–	nem létezik	Szaúd-család
Szíria	1946	köztársaság	köztársaság	1963 stb.	törékeny többpárt-rendszer	Háfiz al-Aszad, Basár al-Aszad
Szudán	1956	köztársaság	iszlám köztársaság	1969, 1989 stb	Nemzeti Kongresszus Párt	Nimeri, Basír Haszan al-Turábi
Törökország	(1923)	köztársaság	köztársaság		működő többpárt-rendszer	Kemál Atatürk
Tunézia	1956	köztársaság	köztársaság	1956, 1987	működő többpárt-rendszer	Habíb Burgiba, Zine-al-Abedine Ben Ali

III. Az iszlám neofundamentalizmus ideológiája és a demokráciával való összeegyeztethetőségének kérdése

A közel-keleti és észak-afrikai országok politikai folyamatainak tárgyalásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vallási fundamentalizmus kérdését, amely egyrészt elméleti, másrészt viszont gyakorlati szempontokat vet fel. Az alábbi fejezetek választ kívánnak adni arra a kérdésre, hogy az iszlám neofundamentalizmus mennyiben egyeztethető össze a nyugati demokrácia elméletével.

1. Az iszlám neofundamentalizmus demokráciaértelmezése

Külön elemzés tárgyát igényli az iszlám fundamentalizmus főbb gondolkodóinak bemutatása, ugyanis napjainkban a közel-keleti politikai rezsimek vitathatatlanul legjelentősebb ellenzékét képviselik. Az iszlám fundamentalizmus fogalma meglehetősen vitatott a szakirodalomban, hiszen a terminus a nyugati régiószakértők munkájának eredményeképpen nyert teret. Az iszlám fundamentalizmust egy olyan politikai ideológiának tekinthetjük, amely a vallást használja fel a kitűzött cél – az iszlám állam – megvalósulása céljából.¹⁷¹

Egy neves iszlám szakértő – John Lewis Esposito – értelmezésében a fundamentalizmus helyett a neofundamentalizmus, vagy méginkább a neorevivalizmus kifejezést célszerű használni, ugyanis ezen mozgalmak (szervezetek stb.) nem pusztán a múlt (a VII. század) utánczását, hanem a modern világ kihívásaira való válaszadást is céljaik közé sorolják (Esposito[1999]:p.129.) Az állam és a társadalom reislamizációjának elmélete a XIX-XX. századi modernizációs válságból táplálkozott, ami a nyugati ideológiák és intézmények mesterséges átvételének köszönhető. Az 1967-es hatnapos háború veresége és az iráni iszlám forradalom győzelmének hatása olyan történelmi eseményeknek tekinthetők, amelyek következtében az iszlám neorevivalizmus domináns politikai tényezővé vált. Az 1960-70-es évek a közel-keleti országok életében politikai, hatalmi és egyben ideológiai vákuumot eredményeztek, amelyet egy harmadikutas fejlődési út hangoztatásával, az iszlámmal kívántak kitölteni. Az iszlám neorevivalizmus

¹⁷¹ Az iszlám nemcsak vallás, hanem egy komplex rendszer, amelynek gazdasági, társadalom- és politikaelmélete is van.

különböző gondolkodóknak, aktivista szervezeteknek a gyűjtőfogalma, akik osztják azt az alaptézist, hogy a gazdasági és társadalmi problémák orvoslása az iszlámban keresendő (*Al-izlám huva al-hall*).¹⁷²

A iszlám neorevivalizmust megalapozó legfőbb gondolkodók közé sorolhatjuk az egyiptomi Muszlim Testvérek szervezetének két fő ideológusát: Haszan Al-Bannát és Szajjid Kutbot; valamint a pakisztáni Dzsamáat-i-Iszlámi megalapítóját, Mauláná Abul-Alá al-Maudúdit. A síita iszlámon belül Ruhollah Khomeini ajatollah írásait szükséges elemzni, amelyek az Iráni Iszlám Köztársaság politikai berendezkedésének alapjául szolgáltak. Az iszlám világban a négy teoretikus által kifejtett elméletek a mérsékelt és a radikális neofundamentalisták legfőbb hivatkozási alapjává váltak.

Az egyiptomi Muszlim Testvérek (*Ikhván al-Muszlimín*) alapítója, Haszan al-Banna (1906-1949) az iszlámban kereste napjaink problémáinak orvosságát. Banna az európai kolonializmus és imperializmus kritikusa volt, és az egyiptomi politikai vezetést okolta magatehetetlenségéért, ugyanis az képtelen volt a brit befolyás megszüntetésére. Banna vallási oktatásban is részesült, hiszen a kairói al-Azhar¹⁷³ szemináriumaira járt, valamint kiválóan ismerte a nyugati tudományokat is. Az általa megszervezett Muszlim Testvérek populista színezetű tömegmozgalommá vált, amelynek főleg fiatal értelmiségiek, kereskedők, munkások, az egyiptomi alsó-középosztály voltak a tagjai (Esposito[1999]:p.132.). Banna rövidtávú elképzelése az iszlám forradalom előkészítése volt, amely megteremtené egy igazságos társadalmi berendezkedés alapjait. Az ő értelmezésében az iszlám nem pusztán vallás, hanem az emberi élet valamennyi aspektusát áthatja (Feldman[2003]:p.41.).

Haszan al-Banna államelméletének központi kategóriája a *tauhid* elve, amelyet összeegyeztethetőnek tart a nép politikai részvételével. Az isteni egység és egyedüliség iszlám alapelve véleménye szerint nem zárja ki modern politikai intézmények megvalósítását. Például nem veti el az iszlám állam alkotmányos berendezkedését, és politikai pártok és mozgalmak legalizálását sem. A politikai versengést ugyanakkor a *tauhid* elve szabályozza és korlátozza, hiszen az iszlám államban nem működhetnek olyan pártok, amelyek nem fogadják el az isteni egység elvét. Az ateista pártokat eleve kizárja a politikai rendszerből, ugyanis azok anarchiát

¹⁷² Az iszlám a megoldás.

¹⁷³ A kairói Al-Azhar egyetem az iszlám világ egyik leghíresebb vallási iskolája. A X. században a Fátimidák alapították, majd a későbbiekben a szunnita iszlám intézményévé vált.

idézhetnek elő, amellyel veszélyeztetik a muszlim közösség egységét (Moussalli[2003]:p.68).¹⁷⁴

Banna jelentős szerepet tulajdonít az *umma* politikai részvételének, amelyet összeegyeztethetőnek tart az iszlámmal. A *súra* fogalmának modern interpretációját nyújtja azáltal, hogy összekapcsolja az alkotmányos politikai berendezkedés lehetőségével, amelynek szükségességét a Koránból vezeti le.¹⁷⁵ Az iszlám állam alapja al-Bannánál az iszlám kormányzat, amelynek hatalma az *ummából* eredeztethető. Az iszlám kormányzat tehát politikai és vallási funkciókat is ellát, aminek alapját a néppel való konzultáció (*súra*) elve adja. Az állam irányítója tehát nem rendelkezhet abszolút hatalommal, sőt Banna elveti az egyetlen pártra épülő politikai rendszereket is, amelyek negligálják a nép egy részének a nézeteit. Politikai pluralizmusra van tehát szükség, amely tükrözi az *ummán* belüli véleménykülönbségeket. Az iszlám kormányzat következésképpen kettős felelősséggel tartozik: egyrészt Allah irányában, másrészt elszámoltatható az *umma* felé is. Az iszlám kormányzat tehát a korai iszlám tradícióit alapul véve egy olyan szerződés a nép és az „uralkodó” között, amely folyamatos megújításra szorul a *súra* elvének alkalmazásával. Al-Banna különbséget tesz isteni kormányzás és emberi kormányzás között, amivel az iszlám és a demokrácia, vagyis az isteni - és a népszuverenitás összeegyeztetésére tesz kísérletet. A kormányzat legitimitásának két központi kategóriája: az igazságosság és az egyenlőség, amelyet végső soron a *tauhíd* elve fejez ki. Az iszlám állam alapját a saría adja, amely al-Banna értelmezésében egy olyan társadalmi törvény, ami a nép akaratát fejezi ki. Ezzel iszlamizálja a demokrácia nyugati elméletét. (Moussalli[2003]:pp.67-71.).

A Muszlim Testvérek egy másik teoretikusa, *Szajjid Kutb* (1906-1966) Banna nézeteihez képest radikálisabb felfogású, és elveti a nyugati politikai intézményeknek az iszlámmal való összeegyeztethetőségét. Kutb írásainak és aktivizmusának hatására a Muszlim Testvérek szervezete a radikális fellépést választotta az egyiptomi állammal, a Gamal Abdel Nasszer-féle rendszerrel szemben. Kutb Bannához hasonlóan Kairó legmodernebb oktatási intézményében, a *Dár al-Ulúm*-ban (tudás háza) végezte tanulmányait, ahol a nyugati tudományos eredmények csodálójává vált.

¹⁷⁴ v.ö. a *fitna* és az *ikhtiláf* fogalmával (II. rész 3. fejezet).

¹⁷⁵ „...és tanácskozzál velük a dolgokról. Ha pedig elhatározad magad [valamire], akkor hagytokozzál Allahra!...” Korán 3:159.

Életének meghatározó élménye és fordulata 1948 és 1951 közötti Egyesült Államok-beli útja, amelynek során kiábrándult a nyugati értékekből. Utazása alatt rájött arra, hogy a nyugati társadalom az erkölcsi hanyatlás stádiumába került, amelyet számára a szexuális forradalom, az alkoholizálás és a növekvő erőszak fémjelzett. Különösen megdöbbent az amerikai társadalom rasszizmusán, amelyet az arabokkal és a színes bőrűekkel szemben figyelt meg (Esposito[1999]:p.136.).

Leghíresebb társadalomkritikai és politikai írásának a *Mérföldkövek az úton* (*Maálim fi-l-tarík*) című könyve számít, amely napjaink iszlamistáinak a Bibliájává vált. Bírálja a nyugati liberális demokráciák, illetve a keleti népi demokráciák működését, amelyek vagy az erkölcsi értékek lazulásához, vagy diktatúrához vezettek. Számára az iszlám az egyedüli olyan rendszer, amely képes megoldani napjaink társadalmi, gazdasági és politikai problémáit. A neofundamentalisták többször hivatkoznak – így Kutb is – a Korán 3. szúrájának 110. versére: „*Ti vagytok a legjobb közösség, amely létrejött az embereknek. Megparancsoljátok azt, mi helyénvaló, és megtiltjátok azt, ami elvetendő, és hisztek Allahban...*”. Kutb felfogásában az egész világ a tudatlanság (*dzsáhilija*) állapotában van, amely „*lázadás az Isten földi szuverenitásával szemben*” (Qutb[1998]:p.11.).¹⁷⁶ Kutb a dzsáhilija koncepciójával az iszlám országok fennálló politikai berendezkedését bírálja, amelyek pedig gyakran az iszlám nevében lépnek fel.

Kutb ideológiája meglehetősen forradalmi, ugyanis minden muszlim hívő kötelességének tartja a dzsihadot az olyan ateista kormányzatokkal szemben, mint a nasszeri Egyiptom. A dzsihad¹⁷⁷ célja a muszlim közösség védelme az igazságtalansággal szemben, ami végső soron a fennálló hatalom fegyveres megdöntését jelenti. Kutb tehát nem fogadja el a liberális demokrácia játékszabályait, amelyet az isteni szuverenitás megsértésének tart. A Muszlim Testvérek radikális ideológusa amellet érvel, hogy a világ egészének, – így a muszlimoknak és a nem-muszlimoknak egyaránt – alá kell vetni magát az iszlám szellemiségének és az isteni törvényeknek.

¹⁷⁶ A dzsáhilija kifejezést a muszlim történétírók azokra a *hidzsra* előtti évszázadokra alkalmazták, amikor a társadalom még nem az iszlám alapelvei szerint működött. A dzsáhilija napjainkban a neofundamentalisták közkedvelt kifejezésévé vált, amellyel leggyakrabban saját kormányaikat illetik.

¹⁷⁷ A dzsihad a Koránban „erőfeszítést”, „törekvést” jelent, a nyugati szakértők azonban a „szent háborúval” fogalmával azonosítják. Lásd bővebben TIBI[1998].

Az isteni kormányzás kizárólagossága mellett érvel, amelyet a tauhid szellemében minden körülmények között fent kell tartani. A politikai szabadságjogok alárendelődnek az isteni törvényeknek, ami behatárolja az ember cselekvésének útját és módját. Kutb az iszlám elveit a modern világra alkalmazza, így fontosnak tartja a mindekorai kormányzat nép általi legitimációját. Míg Haszan al-Banna gyógyszere az állam fokozatos reformja és iszlamizációja volt, addig Kutb az iszlám világban működő szekuláris kormányzatok fegyveres megdöntését szorgalmazza, amelyet minden hívő muszlim feladatának tart (Feldman[2003]:p.44.) Kutb számára a dzsihád tehát egyéni kötelesség (*fard ajn*), amely a dzsáhili rezsimek eltörlésére irányul. Érvelése szerint az elnyomó politikai rendszerek megdöntésének célja, hogy az emberek visszanyerjék döntési szabadságukat, hogy saját belátásuk szerint vessék alá magukat Isten akaratának, vagy bármilyen más hitnek (Qutb[1998]:p.56.).

„*Nincs kényszer a vallásban*” (Korán 2:256) – hivatkozik Kutb a gyakran idézett Korán-versre. Az iszlám tehát nem akarja erővel rákényszeríteni nézeteit az emberiségre, ugyanakkor megjegyzi, hogy az iszlám az egész emberiséghez szól. Az iszlám célja, hogy az embert felszabadítsa a szolgaság alól, ugyanis az iszlám elveti azt, hogy egy ember uralkodjon egy másik ember felett. A hatalom csak és kizárólag Istentől eredeztethető, következésképpen minden olyan állam, amely nem az isteni szuverenitásra épül dzsáhili társadalom. Napjaink keresztény és zsidó társadalmi is a tudatlanság világát testesítik meg, ugyanis eltértek az eredeti kinyilatkoztatástól, amit például a szentháromság tana is szemléltet. Továbbá minden bálványimádó közösség is – így India, Japán, a Fülöp-szigetek és Afrika jelentős része – dzsáhili társadalom, ugyanis megsértik az isteni egység elvét (Qutb[1998]:pp.80-81.).

Kutb elmélete bizonyos ponton kifejezetten elitista, annak ellenére, hogy a Muszlim Testvérek szervezete alapvetően populista tömegmozgalommá vált, különösen az 1940-es évektől kezdve. Kutb szerint az isteni szuverenitás megvalósítása végett szükséges, hogy egy új vezetés (élcsapat) jöjjön létre, amely szembefordulna a kormányzattal. Az új elit politikai tevékenységét Mohamed prófétához hasonlítja, aki az *umma* élére állt, és szakított a mekkai vallási tradíciókkal, amelyek ellentétesek voltak az iszlámmal (Qutb[1998]:p.47.). A neofundamentalisták két központi terminusa a *hidzsra* és a *da'ava*. A *hidzsra* utalás az iszlám időszámítás kezdetére, 622-re, amikor Mohamed követőivel együtt (*muhádzsirún*) kivonult a „nem-muszlim” környezetből, amely napjaink modern világára vonatkoztatva annyit jelent, hogy meg kell szakítani mindenféle

együttműködést a dzsáhili kormányzattal. A *da'ava* felhívás arra, hogy az emberiség vesse magát alá isten akaratának, azaz fogadja el az iszlám alapelveit.

Kutb, mint általában minden fundamentalista mozgalom, a világot a „jó” és a „rossz” küzdelmének tartja, amelyben a jót az iszlám rendszere, míg a rosszat a dzsáhili társadalmak reprezentálják. A világon kétfajta párt működik: Allah pártja és a Sátán pártja. Allah pártja (*hizb-Alláh*) a jót testesíti meg, ugyanis az isteni útmutatásra épül, míg a Sátán pártja a nem iszlám elvekre épülő közösségeket jelöli, amely a korábban kifejtett dzsáhilija koncepciónak feleltethető meg (Rostoványi[2004]:p.121.). Kutb demokráciaértelmezése valójában a nyugati típusú liberális demokrácia antitézise, amelyet az iszlámtól idegen ideológiának tart. Számára az ideális állam a *tauhid* elvére épül, amelyet minden körülmények között fent kell tartani. Kutb ideális iszlám állama is a *súra* (konzultáció) elvére épül, amely a legitim kormányzat alapja. A szuverenitás Istené, ugyanakkor a közösség joga (és kötelessége egyben) az isteni útmutatás földi alkalmazása, amivel bírálja az iszlám világ tradicionális vallási értelmiségét (*ulemá*). Véleménye szerint nincs szükség az iszlám hivatalos interpretációjára, hiszen az a közösség (*umma*) egyetértése révén valósul meg. Az uralkodó elit tehát nem birtokol abszolút hatalmat, a nép megvonhatja a legitimitását, amennyiben az nem a Korán elveinek megfelelően irányítja az országot (lásd a dzsáhili társadalmak forradalmi megdöntésének fentebb kifejtett alapjait). Kutb tehát erőteljes korlátokat állít fel, amellyel egy közösségi alapon szerveződő muszlim társadalom általa kívánatos ideálját nyújtja (Moussalli[2003]:pp.63-64.).

A pakisztáni Dzsamaat-i-Iszlami alapítója, Maudúdi (1903-1979) szerint az iszlám politikai rendet három alapelv határozza meg: 1. Isten egyedülisége (*tauhid*); 2. a prófétaság (*riszála*) és végül 3. a kalifátus (*khiláfa*) (Mawdoudi[2001]:p.45.). A *tauhid* elvére épülő iszlám politikai rendszer hangoztatása szinte valamennyi neofundamentalista gondolkodónál visszatérő motívum. Eszerint csak egyetlen Isten létezik, aki minden szuverenitás végső forrása, ami szembenáll a szekuláris liberális demokrácia tézisével (lásd Esposito-Voll[1996]:p.23.). Maudúdi elutasította a muszlim társadalmak nyugatosítását, ugyanakkor kiállt a modernizáció szükségessége mellett. Megtapasztalta a muszlim társadalmak politikai gyengeségét és gazdasági problémáit, és megkísérelte az iszlám olyan jellegű reinterpretációját, hogy az összeegyeztethető legyen bizonyos modern intézményekkel és gondolatokkal, többek között a politikai részvétellel is (Esposito[1999]:p.134.).

Maudúdi elméletében tehát az isteni szuverenitás és a népszuverenitás kizárja egymást, aminek következtében a liberális demokrácia nyugati útja nem alkalmazható a muszlim társadalmakra. Véleménye szerint az iszlám demokrácia a fenti három elven alapszik, amelyben a kalifátus intézménye a közösség egészére vonatkozik. *„Az iszlám felfogása szerint az ember valódi feladata és helye ebben az életben az, hogy Isten földi helytartója legyen.”* – véli Maudúdi (Mawdoudi[2001]:p.47.). Allah tehát az emberiséget úgy teremtette meg, hogy az útmutatása alapján saját maga képes a hatalmat gyakorolni a földön, aminek korlátját az isteni szuverenitás képezi.

Az Isten uralma alatt álló kalifátusnak négy feltételnek kell eleget tenni: 1. A hatalom birtokosa Allah marad, a „tulajdonjogot” nem ruházza át a közösségre; 2. A közösség tehát Allah megbízásából jár el a földi politikai hatalom gyakorlásában, azaz kötelessége, hogy a „tulajdonos” egyetértésével¹⁷⁸ irányítson; 3. A közösség jogait a hatalom birtokosa (azaz Allah) határozza meg; 4. A helytartók (azaz a nép) Allah nézeteit fogadják el, és aszerint járnak el a gyakorlatban (Mawdoudi[2001]:p.48.).

Maudúdi nézeteivel kategorikusan szembeszállt a hatalmon lévő elittel, és a legfontosabb feladatnak a politika és társadalom világának iszlamizációját tartotta. Az általa 1941-ben alapított Dzsamáat-i-Iszlámi a kezdetekben elutasította az indiai szubkontinens kettéosztását, Pakisztán vallásfelekezeti alapon való létrehozását. Ennek oka részben abban rejlik, hogy a Pakisztán állameszme megfogalmazói szekuláris államban gondolkoztak annak ellenére, hogy az ország lakossága az elképzelés szerint az indiai muszlim „nemzet” tagjaiból állna (Haqqani[2005]):p.24.). A Dzsamáat-i-Iszlámi szemben az egyiptomi Muszlim Testvérek szervezetével elitista mozgalomnak és nem tömegpártnak nevezhető. Maudúdi eszméit különösen 1977-től, Zia ul-Hakk tábornok puccsától kezdve kísérelték meg átültetni a gyakorlatba, azzal a céllal, hogy egy iszlám államot hozzanak létre, a korábbi szekuláris berendezkedéssel szemben. Maudúdi elutasítja tehát a demokrácia nyugati válfajának utánzását, ugyanis amellet érvel, hogy az iszlám állam a demokrácia tökéletes formája.

¹⁷⁸ Értsd a sariával összhangban

A demokrácia tehát az ő értelmezésében nem pusztán egy nyugati eszme, hanem egy olyan univerzális érték, amelynek megvalósulási formái civilizációnként eltérőek. „...a nyugati demokrácia a nép uralmának koncepcióján alapul, míg az iszlám demokrácia a nép kalifátusának elvén nyugszik. A nyugati világi demokráciában az emberek az uralkodók: az iszlámban Istené a hatalom, és az emberek az Ő kalifái avagy helytartói.” (Mawdoudi[2001]:p.50.). Nem fogadja el tehát azt a nyugati felfogást, amely szerint a demokrácia egy *szekuláris* kormányzati rendszer. További fontos különbségnek tartja azt is, hogy míg Nyugaton az emberek által választott képviselők hozzák a törvényeket, addig az iszlám állam az isteni törvényen alapszik, amelyet a közösség alkalmaz és követ. Maudúdi tehát nem utasítja el a demokratikus politikai berendezkedést, hanem az iszlám alapelveivel hozza azt összhangba.

Az iszlám állam állam legfontosabb erénye – Maudúdi értelmezésében – az igazságosság. Az állami berendezkedésnek olyan tulajdonságokkal kell rendelkeznie, amelyek összhangban állnak az Isten által kedvelt jegyekkel. Maudúdi egy másik híres munkájában az iszlám megújulása, megújítása mellett áll ki (*tadzsid*), amelynek mentetét az alábbi kilenc pontban foglalta össze:

1. Diagnózis felállítása arról, hogy mi az oka a „tudatlanság” (*dzsáhilija*)¹⁷⁹ tényerésének az iszlám világban;
2. A reform lényege abban áll, hogy az iszlám nevében fellépő, de hitetlen hatalmat meg kell törni, azért hogy teret engedhessünk az iszlám érvényesülésének;
3. Mérlegelni kell a lehetőségeinket és korlátainkat;
4. Intellektuális forradalomra van szükség, különösen az oktatás reformjára, illetve az iszlám tudományok újjáéledésére;
5. Gyakorlati reformokkal kell felkészíteni a közösséget a saría szellemének megvalósítására, illetve a vezetés iszlám jellegének kialakítására;
6. *idztihád* (önálló véleményalkotás), amelyen keresztül megérthető napjaink kultúrája iszlám nézőpontból;

¹⁷⁹ Az iszlám neofundamentalista gondolkodók *dzsáhilija*-jának nevezik a preislám korszakot, amikor még nem az isteni üzenet (a Korán) alapelveinek megfelelően éltek az emberek. Maudúdi szerint a modern muszlim társadalmak többsége a tudatlanság állapotában van, ugyanis nem érvényesülnek az iszlám előírásai. A kormányzatok többségét is „tudatlannak” tartja annak ellenére, hogy többször hivatkoznak az iszlámra.

7. Az iszlám védelme, ha olyan politikai erővel találkozik a közösség, amely az iszlám hatalmának megszüntetésére törekszik;
8. Az iszlám rendszer újjáélesztése, azaz a hatalmat ki kell venni a nem muszlim kormányzatok kezéből, és újjá kell alakítani a kormányzatokat a kalifátus és a prófétaság elvei alapján;
9. Egyetemes forradalom, vagyis nem szabad megelégedni azzal, hogy egyik vagy másik országban iszlám rendszer valósul meg, hanem az iszlám üzenetét az emberi közösség egészével meg kell ismertetni, és el kell azt terjeszteni (Maududi[1999]:pp.26-27.).

Maudúdi szerint az iszlám újjáélesztéséhez olyan személyekre van szükség, akik képesek véghezvinni az iszlám modern körülményeknek megfelelő reinterpretációját (*mudzsaddid*).¹⁸⁰

A neofundamentalizmus síita teoretikusai közül az iráni származású *Ruhollah Muszávi Khomeini* ajatollah (1902-1989) emelhető ki, aki az iráni iszlám forradalom karizmatikus figurájává vált. Khomeini az iráni vallási értelmiség azon kisebbségét képviselte, aki politikai szerepet szánt az *ulemának*. Az iráni ulemá alapvetően apolitikus álláspontot képviselt, amivel Khomeini nem értett egyet. Életének jelentős részét a sah rendszerével szembeni agitációnak szentelte, és az ideális iszlám államról vallott nézetei száműzetésének éve alatt formálódtak ki. Az iraki Nedzsefben töltött évek alatt írta meg az *Iszlám kormányzat* (1971-ben) című munkáját, amely államelméletének lett az alapja. Khomeini, Kutbhoz és Maudúdihoz hasonlóan, korának politikai berendezkedésével szemben lépett fel, amelyet „nem-iszlámnak” (hitetlennek) bélyegzett. Az 1960-as évekig a sah rendszerének reformját hirdette, többek között egy korlátozott monarchikus berendezkedést is elfogadhatónak vélt. A Pahlavi-rendszer általi üldöztetése és Iránnak az Egyesült Államokkal egyre jobban összefonódó politikája Khomeini nézeteit radikalizálta, és a sah rezsimjének dzsihád útján való megdöntését hirdette az 1970-es évek alatt (Esposito[1999]:p.113.).

Az *Iszlám kormányzat* című munkájában külön figyelmet szentelt az iszlám állam elméletének, amely az Iráni Iszlám Köztársaság létrejöttékor részben megvalósult. Khomeini korábbi munkáival szemben, a monarchikus berendezkedést iszlámellenesnek minősítette, amivel a Pahlavi-rezsim megdöntését készítette elő. A

¹⁸⁰ Jelentése: újíatók.

monarchia bírálatával egyidőben támadta a hatalom dinasztikus öröklődésének szokását, amelynek Mohamed próféta életének tapasztalatai ellentmondanak.

Mohamed próféta halálát követően azonban a kalifák az iszlám nevében olyan szokásokat vezettek be, amelyek ellentétesek a Korán és a szunna alapelveivel. A Korán és a szunna tradíciójára épülő állam legfőbb erénye az igazságosság, amely megvédi a népet az uralkodók önkényével és elnyomásával szemben. Az emberek éppen emiatt nem hozhatnak törvényeket, hiszen alkalmazzák Allah törvényeit. Az iszlám államban a törvényhozás tehát nem feleltethető meg a nyugati típusú parlamentek funkciójának (Richard[2003]:p.193.).

Khomeini egyik kulcskategóriája az imámátus-tan, ugyanis Irán államvallása 1501 óta a tizenkettes síitizmus. Mohamed próféta és a tizenkét imám az iszlám útmutatás egyedüli tökéletes ismerője és alkalmazója, akik hozzájárultak ahhoz, hogy a földi társadalmak eredeti formájában őrizzék meg a törvényt. A síita iszlám szerint egy olyan vezetőre van szükség ember és Isten között, aki az iszlám vallás legjobb ismerője, és képes azt a közösség mindennapjaira alkalmazni. A síitizmus alaptétele, hogy a közösséget csak olyan személy irányíthatja, aki Mohamed próféta vér szerint leszármazottja. A tizenkettes síita vallás szerint tizenkét imám követte egymást a közösség élén, azonban a tizenkettedik imám titokzatos körülmények közepette eltűnt (N. Rózsa[2005]:p.114.).¹⁸¹ Khomeini ajatollah elmélete szerint az iszlám államot a tizenkettedik imám távollétében egy igazságos és jámbor vallástudósnek kell irányítani, aki az iszlám elveit képes napjaink viszonyaira alkalmazni, interpretálni. Khomeini szerint az iszlám törvényeit csak és kizárólag a síita „klérus” tagjai, a vallásjogi tudósok (*fukahá*) képesek értelmezni, ezért a politikai vezetésben meghatározó szerepet szán nekik, hiszen ők alkalmazzák Allah útmutatását a földi életben. Az iszlám állam irányításának koncepciója a *velájat-e fakih* elmélete, azaz a fakih (vallásjogi tudós) általi kormányzás elmélete, amely óriási vitákat váltott ki a síita kléruson belül.¹⁸² A síita ajatollahok hagyományos álláspontja szerint a vallásjogi tudósoknak nem szabad a hatalmat magukhoz ragadni, és többségük elutasította a politikai szereplést. Ennek ellenére az Iráni Iszlám Köztársaság

¹⁸¹ Az Iránban meghatározó szerepet betöltő tizenkettes síita iszlám szerint a *mahdi* („igaz úton vezértelt”) a tizenkettedik imám (az ún. „rejtőző imám”), aki titokzatos körülmények közepette eltűnt. A síiták mind a mai napig visszavárják őt a Földre.

¹⁸² Az iszlámban nincsenek papok és az iszlámnak nincsen egyháza, azonban a síitizmuson belül kialakult egy hierarchia. A legkiemelkedőbb vallásjogi tudós birtokolja a mardzsa-i-taklíd címet (jelentése: az imitáció forrása). A mardzsa döntései és útmutatásai irányadók a síita közösség számára, ugyanis ő jogosult értelmezni a hadiszokat és a Koránt, az idzstihád módszerének az alkalmazásával.

berendezkedésének alapja a *velájat-e fakih* elmélet lett. (Schirazi[1998]:pp.45-60; Rostoványi[2004]:p.335.).

A fenti oldalakon bemutatott négy neofundamentalista gondolkodó ideológiájában az alábbi közös vonások fedezhetők fel:

1. Az iszlám egy mindenre kiterjedő ideológia, amely irányadó az egyén, az állam, a gazdaság és a politika számára. Az iszlám, vallás és állam egyben, (*al-dín va-l-daula*) ugyanannak az éremnek a két oldala.
2. Az iszlám állam alapjai a Korán és a sunna, olyan egyetemes törvények, amelyeket a mindennapi élet során a hívőnek kötelessége alkalmazni.
3. Az iszlám államban a szuverenitás nem a népet, hanem Istent illeti meg, az ember nem hoz törvényeket, hanem a meglévő isteni útmutatást felismeri és alkalmazza.
4. Napjaink muszlim társadalmait a szolgaság és gyengeség jellemzi, aminek oka, hogy elfordultak az autentikus iszlám elveitől, és a Nyugatról importált ideológiákat vettek át, amelyek idegenek ezen országok gyakorlatától. A kiszolgáltatottságot és elmaradottságot egyedül az iszlám út alkalmazásával lehet felszámolni.
5. Az iszlám civilizáció fénykorának visszaállítása megköveteli az iszlám újjáélesztését és reinterpretációját, amelyet az élet minden területére ki kell terjeszteni.
6. Mind a négy gondolkodó bírálta korának fennálló politikai berendezkedését, az iszlám világban működő kormányzatokat „hitetlennek” (*káfir*) bélyegezték, és vagy fokozatos politikai reformokra, vagy radikális forradalomra szólították fel a hívőket (Esposito[1999]:pp.131-132.).

A bemutatott négy neofundamentalista teoretikus számos, az iszlám világban működő politikai mozgalom ideológiai alapját szolgáltatta. Fel kell tenni azonban a kérdést, hogy az iszlám neofundamentalizmus elmélete hogyan viszonyul a nyugati típusú demokrácia elméletéhez. A szakirodalomban két gyökeresen eltérő álláspont körvonalazódott az iszlám neorevivalizmus megítélése kapcsán. Az egyik nézőpontot a Németországban élő, szíriai származású Bassam Tibi képviseli, aki szerint az iszlám fundamentalizmus és a liberális demokrácia teljesen kizárja egymást. Tibi az algériai származású Ali Benhádzs szavait idézi fel, és megállapítja, hogy a fundamentalista gondolkodók a demokráciát „*importált megoldásnak*” tartják, és ezért teljesen elvetik annak alkalmazását a muszlim társadalmakban. A liberális

demokrácia és a szekuláris nemzetállam globális alternatívája az isteni rend, amely Allah kormányzatára épül (*hukúmijja-t-Alláh*). Tibi álláspontja szerint a fundamentalisták mesterséges határvonalakkal választják ketté az emberiséget, amint azt India és Bosznia-Hercegovina példái is bizonyítanak. Számára a nyugati típusú liberális demokrácia és a szekuláris nemzetállam globális eszmék, amelyek összeegyeztethetlenné az iszlám fundamentalizmus „világrendetlenségét” előidéző ideológiájával (Tibi[1998]:pp.25-29.).

A Bejrúti Amerikai Egyetem professzora, Ahmed Moussalli éles szavakkal bírálja Bassam Tibi nézeteit, aki szerinte a nyugati előítéletek fényében tekint a fundamentalizmusra. Moussalli szerint az iszlám fundamentalizmus sokkal több, mint egy politikai ideológia vallási lepelben, – ahogy Tibi definiálta a fogalmat – hiszen politikai töltetén túlmenően a vallás új körülmények közötti reinterpretációja is. Tévedésnek tartja azt a megállapítást, hogy a neofundamentalista gondolkodók a demokráciát alapjaiban elutasítanak, ugyanis szerinte az iszlámizmus és a demokrácia között önmagában nincs belső ellentmondás. Moussalli – mint számos más szerző is – különbséget tesz mérsékelt és radikális fundamentalizmus között, amit Bassam Tibi elutasít. Moussalli álláspontja szerint Tibi az algériai példát alapul véve csak a radikális iszlámizmussal foglalkozik, és figyelmen kívül hagyja azon tendenciákat, amelyek a demokrácia iszlám elveknek megfelelő értelmezése irányába mutatnak. Az iszlám fundamentalisták differenciáltak a szekuláris nemzetállam importált nyugati modelljével kapcsolatban, míg egyesek elutasítják a létjogosultságát, addig mások realitásként fogják fel azt (Moussalli[2003]:pp.18-28.).

Az iszlám neofundamentalizmus és a demokrácia kompatibilitásának kérdése egy olyan összetett probléma, amelyet nem lehet egyértelműen megválaszolni. Véleményünk szerint az iszlám revivalizmus egy olyan differenciált, meglehetősen sokszínű ideológia, amelynek egyes ágai összeegyeztethetlenné a liberális demokráciával (pl.: Kutb elmélete), azonban mérsékelt irányzatai elismerik a politikai részvétel fontosságát, és törekszenek a demokrácia modelljének adaptálására úgy, hogy iszlamizálják az olyan nyugati eredetű fogalmakat, mint a szabadság, a részvétel, vagy az egyenlőség stb. Az iszlám neofundamentalizmus és a demokrácia közötti kapcsolat megítélése álláspontunknak megfelelően nem csak teoretikus, hanem gyakorlati probléma is, amelyet egy külön fejezetben érdemes tárgyalni. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy jelenleg a közel-keleti politikai rendszerek legfőbb ellenzékét az iszlamista szervezetek alkotják. Ezen csoportok

részvétele a politikai folyamatokban a fenti elmélet egyfajta lakmusz-tesztjét jelentheti.

2. Az iszlám neofundamentalizmus, avagy az „eltérített demokrácia” modellje

Az 1960-as években egyre nagyobb népszerűségnek örvendő iszlamizmus ideológiája alapvetően nem politikai indíttatású volt, hanem inkább a társadalom átalakítására irányuló célkitűzéseket fogalmazott meg. Az iszlám neofundamentalizmus elsősorban a civil társadalom keretei között működött, és a társadalom hosszabb távon megvalósítandó átalakítását szorgalmazta, ami olyan kérdésekre vonatkozott, mint az iszlám alapelveinek a betartása (alkoholfogyasztás megszüntetése, fejkendőviselet a nők körében, muszlim identitás stb.). A közszféra iszlamizálásán fáradozó muszlimok egy idő után széleskörű politikai követelésekkel léptek fel, így a társadalmi mozgalom politikai ideológiává fejlődött (Hefner[2005]:pp.20-21.).

Ehelyütt érdemes az iszlám fundamentalizmus differenciáltságára rámutatni, ugyanis a nyugati szakértők és a média előszeretettel olyan egységes, transznacionális mozgalomként ábrázolja, amely a nyugati civilizációval szembeni fegyveres szembenállást hirdeti. A vizsgált országok között aszerint teszünk különbséget, hogy az iszlamisták milyen viszonyt ápolnak a hatalommal.

10. táblázat
Az iszlám neofundamentalizmus és a hatalom viszonya¹⁸³

Az iszlamisták ellenzéki tevékenységet folytatnak		Az iszlamisták hatalmon vannak
illegális ellenzéki szereplők	legális ellenzéki szereplők	
Algéria	Marokkó	Irán
Egyiptom	Jordánia	Szudán
Tunézia	Libanon	Palesztína
Szíria	Törökország	
	Jemen	

¹⁸³ Az egyes országok besorolása igen nehézkes, ugyanis azokban az országokban ahol az iszlamisták ellenzéki tevékenységet folytatnak, még egy adott országon belül is, mondhatni egyszerre vannak jelen a legális és az illegális kategóriában is (lásd pl.: Egyiptom vagy Törökország).

2.1. Az iszlamisták mint illegális ellenzéki szereplők

A közel-keleti országok egy részében a rezsím nem engedélyezi az iszlám fundamentalisták legális integrációját a politikai folyamatokba. Ennek oka gyakran olyan korábbi tapasztalat, amely jelentősen meggyengítette a fennálló hatalmat, vagy veszélyeztette a rendszer fennmaradását. Az 1970-es, 80-as évek iszlamizmusának legfőbb politikai céljai között szerepelt az iszlám nevében kormányzó „hitetlen” rezsimek megdöntése.

Különbséget kell tennünk mérsékelt és radikális iszlám fundamentalizmus között az alkalmazott eszközök figyelembevételével. A mérsékelték hajlandók elfogadni a politikai játékszabályokat, és integrálódni a politikai folyamatba (Esposito[1999]). A fegyveres erőszak alkalmazását elvető iszlamista szervezetek mindenekelőtt a politikai szabadságjogok kiterjesztését és szabad választásokat követelnek.

A szakirodalomban óriási vita folyik a mérsékelt fundamentalisták fokozatos politikai integrációjának a kérdéséről, ugyanis eltérőek a vélemények arról, hogy milyen jellegű politikai berendezkedést valósítanak meg a hatalom megszerzését követően.

Egyes szakértők szerint a fundamentalisták pusztán saját céljaik érdekében használják fel a demokráciát, és amint hatalomra kerülnek, abban a pillanatban felszámolják a korábbi struktúrát, és azt felváltják az iszlám antidemokratikus ideáljával (Pipes[2003]:p.40.). A fundamentalizmus önmagában kirekesztő jellegű – hangzik az érvelés –, az egyes szervezetek pedig belső berendezkedésüket tekintve meglehetősen diszkriminatívak, egyes célkitűzéseik (pl.: nők tradicionális szerepének hangsúlyozása) nem férnek össze az emberi jogok eszméjével. Ezt az álláspontot az amerikai külpolitika képviselte az 1990-es évek folyamán, karöltve néhány autoritárius közel-keleti rezsimmel.

A közel-keleti és észak-afrikai uralkodó politikai elit arra hivatkozva halasztotta el a politikai és gazdasági reformokat, hogy azok végső soron a fundamentalisták malmára hajtják a vizet. Véleményük szerint ugyanis – a demokráciát idegen értéknek tekintő iszlamisták – felhasználva a liberális politikai légkört „eltérítik” az országot (*hijacked democracy*) a népképviselő elvétől, és ehelyett egy totalitárius ideológiára építik hatalmukat (lásd Esposito[1999]). A

Közel-Kelet történelmében két gyakorlati példa támasztotta alá a fenti véleményt: Irán és az algériai eset.

2.1.1. Algéria

Az algériai politikai rendszeren mély nyomott hagyott a mintegy nyolc éves gyarmati háború a gyarmatosító Franciaországgal szemben. Természeteszerű volt, hogy a függetlenségi harcban oroszlánszerepet játszó FLN abszolutizálja a politikai hatalmat, és egy forradalmi jellegű ideológia, az algériai szocializmus révén maga mellé állítja a lakosságot. Az 1980-as évek közel-keleti demokratizációs hullámáig a párt, a hadsereg és az állam irányította Algériát, amely folyamatban központi szerepet játszott az iszlám értékek hangoztatása. Az algériai politika azonban egy sajátos hivatalos iszlámot propagált, amely a nyugatiasodott politikai elit legitimitását növelte.

Az 1970-es években azonban az egyetemi diákság körében jelentős szembenállás alakult ki a kulturális kérdések tekintetében. Egyrésztől konfliktust okoztak az arab nyelven tanuló és a frankofón érzelmű fiatalok eltérő elképzelései, hiszen megnőtt az ellenállás a francia, mint idegen nyelv széleskörű használatával szemben. Emellett napirenden volt a család-törvény reformja, amely különösen a nők társadalmi szerepének kérdésében vezetett nézeteltérésekhez (Esposito-Voll[1996]:pp.153-154.).

Az egyetemi diákság, amely elhatárolódott a nyugatos, francia nyelven kommunikáló elittől, az iszlám segítségével definiálta identitását, ami ráadásul szorosan összekapcsolódott az 1980-as évek gazdasági válságával. A domináns FLN más közel-keleti rezsimekhez hasonlóan azzal védekezett, hogy megkísérelte legitimitását növelni az iszlamista fiatalok körében egy felülről irányított és ellenőrzött korlátozott iszlamizálás keretében.¹⁸⁴

¹⁸⁴ 1984-ben az FLN látva az iszlamizmus fokozódó térnyerését megkísérelte legitimitását növelni az új, igen szigorú családjogi törvény elfogadásával, amely jelentősen korlátozta a nők jogait. Emellett mecsetépítésbe kezdett, amelyet állami pénzekből finanszíroztak, és a mecsetek élére a Vallásügyi Minisztérium nevezte ki az imámokat. 1985-ben pedig Konstantinban iszlám egyetemet alapítottak, ahová a legnevesebb iszlamistákat hívták meg oktatni. Lásd KEPEL[2002]:p.165.

Az 1988-as esztendő azonban olyan súlyos gazdasági válságot eredményezett (külső adósságállomány növekedése, olajbevételek csökkenése, infláció gyorsulása és a rohamosan növekvő munkanélküliség), amely megkérdőjelezte az államilag irányított modernizáció létjogosultságát. 1988 októberében Algéria nagyvárosaiban utcai zavargások kezdődtek a csökkenő életszínvonal miatt. Ebben a légkörben született meg és vált a legjelentősebb algériai politikai szereplővé az iszlamista FIS (*Front Islamique du Salut*, Iszlám Üdvfront) (Esposito-Voll[1996]:pp.154-155.).

Az utcai zavargások arra készítették az ország elnökét, Sadli Bendzsadidot, hogy politikai liberalizációt ígérjen a tüntetők számára. 1989 elején az alkotmány módosításával megszüntette az FLN monopol helyzetét, és engedélyezte új pártok létrejöttét, valamint általános választások kiírását a közeljövőben. Bendzsadid nyilván arra számított, hogy a korlátozott reform valójában nem fogja érinteni az FLN domináns szerepét, ugyanakkor alkalmas lehet az elégedetlenkedők lecsendesítésére. Az elnök azonban tévesen mérte fel a helyzetet, nem sejtette, hogy az algériai iszlamizmus jóval nagyobb erőt képvisel (Kapel[2002]:p.167.).

Az Iszlám Üdvfront nevű szervezet hivatalosan 1989. március 10-én jött létre Algírban azzal a célkitűzéssel, hogy iszlamizálja a rezsimet. Ideológiai bázisa meglehetősen heterogén volt, hiszen alapítói között különböző platformhoz tartozó személyek szerepeltek. A két legfontosabb ember a mozgalom életében Ali Benhádzs és Abbász Madani voltak, akik jól reprezentálják a FIS-en belül meglévő ellentéteket. Benhádzs a radikális szárnyat képviselte, aki a marginalizált társadalmi rétegeket mozgósította a FIS politikai támogatása érdekében. Abbász Madani pedig a mérsékelt szárny tagja, korábbi FLN-szimpatizáns, illetve egyetemi professzor a törékeny középosztályt szólította meg nézeteinek hirdetésével.

A demokrácia szempontjából kettőjük között lényegi ideológiai véleménykülönbségek húzódtak meg. Madani nem utasította el a részvételi demokrácia eszméjét, mint Benhádzs, hanem szorgalmazta annak megvalósítását Algériában. Madani ugyanakkor kritikus volt az Egyesült Államokban működő liberális demokráciával, illetve a kelet-európai országokban teret hódító szocialista demokráciával szemben, hiszen azok nem mentesek az ellentmondásoktól. Elméletében kidolgozta az iszlám demokrácia modelljét, amely szakít a nyugati demokráciának az individuumot középpontba állító nézetével (Esposito-Voll[1996]:pp.156-161.).

1990. június 12-én Algériában sor került az első szabad helyhatósági választásra, amelynek keretében a FIS legális politikai pártként indulhatott. A régi elit arra számított, hogy az elindított reformok révén bírja a lakosság szimpátiáját, így semlegesíteni tudja politikai ellenfeleit. Ez azonban tévedésnek bizonyult. A városi elszegényedett tömegek és a középosztály jelentős része a FIS-re szavazott, amely nemzetközi meglepetést okozva, megnyerte a demokratikus választást. Először fordult elő, hogy az iszlám fundamentalisták nem fegyveres úton, hanem szavazatok révén kerültek hatalomra. Az 1990. június 12-i önkormányzati választásokon a párt 54 százalékot szerzett, szemben az FLN 34 százalékkal (Esposito[2002]:p.103.).

A helyi önkormányzatok többségében a FIS olyan karitatív jellegű tevékenységet kezdett folytatni, amely jelentősen kiszélesítette szavazóbázisát a közelgő parlamenti választások előtt. A lakosság még nagyobb mértékben elfordult a korruptnak tartott kormányzattól, ugyanakkor az FLN-nel elégedetlen szekuláris értelmiség megijedt egy Khomeini-féle politikai kimenet lehetőségétől (Kepel[2002]:pp.170-171.). 1991 decemberében a FIS a parlamenti választások első fordulóját is kellő magabiztossággal nyerte meg (47 százalék), amiben szerepet játszott a második öbölháború kirobbanása, ugyanis 1991 januárjától kezdve a FIS retorikájának középpontjában a szent helyek védelme (Mekka, Medina), illetve a külföldi katonai jelenlét visszaszorítása állt, ugyanakkor mégsem szimpatizált a pániszlamizmus hullámát meglovagoló Szaddám Huszeinnel (Roberts[1991]:p.141.). A FIS 1991 január végén százezres tömegtüntetéseket szervezett. Az iraki háború elleni szónoklatok pedig összekapcsolódtak a rezsim bírálataival.

A FIS 1991 decemberi győzelme a parlamenti választások első fordulójában arra készítette a hadsereget, hogy közbelépjen, és megakadályozza a második fordulót. 1992. január 11-én lemondatták Sadli Bendzsasdid elnököt, majd elhalasztották a január 13-ára kitűzött második fordulót, a FIS-t pedig március 4-én feloszlatták. A polgárháború kirobbanását már nem lehetett elkerülni. (Kepel[2002]:p.175).

Az események meglehetősen hasonlatosak a török hadsereg politikai puccsaihoz, azonban mégis alapvető különbségeket vélhetünk felfedezni. Habár mindkét esetben a hadsereg a demokrácia védelmére hivatkozott a hatalom átvételekor, Törökországgal szemben Algéria nem mondható demokráciának. Algéria példája azon közel-keleti egypártrendszernek, amelyeknek hatalmuk

fenntartását a katonaság elősegíti. Valójában az események nem hagytak arra lehetőséget, hogy megválaszoljuk a kérdést, mi lett volna, ha a FIS átveszi a hatalmat. A szervezet antidemokratikus, ugyanakkor ebből még nem következik az, hogy diktatórikusabb lett volna, mint az FLN-éra kormányzatai. A katonai beavatkozás ráadásul diszkreditálta, mondhatni népszerűtlenné tette a demokrácia eszméjét az algériai társadalomban.

A polgárháború két további dolgot is bebizonyított. Egyrészt világossá vált, hogy a FIS nem egységes politikai párt, hanem a rendszer-ellenes iszlamisták tömegszervezete, amelyhez a legkülönbébb militáns és mérsékelt csoportok csatlakoztak. Másrészt azt az elméletet is alátámasztja, hogy a demokratizáció, ha nem kellőképpen irányítják, könnyen fegyveres erőszakhoz vezethet. A fentiekben szóltunk arról, hogy a friss, még nem konszolidálódott demokráciákban könnyebben kirobbannak véres konfliktusok, mint a szilárd autokráciákban.

Az algériai példának igen súlyos regionális következményei lettek, a véres polgárháborún túlmenően. A FIS választási győzelme olyan politikai fegyvert adott a közel-keleti politikusok kezébe, amellyel az eddigieknél sokkal keményebben léphetett fel politikai ellenfeleivel szemben. Tunéziában például az 1987-es alkotmányos puccsot követően, részben az algériai események hatására, az ígéretekkel ellentétben nem engedélyezték a legnépszerűbb iszlamista mozgalom, a *al-Nahda* működését. Egyiptomban pedig a Mubarak-rendszer különösen az 1990-es évek második felében átfogó „támadást” indított az iszlamisták ellen.¹⁸⁵

A polgárháború ellenére a törékeny algériai politikai reformokat már nem lehetett a visszájára fordítani, hiszen 1995-ben és 1999-ben elnökválasztást, 1997-ben és 2002-ben parlamenti választásokat, illetve 1997-ben önkormányzati választást tartottak. 1997-ben a katonai rezsím és a FIS között létrejött a fegyvernyugvás, majd 1999-ben az akkor megválasztott elnök, Abdelaziz Búteflika amnesztiát hirdetett azok számára, akik letették a fegyvert. A polgárháború végeztével Algéria továbbra

¹⁸⁵ A szíriai politikai struktúra annyiban hasonlít az algériai berendezkedéshez, hogy az uralkodó párt (Baász Párt 1963 óta), az állam és a hadsereg között szoros összefonódás alakult ki. Algériához hasonlóan, az Aszad-rezsím legfőbb ellenlábasa az iszlamisták voltak, akiknek legfőbb képviselője Szíriában a Muszlim Testvérek szervezete. Az 1980-as évek elejétől kezdve a Muszlim Testvérek szervezete nem elégedett meg a politikai liberalizáció követelésével, hanem a represszív intézkedések miatt az utcára vitte Szíria jövőjének a kérdését. 1982 februárjában a Damaszkusztól északra fekvő Hamá városában súlyos fegyveres összecsapások kezdődtek az Aszad által kivezényelt katonák és a Muszlim Testvérek aktivistái között, amely vérfürdőbe torkollott. Egyes becslések szerint a polgári áldozatok száma 5 és 25 ezer között mozoghatott. A hamái események alapjaiban rengették meg az ellenzéki iszlamisták erejét, és gyenge földalatti mozgalommá változtatta a Muszlim Testvéreket BROWNLEE[2005]:pp.49-50.

is katonai diktatúra maradt, azaz a katonaság a háttérben ügyel arra, úgy alakítja a körülményeket, hogy nehogy előforduljon még egyszer az 1991-eshez hasonló helyzet (Quandt[2003]).

A FIS 1997-ben a fegyverszünettel lényegében feladta azt a követelését, hogy Algéria iszlám állam legyen. A FIS, mint ismeretes 1992-ben kettészakadt a militáns GIA¹⁸⁶ nevű szervezetre, és az eredeti mozgalom inkább mérsékelt irányt vett (Roy[2004]:p.73.).

2.1.2. Egyiptom

Noah Feldman szerint Egyiptom az iszlám reformizmus és a modern iszlám fundamentalizmus bölcsője (Feldman[2004]:p.163.). Az első fejezetben bemutatott Muszlim Testvérek szervezete 1928-ban Egyiptomban jött létre, és a későbbiekben is az ország legmeghatározóbb politikai szervezete maradt. A Muszlim Testvérek szervezete szembenállt a Nyugat-barát politikát folytató monarchiával, és annak megdöntése érdekében még a szekuláris irányultságú Szabad Tisztek mozgalomával is együttműködött. 1952-ben a Gamal Abdel Nasszer vezette Szabad Tisztek megdöntik Faruk király hatalmát, és egy évvel később kikiáltják a köztársaságot. Két esztendő leforgása alatt olyannyira megromlott a viszony Nasszer elnök és a Muszlim Testvérek szervezete között, hogy az utóbbi vezetői több merényletkísérletet készítettek elő a karizmatikus vezetővel szemben. Nasszer válaszként 1954-ben bebörtönözte a Muszlim Testvérek vezetőit, köztük Szajjid Kutbot, amely a mozgalom radikalizálódását idézte elő (Esposito[1999]:p.137.).

A nasszeri Egyiptom az iszlám neofundamentalisták szerint egy olyan szekuláris berendezkedésű állam, amely ellentmond az iszlám alapelveinek. Ezekben az években a szervezet tömegbázisa többmillióra növekedett. 1965-ben a mozgalom egy újabb Nasszer-ellenes merényletkísérletet hajtott végre, amelynek következtében Nasszer kivégeztette a Muszlim Testvérek prominens alakjait, köztük Szajjid Kutbot (Kutbot 1966-ban felakasztották), ami egy újabb lökést adott a radikalizmus felé. A Muszlim Testvérek szervezete tehát a nasszeri éra javarészában illegális, földalatti mozgalomként tevékenykedett a rendszer megdöntése érdekében.

Tévedés lenne azonban, ha a Muszlim Testvérek szervezetét pusztán a kormányzat megdöntésén fáradozó politikai mozgalomként ábrázolnánk, ugyanis a

¹⁸⁶ *Groupe Islamique Armé* (Iszlám Fegyveres Csoport).

kezdetektől fogva inkább társadalmi aktivitást fejtett ki. Ennek keretében karitív jellegű feladatokat látott el főként a nagyvárosokban, illetve felléptek az iszlám megújítás érdekében, különösen a Korán-iskolák keretében.

Az egyiptomi Muszlim Testvérek szervezetének megítélésében jelentős változást hozott az 1967-es hatnapos háborúban elszenvedett arab vereség, valamint Gamal Abdel Nasszer 1970. szeptemberi halála. Anvár Szadat elnöksége alatt a Muszlim Testvérek és az egyiptomi kormányzat között *modus vivendi* jött létre (Esposito[1999]:p.140.). Omár Tilmasszáni vezetése alatt a Muszlim Testvérek gyökeres átalakuláson mentek keresztül, ugyanis bekapcsolódtak a politikai életbe a játékszabályok elfogadásával. Szadat elnök cserébe legalizálta a szervezet tevékenységét, azaz hivatalosan is végezhettek karitatív tevékenységet, és hirdethették az iszlám alapelveit. A Muszlim Testvérek azonban továbbra sem alapíthatott legális politikai pártot. A Muszlim Testvérek szervezete tehát az 1970-es évektől az egyiptomi törvények keretei között működött, azaz lemondott az erőszakos eszközök alkalmazásáról.

A Muszlim Testvérek szervezetének mérséklődését az iszlamisták egy része bírálta, amely új radikális mozgalmak megjelenéséhez vezetett. A *Gamáat Iszlámijja* az 1973-as Jom Kippur háborút követően vált meghatározóvá az egyetemi diákság körében. 1977-ben Szadat engedélyezte, hogy az egyiptomi diákszervezetek választásokat rendezzenek, amelyet a *Gamáat Iszlámijja* dominált. Az egyetemi diákság ekkoriban meglehetősen kiábrándult volt a Szadat-rezsimből, ugyanis romlottak az oktatási feltételek, miközben rohamosan növekedett az egyetemi diákság száma. A végzett hallgatók jelentős része ráadásul nem talált munkát, lehetőségek hiányában. 1977-ig a *Gamáat Iszlámijja* nem hirdetett nyílt szembenállást az egyiptomi kormányzattal, hanem együttműködött azzal. Szadat 1977 novemberi jeruzsálemi látogatása, majd az 1978-as Camp David-i egyezmény, valamint az 1979. évi izraeli-egyiptomi békeszerződés felháborította a radikális muszlim szervezeteket. Ráadásul az egyiptomi külpolitikai nyitás a korábban megkezdett gazdasági reformok szociális következményeivel párosult, amely radikalizálódást eredményezett (Kapel[2002]:pp.81-83.).

1977 júliusában a *Takfir val-Hidzsra* elrabolta, majd megölte az Al-Azhar tanárát, aki korábban bírálta az extrémizmust. Szadat válaszként a szervezet számos tagját kivégeztette, köztük vezetőjét Sukri Musztafát is. 1981. október 6-án, a Jom Kippur háború évfordulójára rendezett díszszemlén Szadat elnököt a *Gamáat al-*

Dzsihád szervezet tagjai meggyilkolták. Szadat magát mindvégig „hívőnek” próbálta beállítani, és beszédeiben több alkalommal hivatkozott az iszlámra. Végül azonban a radikális muszlim szervezetek hitetlennek nyilvánították, és meggyilkolták.

Az 1981-ben hatalomra került Hoszni Mubárak az egyiptomi politikai életben a korlátozott pluralizmus megvalósítására törekedett, amelynek keretében 1984-től kezdve parlamenti választásokat tartottak. Mubárak továbbfolytatta az együttműködést a Muszlim Testvérekkel, azonban politikai pártként továbbra sem működhetek. 1984-ben azonban választási koalíciót hoztak létre a Vafd párttal, majd 1987-ben a Munkapárttal, amelynek eredményeként a szavazatok 17 százalékát szerezték meg (Esposito[1999]:p.142.).

Az egyiptomi társadalmat az 1980-as években romló életkörülmények jellemzik, ami főként a nagyvárosok középosztálybeli és szegény fiataljait érintette súlyosan. A növekvő munkanélküliséggel, lakáshiánnyal, szegénységgel és a városi környezet okozta identitásválsággal szembesülő fiatalok gyakrabban fordultak a mérsékelt és a radikális iszlamista szervezetekhez egyaránt. Az 1980-as években főként a tanult, diplomás fiatalok csatlakoznak a helyi mecsethálózatokon keresztül fundamentalista csoportokhoz.

Az 1990-es években az egyiptomi lakosság nagy része kiábrándult a korrump Mubárak-rendszerből, így a Muszlim Testvérek szervezete vált annak legfőbb ellenzékévé. 1992. október 12-én Kairót súlyos földrengés rázta meg, amely 500 ember halálát, és kb. 50.000 kairói lakhelyének megsemmisülését okozta. Az egyiptomi hatóságok képtelenek voltak megszervezni a mentést, azonban a Muszlim Testvérek szervezete elsőként érkezett a helyszínre. A szervezet az 1990-es években továbbra is főként karitatív feladatokat látott el, és a fennálló rendszer mérsékelt ellenzékévé vált (Kapel[2002]:p.277.).

A Muszlim Testvérek mérsékelt politikája ellenére az 1990-es évek élénkülő extrémizmust eredményezett. A radikális iszlamisták meggyőződésévé vált, hogy a Mubárak-rezsimet csak fegyveres úton lehet megdönteni. Az 1990-es években főként liberális egyiptomiakat, kopt keresztényeket és külföldi turistákat érnek merényletek Egyiptom területén. Az egyiptomi kormány egyik legfőbb bevételi forrása a turizmus, amelynek összeomlása könnyen a Mubárak-rendszer bukásához vezethet. Mubárak elnökkel szemben 1995. évi etiópiai látogatása során, valószínűsíthetően az

Al-Káidával együttműködő *Iszlám Dzsihad* kísérelt meg merényletet végrehajtani.¹⁸⁷ 1997 novemberében pedig Luxorban 68 külföldi állampolgár vesztette életét, a merényletet szintén az Iszlám Dzsihad követte el. A *Gamáat Iszlámijja* pedig 1992-ben kivégezte a Nobel-díjas író, Farag Fodát (Esposito[2002]:pp.91-92.).

Egyiptomban a merényletek hatására véget ért a korlátozott pluralizmus korszaka, és Mubárak mindenre kiterjedő elnyomást valósított meg. Az egyiptomi merényletsorozat időben egybeesett az algériai eseményekkel, amelyekre Mubárak hivatkozott a belpolitikában. Az 1990-es évek közepétől kezdve Egyiptomban az iszlamistákat bebörtönözték függetlenül attól, hogy mérsékelt vagy radikális szervezetekhez tartoztak-e. Mubárak az iszlamistákkal, köztük a mérsékelt Muszlim Testvérek szervezetével való leszámolást a terrorizmus elleni küzdelemként állította be, amellyel megnyerte Bill Clinton elnök támogatását is (Gerges[1999]:p.180.). Clinton az emberi jogok súlyos megsértéséért nem kritizálta az egyiptomi kormányt, hiszen tartott az algériai és a szudáni események Egyiptomba való begyűrűzésétől, amelyben az Egyesült Államok ellenérdekelte volt.

Az 1990-es évek közepén a Muszlim Testvérek szervezetéből kivált egy fiatal csoport, amely elégedetlen volt a mozgalom vezetőinek tehetetlenségével, és *Hizb al-Vaszat* (Centrum Párt) néven új pártot alapítottak. A magát a politikai paletta közepére soroló párt célja a különböző társadalmi erők közötti együttműködés szorgalmazása volt. A párt 74 alapítójából 62 a Muszlim Testvérek szervezetének tagja volt, akik az iszlám értékek és a tolerancia, a szabadság értékeinek összeegyeztethetőségét hirdették. A *Hizb al-Vaszat* valójában az egyiptomi liberális iszlám irányzatának feleltethető meg, azonban az egyiptomi hatóságok visszautasították a tagok pártalapítási kérelmét. A Muszlim Testvérek vezetői szintén ellenezték az új párt létrehozását, amely jelentősen csorbíthatja presztízsüket. A *Hizb al-Vaszat* így civil szervezetként kísérelt meg működni (Norton[2005/b]:pp.140-145.).

A 2000. évi parlamenti választásokon a Muszlim Testvérek szervezete 17 helyet szerzett meg, amellyel a legnagyobb ellenzéki blokkot hozta létre (Norton[2005/b]:p.138.).

¹⁸⁷ Az egyiptomi Iszlám Dzsihad vezetője Ajman al-Zaváhiri az al-Káida második embere. Az al-Káida vezetője, Oszáma bin Láden 1992 és 1996 között Szudánban tartózkodott, ahonnan több merényletet tervezett Mubárak elnökkel szemben.

A 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően Mubárák elnök már nem kerülhette el az amerikai kritikákat sem. A terrorizmus-ellenes háború és a fokozódó belső elégedetlenség-hullám hatására újabb merényletek rázták meg Egyiptomot (pl.: 2005. július Sarm al-Sejk), amelyek főként kedvelt üdülőhelyeket érintettek. Mubárák 2004-2005 folyamán kozmetikázott alkotmánymodosítással reagált a kritikákra, amelyeket az iszlamisták elutasítottak, mélyebb politikai reformokat követelve. A 2005. évi parlamenti választáson a Muszlim Testvérek szervezetének függetlenként indult képviselői a szavazatok egynegyedét szerezték meg, amellyel eddigi legjelentősebb választási eredményüket érték el, azonban továbbra sem alapíthattak politikai pártot (Reforming Egypt[2005]:pp.19-22.).

2.2. Az iszlamisták mint legális ellenzéki szereplők

A közel-keleti államokban működő iszlamista mozgalmak egy része az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek elején modern politikai párttá vált. Marokkóban, Jordániában és Jemenben az iszlamista szervezetek rendszeresen részt vesznek a választásokon.

Jordániában az 1990-es évek elején a monarchia a túlélési stratégiát jelentő fokozatos liberalizációt választotta, az erőszak alkalmazása helyett. Az 1990-es évek gazdasági reformjai, illetve az Izraellel 1994-ben megkötött békeszerződés jelentősen megtépázta az ingatag történelmi lábakon álló hásemita monarchia dicsőségét. 1991-ben Jordánia visszatért a parlamentáris demokrácia elvéhez, amelynek nevében legalizálták a politikai pártokat.

Jordániában a mérsékelt beállítottságú és a monarchiával némileg együttműködő Muszlim Testvérek szervezete jelentette a rezsim legfőbb ellenfelét, amely kiváltképpen a városi fiatalok, a középosztály és a marginalizálódott rétegek soraiból táplálkozott (Lucas[2003]:pp.99-103.). Az első általános választásokon a Muszlim Testvérek 80 helyből 23-at szereztek meg, amellyel a legfőbb ellenzéki szereplővé váltak. A monarchia kínosan ügyel arra, hogy a politikai liberalizációt és a választások kimenetelét felülről irányítsa. Például 1993-ban olyan választási rendszert fogadtak el, amely kifejezetten előnyös volt az uralkodó tábor számára.

Az 1989-ben megkezdett nyitást az 1990-es évek közepén egy ún. deliberalizációs hullám váltotta fel, amely az 1996-os tüntetéssorozat¹⁸⁸ brutális leverésében öltött testet. Az ellenzéki pártok, köztük a Muszlim Testvérek tiltakozásul bojkottálták az 1997-es választásokat, ugyanis többek között ellenezték a gazdasági megszorító intézkedéseket, illetve az Izraellel kötött békeszerződést.

Kamel S. Abu Jaber, volt jordániai külügyminiszter szerint a demokratizáció védekezésként szolgált a monarchia kezében. Huszein király a belső ellentétek láttán, a tüntetések után, felülről kezdeményezte a politikai liberalizációs folyamatot, amely azonban megrekedt egy bizonyos ponton (Abu Jaber[2003]:p.139.).

Marokkóban az 1990-es évek lassabb politikai nyitást eredményeztek, mint Jordánia esetében, ugyanis csak bizonyos, a monarchiához lojális pártok működését legalizálták, így az iszlamistákat nem. Marokkóban két fontos iszlamista mozgalom működik: az egyik az *al-Adl va-l-Ihszán* (Igazság és Könyörületesség), valamint az *Adl va Tanmija* (Igazság és Fejlődés), amelyeket főként a városi szegények támogattak. Az előbbi mozgalom radikálisnak nevezhető a marokkói politikai környezetben, ugyanis erőteljesen bírálja az éppen hatalmon lévő kormányzatokat, illetve magát II. Haszan királyt is. Az Igazság és Fejlődés Pártja ezzel szemben mérsékelt és azokhoz a legális politikai csoportokhoz tartozik, amelyek nem kérdőjelezik meg a monarchia létjogosultságát. Az Igazság és Fejlődés Pártja az 1990-es években indult a választásokon, és 12 képviselőjük bejutott a parlament alsóházába. A király tudatosan felülről próbálta meg úgymond féken tartani az iszlamistákat, részben olyan szociális programok indításával, amely kihúzta a talajt a szervezetek lába alól (Lengyel[2006]:p.244; Maghraoui[2001]:p.74).

Jemenben az 1993 áprilisi választások során második helyen végzett az iszlamista *Iszláh* (Reform) Párt, amely tagja lett a koalíciónak is. Az *Iszláh* Pártnak jelentős törzsi kötődése is van, illetve szorosan kötődik a legnagyobb párt vezetéséhez (Általános Népi Kongresszus), ami tovább bonyolítja az összefüggéseket. Jemenben az újraegyesítés kétpárti struktúrát hozott, az északi elitet az Általános Népi Kongresszus, míg a délieket a Jemeni Szocialista Párt képviselte.

¹⁸⁸ Az 1996-os tüntetések hátterében Huszein király gazdasági reformprogramja állt, amely strukturális igazodást, privatizációt és az állami támogatások lefaragását jelentette. 1996-ban jelentősen megnőtt a kenyér ára, miközben csökkent a közszférában dolgozók keresete.

A két párt 1993-ban megállapodott a hatalom megosztásáról. Ezt a megállapodást zavarta meg az *Isláh* Párt térnyerése. 1993 nyarán az északi és a déli párt képviselői között nyílt ellenségeskedés bontakozott ki, ami a Jemeni Szocialista Párt bukásához vezetett. A tényleges hatalom így az Általános Népi Kongresszus kezébe került, amelyet megosztott az iszlamistákkal. Így az *Isláh* Párt kapta például az oktatási tárcát, ami az iskolai tananyag iszlamizálásához vezetett. Az *Isláh* Párt azonban nem egységes, hanem olyan heterogén csoportokat foglal magában, mint a demokráciát elfogadó Muszlim Testvérek jemeni szárnya, a Zindáni sejk vezette radikális mozgalom és a szaúdi befolyás alatt álló vahhábita csoportok. Ez utóbbiak ellenzik a demokráciát és a politikai pluralizmus bármilyen formáját. A demokráciát ellenző iszlamisták kisebbségben vannak a reformerekkel szemben, akik jelenleg ellenzéki pártként működnek a Szálih-rezsimmel szemben (Schwedler[2003]).

2.2.1. A Hezbollah: terrorista mozgalomból politikai párt

A *Hezbollah* (Allah Pártja) története meglehetősen jól szemlélteti a radikális iszlamista szervezetek politikai integrációjának lehetőségeit és korlátait. A *Hezbollah* 1982-ben létrejött síita iszlamista mozgalom, az 1979-es iráni iszlám forradalom alapelveiből táplálkozott, és a Khomeini-féle Irán vált a legfőbb anyagi és szellemi támogatójává. Az 1980-as években a *Hezbollah* számos véres merényletet hajtott végre, amelyek közül a legsúlyosabb az amerikai tengerészgyalogosok elleni támadás 1983-ban, illetve számos külföldit ejtettek túszul (Kepel[2002]:pp.123-130.).

A *Hezbollah* az 1980-as években heterogén ernyőszervezetként működött: egyetlen cél tartotta össze a mozgalmat: az iráni mintára szervezett libanoni iszlám állam megteremtése (Esposito[1999]:pp.154-157.). A *Hezbollah* más síita szervezetekkel szemben az 1980-as években elutasította a politikai folyamatokban való részvételt, és ellenezte az 1989-ben aláírt táífi egyezményt is, hiszen hű maradt az iszlám állam megteremtésének alapelveihez.

Az 1990-es évek eleje fordulatot hozott a *Hezbollah* életében, ugyanis a belső vitákat követően, a választási demokrácia játékszabályainak betartása mellett tette le a voksát, és részt vett az 1992-es parlamenti választásokon, amely 12 székhez jutatta a törvényhozásban (Norton[2005/a]:pp.145-146.). A *Hezbollah* emellett saját

definíciója szerint „ellenállási” tevékenységet folytatott Dél-Libanon izraeli megszállásával szemben. A bejrúti merényletek következtében a nyugati államok többsége a terrorista szervezetek közé sorolta a *Hezbollah*ot.

A Szíria és Irán által támogatott *Hezbollah* katonai erejét fokozatosan politikai tőkévé formálta. Ebben a folyamatban mérföldkőnek bizonyult a 2000 májusi izraeli kivonulás, amelyet a síita szervezet saját győzelmeként élt meg. A dél-libanoni politikai és katonai vákuumot a *Hezbollah* sikeresen töltötte ki, amit az is mutat, hogy a 2000 nyarán megrendezett helyhatósági választásokon szociális programjával jelentős tömegeket vonzott. A *Hezbollah*, amely szinte párhuzamos katonai struktúrát képviselt Dél-Libanonban mérsékelt irányultságot vett, ugyanis felhagyott az Izraellel szembeni merénylettekkel, megtorló akciókkal, annak ellenére, hogy Izrael mindvégig megsértette az ország szuverenitását. A *Hezbollah* katonai tevékenységét kizárólag a vitatott hovatartozású, jelenleg izraeli megszállás alatt tartott Seba-tanyák¹⁸⁹ nevű területen fejtette ki, illetve fogolycsere céljából izraeli katonákat ejtett túszul (Picard[2002]:p.187.).

A 2000-ben megtartott parlamenti választásokon a *Hezbollah* a síita körzetekben közös listát állított a rivális *Amal*¹⁹⁰ nevű szervezettel. A választások eredményeképpen Rafik Haríri alakíthatott kormányt. 2005-ben a volt miniszterelnök merénylet áldozata lett (Harik[2004]:p.98.). A *Hezbollah* mindvégig – Damaszkusz támogatásával – kritikus maradt a Haríri-kormánnyal szemben, és megkísérelte önálló szociális programját, valamint külpolitikai elképzeléseit érvényesíteni.

A 2005-ös parlamenti választások során a *Hezbollah* országosan 14 mandátumot szerzett, illetve Dél-Libanonban a *Hezbollah-Amal* közös lista 23 képviselői helyet kaparintott meg összesen (az *Amal* 15 helyet szerzett a 128 fős parlamentben). A *Hezbollah* az Ellenállás és Fejlődés nevű ellenzéki csoportosulás tagjaként részt vesz a jelenlegi libanoni kormánykoalícióban, amelynek két miniszterét adja.

¹⁸⁹ A *Hezbollah* szerint Izrael jogtalanul tartja megszállás alatt a Seba-tanyákat, amelyet az 1967-es hatnapos háború keretében foglalt el Libanontól. Az ENSZ véleménye szerint azonban szíriai területről van szó, ugyanis Libanon nem vett részt a hatnapos háborúban. Az ENSZ szerint Izrael 2000 májusában teljesen kivonult a libanoni területekről, amelyet a *Hezbollah* nem fogadott el, és támadásokat intézett Izraellel szemben a vitatott terület térségében.

¹⁹⁰ Az *Amal* (Remény) nevű síita militáns mozgalom 1974-ben Músza al-Szadr imám alapította. A libanoni polgárháború éveiben katonai szervezetként vált ismertté, majd bekapcsolódott a politikai folyamatokba a táífi egyezmény alapján. A mozgalom vezetője, Nabih Berrit az 1990-es években több alkalommal a parlament elnökévé választották. Az *Amal* Szíria-barát politikát folytat, és ellenezte a szíriai katonák 2005. évi kivonását az országból.

A *Hezbollah* népszerűségét továbbra is szociális programjai alkotják, ugyanis négy kórházat, tizenkét klinikát, tizenkét iskolát és két mezőgazdasági központot üzemeltet a marginalizált rétegek számára. Az Ellenállás és Fejlődés nevű pártszövetség, Szíria libanoni befolyásának fenntartását szolgálja.

A 2006 nyarán Izrael és a *Hezbollah* között lezajlott 34-napos háború újabb kérdéseket vet fel Libanon politikai stabilitása szempontjából. Libanont még 2004-ben implicit módon¹⁹¹ felszólították arra, hogy fegyverezze le a *Hezbollahot*, amelyet mindezidáig nem vitt véghez, ugyanis ez könnyen a polgárháború kiújulásához vezethet. A disszertáció nem kíván részletesen foglalkozni az aktuális eseményekkel, ugyanakkor előrevetíthetjük azt, hogy a libanoni politika függ bizonyos regionális kérdések megoldatlanságától, amelyek közül a szíriai-izraeli vita, illetve a palesztín kérdés a legsúlyosabbak. A *Hezbollah* minden kétséget kizáróan politikai párttá fejlődött annak ellenére, hogy fegyveres szárnyát is fenntartotta. Elméletben a *Hezbollah* teljes lefegyverzése meglehetősen egyszerű: fegyvereseit a libanoni nemzeti hadseregbe kellene beolvasztani, amely megakadályozná, hogy önálló fegyveres erőket működtessen.

2.3. Iszlamisták a hatalomban¹⁹²

Az iszlám világban több példát is találunk az iszlamisták kormányzati pozícióba való kerülésére. Az általunk vizsgált országok közül Iránban 1979 óta, Szudánban 1983 óta állnak iszlamisták az ország élén. 2006 januárja óta pedig a részleges szuverenitással rendelkező palesztín kormány élére kerültek iszlamisták (Hamász).

2.3.1. Szudán

Szudán története mondhatni egyetlen más arab országgal sem állítható párhuzamba, ugyanis geopolitikai helyzete folytán más jellegű problémákkal kellett szembenéznie.

¹⁹¹ Az ENSZ BT 2004. szeptember 2-án hozta meg az 1559. számú határozatát, amely valamennyi libanoni milícia lefegyverzését követeli meg Libanontól. Továbbá előírja Libanon szuverenitásának helyreállítását, amelynek előfeltéte, hogy az összes külföldi haderő hagyja el az ország területét. A határozat név szerint nem említi sem a *Hezbollahot*, sem Szíriát. Libanon a határozat tartalmának érvényesítését Izraelnek a Seba-tanyákról és a Kfar-Súba hegyről való kivonulásához kötötte. „*Calls upon all remaining foreign forces to withdraw from Lebanon; Calls for the disbanding and disarmament of all Lebanese and non-Lebanese militias*”.

¹⁹² A Közel-Keleten kívül Pakisztánban (1977-1988) és Afganisztánban (1994-2001) működött még iszlamista kormányzat.

Az ország lakosságának mintegy 35 százaléka arab, 65 százaléka afrikai törzsekhez tartozik. Vallásilag a kép összetett, ugyanis az emberek kb. 70 százaléka muszlim, azaz az afrikai törzsek között is jelentős a muszlimok aránya. A szakirodalom – véleményünk szerint téves leegyszerűsítéssel – észak-déli polgárháborúnak állítja be a függetlenség óta eltelt fél évszázad fegyveres összecsapásait.¹⁹³ Szudán népeinek története jóval összetettebb ennél, hiszen az elmúlt évtizedek és évszázadok során az arab és az afrikai eredetű népek vegyesházasságok révén összekeveredtek, így nem különíthetők el mesterségesen egymástól (Csicsmann[2005]:p.64.).

Az 1969-ben – az arab nacionalista hullám – keretében puccsot végrehajtó Nimeri tábornok féken tartotta az iszlamisták működését az országban. Nimeri az izraeli békeszerződés aláírása miatt az arab világban páriaként számontartott Szadat-rendszerrel és az Egyesült Államokkal is meglehetősen jó kapcsolatokat ápolt. A Szovjetuniótól és a keleti bloktól az ellene elkövetett 1971-es sikertelen kommunista puccskísérlet után fordult el. 1972 márciusában az addisz abebai egyezményvel lezárult a polgárháború első szakasza, amely az ország számára békésebb napokat eredményezett (God, Oil, and Country[2002]:p.11.).

Az 1970-es években Szudánban is megerősödött az iszlám fundamentalizmus, amely megkérdőjelezte a Nimeri által is szorgalmazott arab nacionalizmus ideológiájának legitimitását. 1976-ban a líbiai támogatást élvező *Anszár* csoport¹⁹⁴ a Nimeri-kormány megdöntését tervezte, azonban a kísérlet sikertelen maradt. Nimeri tábornok hatalmának meghosszabbítása érdekében 1977-től kezdve számos engedményt tett az iszlamistáknak, ami a rezsim fokozatos iszlamizációját idézte elő. 1978-ban Nimeri aláírta a nemzeti megbékélési paktumot, amellyel legalizálta az *Anszárt* és a Muszlim Testvérek szervezetét. Ennek keretében a leghíresebb szudáni iszlamista gondolkodót, a Muszlim Testvérek vezetőjét, a Sorbonne-t végzett Haszan al-Turábit tábornoknak nevezte ki (Esposito[1999]:p.85). 1983-ban az iszlamisták további követeléseire nyomán meghirdette az iszlám

¹⁹³ Sőt egyesek a Huntington által ismertetett civilizációs törésvonal elméletét alkalmazzák a szudáni eseményekre, mondván, hogy az arab-muszlim Észak áll szemben a zömében afrikai keresztény törzsek lakta déli országrésszel. A szudáni polgárháború történetéhez és a kérdés komplexitásához lásd *God, Oil, and Country*[2002].

¹⁹⁴ Az *anszár* arab szó Mohamed próféta életéből származik. Azokat a medinai lakosokat nevezték *anszároknak* (segítők), akik támogatták a Mekkából emigrált prófétát és a vele tartó (*muhádzsír*) hívőket a városban. A szudáni *Anszár* a Mahdi szigorú tanításait követi. A Mahdi 1885-ben elfoglalta Kartúmot és 1898-ig sikerült egy önálló államot létrehozni, amellyel úgymond „borsot tört” az angolok orra alá.

forradalmat, és felrúgta a békemegállapodást, amellyel kirobbant a polgárháború második szakasza.

Nimeri elnöki rendeleteivel felülről alakította át a társadalmat: az ország összes alkoholkészletét a Nílusba öntötte, 1984-ben betiltotta az európai táncokat, bezáratta a szorakozóhelyeket és az iszlám törvénykezést tette meg a jogrendszer alapjává. Szudánban azóta a sariára hivatkozva csonkításokat is végrehajtanak, ha valakit lopáson érnek. Az ország lakosságának kb. 30 százalékát kitevő keresztényeket, illetve animistákat hátrányosan érintették az intézkedések, hiszen a saria elvei rájuk is vonatkoztak. 1985-ben kivégeztette a liberális iszlám egyik gondolkodóját, Mahmúd Mohamed Tahát, ami negatív nemzetközi visszhangot váltott ki. Ezt követően Nimeri hátat fordított a Muszlim Testvéreknek, kizárta tagjait a kormányból és Haszan al-Turábit bebörtönözte. Nimeri tábornok tehát más példákhoz hasonlóan megkísérelt egy hivatalos iszlámot terjeszteni az ország életében, (szembefordulva ezáltal kritikusaival) ami elősegítette az ország egységének fenntartását (Esposito[1999]:pp.88-89.). A demokratikus berendezkedés szempontjából meglehetősen negatív az iszlamisták és a hatalom összekapcsolódásának eddigi története.

A Nimerit 1985-ben megbuktató rövid ideig tartó átmeneti kormányzatot követően Omar al-Basír tábornok hajtott végre katonai puccsot 1989-ben, aki kezdetben háttérbe szorította az iszlamistákat, és közel totális katonai diktatúrát vezetett be a pártok feloszlásával. Basír aki kezdetben az ország demokratikus átmenetét hirdette, 1993-ban szembefordult korábbi nézeteivel és „lepaktált” a Haszan al-Turábi által vezetett Nemzeti Iszlám Fronttal (NIF). Basír minden bizonnyal sikeresen meglovagolta korának pániszlamista aspirációit, így ideológiai és fegyveres támogatást szerzett a polgárháború folytatásához és egy iszlám állam alapításához Irántól, Líbiától és Iraktól is (God, Oil, and Country[2002]:p.15.).

1993-ban a katonai kormányzatot egy polgári kormányzat váltotta fel, azonban Basír tábornok hatalmát ez sem sodorta veszélybe. A főbb kormányzati posztokat, az Afrika iszlamizációját hirdető Turábi vezette NIF szimpatizánsaival töltötték fel, ami károsnak bizonyult a szudáni demokratizáció szempontjából. 1996-ban pedig választásokat tartottak, amelyeken nem engedélyezték politikai pártok indulását. Turábit a parlament elnökének, míg Basírt az ország elnökének választották. Szudán az 1990-es évek közepén a NIF-rezsim keményvonalasainak köszönhetően összefüggésbe került a nemzetközi terrorizmussal, mindenekelött az

Al-Káidával is. 1992 és 1996 között Oszáma bin Láden székhelye Kartúmban volt, ami jelentősen rontott az ország nemzetközi megítélésén (Esposito[1999]:p.90.). A Turábi-féle radikális iszlamizmus olaj volt a tűzre a polgárháború éveiben, amely nem pusztán a vallási identitás kérdéséről, hanem az olajforrások feletti ellenőrzésről is szólt.

Az 1990-es évek közepének szudáni polgárháborújában nem pusztán a Basír vezette kartúmi kormány és a John Garang uralta déli ellenállók az (SPLA=Szudáni Népi Felszabadító Hadsereg) voltak az egyedüli szereplők, hanem az ellenzék táborában voltak északi, muszlim vallású arabok is. A Nemzeti Demokratikus Szövetség a Basír-ellenes legfőbb politikai mozgalmaknak az ernyőszerkezete volt, amely északi és déli csoportokat is magában foglalt.

1999-ben részben nemzetközi nyomásra megindult egy nagyon korlátozott politikai liberalizáció, amelybe az ellenzéki mozgalmak is bekapcsolódtak. A keményvonalasnak számító Turábi kifejezetten támogatta a politikai szabadságjogok kiterjesztését, ugyanis ezzel akarta demonstrálni a nemzetközi közösség irányában Szudán demokratikus irányváltását. Az ellenzéki pártok azonban nem voltak hajlandók a hatalommegosztás lehetőségével élni, mivel szerintük a politikai reformok a külvilág felé rendezett komédia kellékei voltak, melyek azt sugallják, hogy az országban minden rendben működik. Basír 1999-ben személyes ellentétek miatt félreállította Turábit, aki azóta is börtönbüntetését tölti.

2000-ben ismét választásokat rendeztek, amelyet ezúttal is bojkottáltak az ellenzéki mozgalmak. A szeptember 11-i terrortámadás következtében kifejtett nemzetközi nyomás kiélezte a szudáni mérsékelt és radikális elemek szembenállását. A mérsékelt politikai nyitást és hatalommegosztást szorgalmaztak elsősorban azért, hogy hosszú távon megőrizték hatalmukat; míg a keményvonalasok mindenféle változást elutasítanak (God, Oil, and Country[2002]:p.37.).¹⁹⁵

A szudáni belpolitika igen komplex, amelyet ezeken az oldalakon csak vázlatosan tudunk bemutatni. A demokrácia és az iszlám fundamentalizmus szempontjából azonban láthatjuk, hogy Turábi, aki korábban radikális iszlamista volt, az 1990-es évek második felétől kezdve politikai reformokat, irányított demokratizálást szorgalmazott. Turábi egyes vélemények szerint olyan népszerű politikus, aki akár még egy valóban szabad körülmények közepette megrendezett

¹⁹⁵ Basír 2000-ben feloszlatta a parlamentet és rendkívüli állapotot vezetett be. Turábi új pártot alapított Népi Nemzeti Kongresszus néven.

választásokat is megnyerhetne. Így lett egy radikálisból egy mérsékelt politikus, aki az antidemokratikus intézkedések ellen emelte fel a szavát. A Basír-rendszer – a polgári és politikai szabadságjogokat tovább korlátozva – mindent elkövetett, hogy félreállítsa Turábit és megfélemlítse követőit, annak ellenére, hogy lényegi ideológiai különbség az iszlám politikai szerepét tekintve nem alakult ki kettőjük között. Ghassan Salamé könyvének címének (*Demokrácia demokraták nélkül?*) dilemmája Szudán esetén kifejezetten fennáll, hiszen Turábi sem nevezhető demokrata politikusnak, ugyanakkor mégis a demokrácia szószólójává vált. A szudáni példa összességében meglehetősen negatív képet fest az ország demokratikus jövője szempontjából. 2005. január 9-én a nemzetközi közösség nyomására a Basír-kormány és a John Garang vezette SPLA aláírták a naivasai békeegyezményt, ami egy egységkormány létrehozását eredményezte.

2.3.2 Irán

1979. február 4-én győzött az iráni iszlám forradalom, amelynek eredményeként létrejött az Iráni Iszlám Köztársaság. Az 1979. március 30-31-én tartott országos népszavazáson 98,2 százalékkal elfogadták a monarchikus berendezkedés megszüntetését, és egy iszlám állam létrehozását. Irán államformája a referendumot követően (iszlám) köztársaság lett. (Schirazi[1998]:p.9.).

A forradalom győzelmét követően síita vallástudósokból létrejött a „Szakértők Gyűlése”, amelynek feladata az alkotmány megszövegezése volt. Az alkotmányozási folyamat során jelentős nézeteltérések bontakoztak ki egyrészt, a szekuláris és az iszlám államban gondolkodót között, másrészt pedig az iszlám állammal egyetértők között, Khomeini elmélete kapcsán. A síita ajatollahok nagy része nem értett egyet a vallástudósok kormányzati szerepvállalásával, és Khomeini *velájat-e fakáh* elméletét újításnak tartotta. Az alkotmányt végül 1979 novemberében népszavazás keretében elfogadták (Esposito-Voll[1996]:pp.62-63.).

Az iráni alkotmány ötvözi a demokratikus és a teokratikus állam jellegetességeit. Az iráni politikai berendezkedés legfőbb demokratikus vonásai a következők: az alkotmány léte, a parlament, a hatalmi ágak elválasztása, az alkotmányban lévő fékek és ellensúlyok rendszere, valamint a többség által

megválasztott köztársasági elnök pozíciója¹⁹⁶ (Keddie[2003]:p.242.). Az iráni alkotmányban tehát megjelenik a demokráciákra jellemző népszuverenitás és népképviselő elve, illetve ezzel párhuzamosan az isteni szuverenitás elemei.

Az iráni politikai rendszer teokratikus elemei között az iszlám törvénykezés elsőbbségét és a *velajat-e fakih* elméletet említhetjük. Az alkotmány értelmében létrejött az Örök Tanácsa, amely vétőjoggal rendelkezik a parlament által hozott törvények fölött. Az Örök Tanácsának hat tagját a parlament, hat tagját pedig maga Khomeini ajatollah nevezte ki. Az iszlám vallástudósokból álló intézmény 1984 és 1988 között a parlament által hozott törvények 27 százalékát, míg 1988 és 1992 között 40 százalékát utasította el arra hivatkozva, hogy azok nem egyeztethetők össze az iszlám alapelveivel (Buchta[2000]:p.59.). Az Örök Tanácsa továbbá rendelkezik az alkotmány értelmezésének jogával, valamint felügyeli a parlamenti, a köztársasági elnöki választásokat és minden referendumot. A szervezet megakadályozhatja az iszlám köztársaság eszméihez nem lojális politikusok jelöltként való indulását a választásokon, amely eszközzel többször is élt a tanács.

Az iráni alkotmány azonban az Örök Tanácsának vétőjogát feltételelessé teszi, azaz a fékek és ellensúlyok komplex rendszere révén 1988-ban Khomeini ajatollah felállít egy bizottságot, amely (az 1989-ben módosított alkotmány 112. cikkelye szerint) olyan jogi kérdésekben illetékes, amelyekben a parlament és az Örök Tanácsa nem tudott megállapodni. 1992-ben például az új bizottság a parlament által hozott törvényt hagyta jóvá szemben az Örök Tanácsának fenntartásával (Esposito-Voll[1996]:p.64.).

Az iráni pártpolitikát az 1980-as években az Iszlám Köztársasági Párt dominálta, amely abszolút többséget szerzett a parlamenti választásokon. Az ellenzék számára viszonylag szűk lehetőségek álltak rendelkezésre, hiszen egyedül Bazargan Szabadság Pártjának engedélyezték a működését. Az alkotmány Khomeini ajatollahot személy szerint, mint a forradalom vezetőjét említi, aki élete végéig az ország legfőbb irányítója (Rostoványi[1998]:p.391.). Khomeini 1989-es halálát követően Ali Khamenei vette át a legfőbb vallási tudós funkcióját.

Az iráni politikai berendezkedés tehát az isteni- és népszuverenitás kettősségére épül, azaz demokratikus és autoritárius vonásokat is magán visel. Irán számos tekintetben az egyik legdemokratikusabb ország a térségben: a nők választhatnak és választhatók, a köztársasági elnökválasztás többjelöltes és

¹⁹⁶ 1989 óta létező tisztség.

közvetlen, működő parlamentje van, írott alkotmánya van fékekkel és ellensúlyokkal. A demokratikus köztársaság és a teokrácia kettősségét magán viselő állam az 1990-es években jelentős politikai átalakuláson ment keresztül. Az 1990-es évektől megkezdődött a reformerek és a konzervatívok politikai csatározása, amelynek tétje az ország politikai irányultságának változása/változatlansága. A keményvonalasok csoportjához nemcsak a síita klérus tagjai, hanem laikus személyek is csatlakoztak, akik a status quo fenntartása mellett érveltek. A reformerek pedig nagyobb állampolgári részvételt, a köztársasági intézmények jogkörének kiszélesítését követelték (Keshavarzian[2005]:p.69.).

1997-ben köztársasági elnöki székbe került Khátami, aki a reformerek táborához tartozott. Khátami mögött főleg az egyetemi diákság, mérsékelt politikusok és nők stb. sorakoztak fel. A keményvonalasok és a reformerek közötti politikai ellentét azonban nem írható le a kormány és az ellenzék viszonyaként, ugyanis ugyanazon irányító politikai eliten belüli csoportokról beszélünk. Az iráni elit tehát megosztott, de nem abban a kérdésben, hogy fennmaradjon-e az iszlám köztársaság, vagy sem. Khátamit 2001-ben a szavazatok 78 százalékával (80 százalékos részvétel mellett) másodízben is elnökké választották, ami bizonyítja az iráni politikai rendszer demokratikus elemeinek a létét. Noah Feldman szerint Khátami egy muszlim demokrata, aki megkísérli az iszlám és a demokrácia elemeinek összeegyeztetését (Feldman[2004]:p.90.).

Khátami személyének kettőssége is mutatja az iráni rendszer sokszínűségét, hiszen ő, a nép által választott köztársasági elnök, ugyanakkor egy „szakállas” vallástudós is egyben. Irán középtávon gyakorlati példája lehet az iszlám demokrácia elméletének. Mohamed Khátami elnökké választását követően meghirdette a civilizációk közötti párbeszédet, amellyel hitet tett az iszlám megreformálása mellett (Esposito[2002]:pp.136-139.).

A 2005. évi elnökválasztáson a nemzetközi közösség meglepetésére ismét a konzervatív tábor egyik jelöltje, Mahmúd Ahmedinezsád nyerte az elnökválasztást. Ahmedinezsád megválasztása azonban gyökeres elfordulást jelent a múlttól, hiszen ő nem a síita klérus tagja, hanem világi politikusként került pozíciójába.¹⁹⁷ Ahmedinezsád hangvétele és retorikája meglehetősen konzervatív a nemzetközi

¹⁹⁷ 1987-ben mérnöki diplomát szerzett, és nem vett részt vallási oktatásban. 2003-tól Teherán főpolgármestere, majd 2006 augusztusától köztársasági elnök.

közösség számára. Az iráni társadalom jelenleg átalakulóban van, így nehéz megjósolni az iráni politikai rendszer evolúcióját.

2.3.3. A Hamász választási győzelme

2006 januárjában nem volt olyan politikai elemző, aki megjósolta volna a palesztín parlamenti választások eredményét. Arafat 2004. évi halálát követően a közvéleménykutatások többsége azt mutatta, hogy a Mahmúd Abbász palesztín elnök vezette *Fatah* mozgalom söpri be a szavazatok többségét. Óriási nemzetközi megdöbbenést váltott ki az, hogy a nyugati országok által terroristának nevezett szervezet hatalomra jutott a demokratikus választásokon. A Fareed Zakaria által papírra vetett illiberális demokrácia elmélete mintha a *Hamász*-kormányban kelt volna életre.

A választásokon a *Hamász* a szavazatok 44 százalékát és – az arányos választási rendszer következtében – a képviselői helyek 56 százalékát szerezte meg, több mint 70 százalékos részvétel mellett, ezáltal tudott önállóan kormányt alakítani, 2006. február 19-én, Iszmáíl Hanijsa vezetésével.¹⁹⁸ A *Hamász* első ízben indult a parlamenti választásokon¹⁹⁹, amelyen Változás és Reform néven indított külön listát.²⁰⁰ A névválasztás egyrészt jelezte, hogy a *Hamász* élesen szembefordult a régi nomenklatúrát képviselő korrupt *Fatahhal*, és jobb életkörülményeket ígért az emberek számára, másrészt „szalonképessé” tette a *Hamász* színeiben induló politikusokat. Az a tény, hogy a *Hamász* – más iszlamista szervezetekhez hasonlóan – kiterjedt karitatív hálózatot működtet, jelentős szimpátiát eredményezett.

A *Hamász* azon döntése, hogy bekapcsolódik a választási küzdelmekbe taktikai mérlegelésnek köszönhető. Az Arafat halálát követő elnökválasztáson hatalomra került Mahmúd Abbász, a *Fatah* vezetőjeként képtelen volt megreformálni a Palesztín Nemzeti Hatóság működését, ami a *Hamász*, mint egyetlen reális alternatíva malmára hajtotta a vizet. Másrészt viszont, a hatalmi vákuum egybeesett Izrael Gázai-övezetből való kivonulásával, amelyet a *Hamász* saját győzelmeként könyvelt el. Az iszlamista ellenállási szervezet ráadásul azt is bebizonyította, hogy a

¹⁹⁸ Izrael végül nemzetközi nyomásra nem akadályozta meg a *Hamász* indulását a választásokon, ugyanakkor gátolta a képviselőjelöltek kampányát, különösen Kelet-Jeruzsálemben.

¹⁹⁹ A *Hamász* először a 2005. évi helyhatósági választáson indult.

²⁰⁰ www.elections.ps (2006.09.03.)

Fatah képtelen úrrá lenni a Gázai-övezetben kialakult helyzetben, azaz képtelen a kormányzásra. A *Hamász* – a nemzetközi előrejelzésekkel szemben – szinte biztos volt választási győzelmében (Herzog[2006]:p.86.).

Elemzők szerint a *Hamász* választási győzelme egy újabb lehetőség, hogy az iszlamista szervezet véglegesen lemondjon az erőszakról, és álláspontjának mérséklésével tagja legyen egy demokratikus közösségnek.²⁰¹ A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a militáns csoportok, ha politikai pártot alapítottak, akkor általában felhagytak korábbi fegyveres tevékenységükkel és demokratizálódtak. A *Hamász* azonban – más fegyveres csoportoktól eltérően – megszállt területeken működik, amely megakadályozza a mozgalom eredeti céljáról való lemondást.

A kvartett tagjai, de különösen az Egyesült Államok megdöbbenését fejezte ki az általuk terroristának tartott szervezet politikai sikerén, és az új kormánnyal való együttműködést három feltételhez kötötték: 1. Hagyjon fel az erőszakkal és tegye le a fegyvert; 2. Tegyen hitet a békefolyamat során aláírt megállapodásokban foglaltak betartására; 3. Ismerje el Izrael Állam létét (Usher[2006]:pp.4-5.). A nemzetközi közösség tehát a kezdetektől fogva a kivárás politikájának elvetése és a Hanijja-kormány nemzetközi elszigetelése, pontosabban ellehetetlenítése mellett döntött. Ennek a legfőbb formája a segélyek átutalásának leállítása volt, amelynek következtében humanitárius katasztrófa fenyegetett a Palesztín Hatóság területén. Izrael eközben befagyasztotta az adó – és vámbevételek átutalását, és az Európai Unió – a Palesztín Hatóság legfőbb segélyezője – is a pénzáramlás leállítása mellett döntött. A Hanijja-kormány, amely jobb életkörülményeket ígért, hónapokon át nem tudta kifizetni az állami alkalmazottak fizetését sem.

A *Hamász* a nemzetközi nyomás ellenére sem volt hajlandó elismerni Izrael létét, hiszen ez korábbi identitásának teljes feladásával járt volna. A Hanijja-kormány mind kijelentéseiben, mind kezdeti lépéseiben egyfajta pragmatizmusról tanúskodott, amelyet a nemzetközi közösség válasz nélkül hagyott. A *Hamász* képviselőit egyedül Moszkvában fogadták. A *Hamász* 2005 február és 2006 júniusa között nem követett el robbantásos merényletet.

²⁰¹ Inkább a pesszimista vélekedésének adott hangot a *New Republic* szerkesztői kommentárja, amely amellet érvel, hogy nem szabad minden körülmények közepette elfogadni egy demokratikus választás eredményét. A cikk azt sugallja, hogy míg más régiókban a választásokon való részvétel mérsékelte az antidemokratikus erőket, addig a Közel-Kelet történelmi örökségének ismeretében, ez kizárt, hogy bekövetkezzen. A *Hamász* karitatív tevékenységét a legrégebbi „*fasiszta alibinek*” titulálták a szerkesztők. Lásd *Hamas and Us*[2006].

A Hanijja-kormány megalakulása megnövelte a feszültséget, egyrészt a *Hamász* és a *Fatah* között, másrészt pedig a *Hamász* radikálisabb szárnya, a Damaszkuszban élő, Kháled Mesal vezette oldal és a Hanijja-kormány között. Az elmúlt hetek, hónapok eseményei azt bizonyítják, hogy a *Hamász* mérsékelt politikai szárnya képtelen volt a fegyveresek megfékezésére, ami részben előidézője volt a 2006 nyarán fellángolt újabb izraeli-palesztín összecsapásoknak. A *Hamász* és a *Fatah* között pedig a biztonsági erők felügyelete²⁰², illetve az elnöki és miniszterelnöki jogkörök elosztása okozott jelentős nézeteltérést, amely olykor fegyveres incidensekbe torkollott. A *Hamász* politikai folyamatokba való integrálásának tehát sajnos nem voltak kedvezőek sem a belpolitikai, sem a külső feltételei.

A *Hamász* példája ugyanakkor alátámasztja Olivier Roy azon hipotézisét, amely szerint a választásokon való részvétel szekularizálja az iszlamista erőket (Roy[2002]:pp.88-92.). A *Hamász* lényegében ezidáig fenntartotta a Palesztín Hatóság szekuláris berendezkedését, és az iszlám normákat inkább csak retorikájában hangoztatta. A radikális és a mérsékelt szárny közötti hatalmi viszony kérdése egyelőre nyitott.

Az iszlamisták kormányzatra kerülésének fenti három példája rámutat a különbségekre is. Szudánban az iszlamisták nem demokratikus eszközök révén kerültek hatalomra, ugyanakkor a nemzetközi nyomásgyakorlás kifejezetten mérsékeltte a rezsim diktatórikus vonásait. Palesztína esetében a *Hamász* már a választási kampányában mértékletességet mutatott, ugyanis nem játszotta ki az izraeli kártyát, hanem valós belpolitikai kérdéseket vetett fel. A kezdeti pozitív trendeket a nemzetközi közösség, de mindenekelőtt Izrael és az Egyesült Államok vezetése megfordította, a külső nyomásgyakorlás ezúttal negatív irányban befolyásolta az eseményeket. Iránban pedig az utca emberei segítették elő az iszlamizmus győzelmét. Az iráni alkotmány az isteni- és a népszuverenitás elvének kettőségét mutatja.

²⁰² A biztonsági erők tagjai a *Fatah*-szimpatizáns Mohamed Dahlán vezetése alatt állnak. A *Hamász* a győzelmet követően át akarta venni a biztonsági szervezetek vezetését, amelyet a *Fatah* elutasított. Ez különösen a Gázai-övezetben összecsapásokat és tüntetéseket eredményezett.

IV. Kitekintés

1. Az Egyesült Államok mint külső szereplő: a közel-keleti demokrácia-dominó sikere?²⁰³

A demokratizálódás harmadik hulláma azzal a tapasztalattal gazdagította a szakirodalmat, hogy globalizálódó világunkban egyre nagyobb jelentősége van a külső tényezőknek. Dél-Európa politikai nyitásában meghatározó szerepet játszott az európai integrációs folyamat, amely egyrészt gazdaságilag vonzotta magához a diktatúrákat, másrészt elősegítette a demokratikus nyitást. A politikatudományi munkák többsége a pozitív demonstrációs hatások ellenére, amellet érvel, hogy a belső faktoroknak elsődleges szerepe van a demokratizálódásban. A nemzetközi közösség közvetett módon ugyan támogathatja a demokratizációt, ugyanakkor ha az intézményi és gazdasági előfeltételek nem adóttak, akkor nem várható gyökeres politikai reform. A következő oldalakon a közel-keleti és észak-afrikai tapasztalatokkal foglalkozunk, és elsősorban az Egyesült Államok külpolitikájára támaszkodunk. Alapkérdésünk a következő: vajon az Egyesült Államok által meghirdetett új Közel-Kelet koncepciója, vezethet-e a demokratizálódás negyedik hullámához?

Az előző fejezetekben hosszasan szoltunk arról, hogy a Közel-Keleten és Észak-Afrikában a demokratikus politikai rendszer alapintézményei (mint pl.: a parlament) történelmileg az „importálás” eredményeképpen alakultak ki. A parlamentáris demokrácia elve a kolonializmus következtében jelent meg a térségben, így alapvetően rendszer-idegennek minősültek. A mechanikus átvételt nem követte a liberális demokrácia eszmeiségének az átvétele, így a térség a felemás modernitás állapotába került.

²⁰³ A témának olyan kiterjedt szakirodalma van, hogy jelen fejezet keretében csak a főbb összefüggések kifejtésére vállalkozhatunk.

A második világháború borzalmai a nyugati hatalmak számára annak a bizonyítékai voltak, hogy a belső berendezkedésükben diktatórikus államok külpolitikájukban a fegyver eszközához nyúlhatnak. A demokrácia kérdése szorosan összefonódott a demokratikus béke koncepciójával, amelyet Japán és Németország újjáépítése is bizonyított. A két ország esetén a megszállás éve alatt demokratikus intézményeket alakítottak ki, amelyek azóta is fennmaradtak.

1.1. A hidegháborús évtizedek

A szovjet-amerikai rivalizálás nem volt kedvező a demokrácia-exportálás szempontjából, ugyanis a „szabad világot” megtestesítő Egyesült Államok az antikommunizmus zászlaja alá temette a legtökéletesebbnek számító amerikai modell terjesztését. A feltartóztatási doktrína primátusát hirdető amerikai külpolitika, paradox módon a „szabad világ” táborába sorolt olyan államokat is, mint a sah Iránja, vagy a Pinochet vezette Chile, amelyek nem érték el „fényes” eredményeket a demokrácia és az emberi jogok terén.

Az amerikai külpolitika a hidegháborúban tehát nem tartotta elsődlegesnek a demokrácia eszméjének a terjesztését, és szövetségi rendszerének kiépítését a szovjet-ellenesség elve határozta meg. A hidegháború éveiben, a Közel-Keleten három ország számított az USA legfőbb partnerének (Irán, Izrael és Törökország), emellett azonban katonai támogatást nyújtott más államoknak is, amelyek a szovjet expanzió ellen vették fel a harcot (lásd pl.: Eisenhower-doktrína keretében amerikai tengerészgyalogosok szálltak partra Libanonban és Jordániában) (Gerges[1999]:p.40.).

Törökországot fontosnak tartjuk kiemelni, ugyanis a szakirodalom szerint a külső környezet kedvezőnek bizonyult a demokratikus politikai rendszer kiépítése szempontjából. Truman amerikai elnök 1947. március 12-én a Kongresszushoz intézett beszédében bejelentette, hogy az USA 100 millió dolláros segílyt nyújt Törökországnak. Törökország tehát a nyugati blokk részese lett, amely folyamat elősegítette a török demokrácia kialakulását. Ismet İnönü, a Török Köztársaság második elnöke elkötelezett volt a többpártrendszer bevezetése mellett, és beszédeiben többször hangoztatta, hogy elengedhetetlen Törökország számára, hogy a külvilág felé demonstrálja demokratikus berendezkedését. İnönü szerint ahhoz, hogy Törökország hosszú távon anyagi és katonai segítséget kapjon a nyugati

hatalmaktól, elsődleges, hogy felszámolja az ország autoritárius berendezkedését (Atasoy[2005]:pp.61-65.).

Törökország İnönü irányításával 1950-től kezdve a demokrácia útjára lépett, miközben tárgyalások folytak az ország NATO-felvételéről. A választási demokrácia kiépítése és a nyugati szövetségi rendszerhez való csatlakozás tehát párhuzamosan játszódott le, azaz a két folyamat egymást erősítette és támogatta. A szakirodalom megosztott abban a kérdésben, hogy Törökország geopolitikai elhelyezkedése (a demokratikus Európa közelsége), illetve a hidegháborús konfliktus mennyiben játszottak szerepet a politikai reformokban. Abban azonban szinte mindenki egyetért, hogy İnönü elnök személye és a társadalom egyes rétegeinek támogatása nélkül nem mehettek volna végbe a változások. Egyes nézőpontok szerint İnönü elnök döntése Törökország demokratizálása kapcsán taktikai volt, ugyanis ezáltal kívánta megelőzni, hogy egy szélesebb ellenzéki mozgalom bontakozzon ki az országban. Célkitűzése volt, hogy a kemalista ideológia megőrzésével egy lojális ellenzékot teremtsen, amelyet elősegített az antikommunista veszélyre való hivatkozás (Atasoy[2005],p.65.).

Törökországot leszámítva, más közel-keleti országok tekintetében nem merült fel a demokratizáció külső támogatása egészen az 1980-as évekig. Az 1979-es iráni iszlám forradalom negatív tapasztalata mély nyomot hagyott az amerikai döntéshozókon. Az Egyesült Államok külpolitikájában Carter elnökségétől kezdve jelent meg hangsúlyosabban az emberi jogok kérdése, ugyanakkor a tágabb Közel-Keleten az amerikai stratégiai érdekekbe (1. Izrael, mint fő szövetséges támogatása; 2. Az olajkészletekhez való hozzáférés; 3. A szovjet expanzió prevenciója) nem fért bele a politikai reformok követelése (Gerges[1999]:p.41.).

Az 1980-as években számos közel-keleti és észak-afrikai ország gazdasági válságba került, ami korlátozott lehetőséget nyújtott a demokrácia-terjesztés beépítésére az amerikai külpolitikába. Az Egyesült Államok elképzelése döntően az volt, hogy a gazdasági reformok (strukturális igazodás) automatikusan kiváltják majd a politikai reformokat. Az amerikai külpolitika a gazdasági növekedést, a külföldi működőtőke-beruházásokat és a privatizációt hangsúlyozta, amelyek közép – vagy hosszú távon politikai változásokat fognak implikálni (Dunne[2004]:p.4.).

1.2. Demokrácia-terjesztés a berlini fal leomlását követően: a történelem vége?

Az Egyesült Államok a Szovjetunió váratlan összeomlását követő új világrend keretében külpolitikájának egyik meghatározó prioritásává tette a demokrácia eszméjének elősegítését a fejlődő országokban. A keleti blokk összeomlása az USA-t az Európán kívüli szövetségi rendszerének újragondolására készítette, így fokozottabban érzékennyé vált a demokratikus normák iránt. Az amerikai külpolitika – többek között – már a Tienanmen-téri vérengzéseket követően világossá tette, hogy szankcionálja az emberi jogok megsértését, és nem fogadja el annak ázsiai értelmezését.²⁰⁴ A Clinton-adminisztráció lényegében továbbfolytatta az idősebb George Bush által kijelölt utat, így a demokrácia-terjesztés kérdését külpolitikai prioritássá tette.

A demokrácia-terjesztés elmélete és gyakorlata között azonban mind a Bush-, mind a Clinton-adminisztráció esetén éles diszkrépancia állt fenn. Ha reálpolitikai kérdések merültek fel, akkor mindkét elnök képes volt háttérbe szorítani a beszédekben sokat hangoztatott értékek exportálását. Latin-Amerika viszonylatában például az 1990-es évek alatt szoros kapcsolatot ápolt a perui Fujimori elnökkel, ugyanakkor Guatemala, Paraguay és Ecuador vonatkozásában aktívabb szerepet vállalt a politikai liberalizáció előkészítésében (Carothers[2000]:p.2.).

Az Egyesült Államok hidegháború utáni Közel-Kelet-politikáját megalapozó ún. *Meridian-beszéd*²⁰⁵ szerint az amerikai külpolitika két stratégiai pillére – az arab-izraeli konfliktus megoldása és a Perzsa-öbölbeli olajkészletekhez való hozzáférés – egy harmadikkal bővült: az emberi jogok és a demokrácia alapelveinek terjesztésével (Gerges[1999]:pp.79-80.). Az Edward Djerejian által megtartott beszéd az Egyesült Államok ellenségének nevezte az extrémizmus és a terrorizmus bármilyen formáját, azonban önmagában nem utasította el az iszlamistákkal való kooperációnak, és azoknak a politikai folyamatokba való bekapcsolásának a lehetőségét.

²⁰⁴ Éppen Kína esete bizonyítja az amerikai külpolitika kétkulacsosságát. Clinton elnök miközben folyamatosan bírálta Kínát antidemokratikus volta miatt, 1994-ben olyan döntést hozott, hogy a továbbiakban a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatokat leválasztja az emberi jogok kérdéséről. Ez esetben is a reálpolitikai érdekek (gazdasági együttműködés, illetve versengés) győztek az érték-alapú külpolitika felett.

²⁰⁵ 1992-ben a közel-keleti ügyekért felelős Edward Djerejian a washingtoni székhelyű *Meridian House International*-ban tartott beszédet „*The U.S., Islam and the Middle East in a Changing World*” címmel.

Az Egyesült Államok retorikájában tehát támogatta a politikai részvétel kiterjesztését (és elviekben még az iszlamistákat sem zárta ki abból), ugyanakkor ez éles ellentétben állt reálpolitikai érdekeivel. Az Egyesült Államok valójában a szovjet fenyegettség megszűnését követően szembesült az iszlamizmus térnyerésével a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, amely – sokak szerint – egy újabb ellenségkép gyártásához vezetett (Karim[2000]:pp.120-138.). Az amerikai külpolitika korábban, az 1980-as évek Reagan-i „ellenségem ellensége a barátom” alaptézis értelmében, támogatta minden létező antikommunista csoportosulást, közöttük a Szovjetunió afganisztáni intervenciója ellen harcoló mudzsahed csoportokat is.

Az amerikai döntéshozók valójában az 1991 decemberi algériai választások kapcsán realizálták, hogy a térség demokratikus nyitása könnyen „iranizálhatja” a közel-keleti országokat, azaz az Amerikával szövetségi viszonyban lévő rezsimek dominószzerűen megbukhatnak, amelyeket iszlamista teokráciák válhatnak fel. A State Department 1992 január közepén egy olyan nyilatkozatot adott ki, amelyben sajnálatát fejezte ki az algériai választások elhalasztása miatt, illetve ellenezte a katonai hatalomátvételt az országban (Testas[2004]:p.88.). A demokrácia-terjesztés terén aktívnak látszó, és idealista szemléletű Bush-adminisztrációt hidegzuhanyként érték az algériai események, ugyanis először fordult elő a hidegháborút követően, hogy egy Amerika-ellenes politikai erő nyerte meg a demokratikus választásokat. Az új világregdet hirdető amerikai retorika idealizmusa alábbhagyott a Közel-Kelet irányában, különösen az algériai eseményeket követően (Sadiki[1995]).

Számos szakértő szerint az USA informálisan jóváhagyta az algériai katonaságnak a politikai folyamatokba való beavatkozását, ugyanis a FIS hatalomra kerülése felbátoríthatta volna a régió arab országainak fundamentalistáit is. James Baker, amerikai külügyminiszter az alábbiakban foglalta össze az Egyesült Államok algériai tapasztalatait:

„Amikor én a Department of State-ben voltam, a kizárás politikáját folytattuk Algériában a radikális fundamentalistákkal szemben, annak ellenére, hogy felismertük, ez némileg szemben áll a demokrácia irányába tett támogatásunkkal. Általánosságban, ha támogatom a demokráciát, elfogadom annak eredményét. Ha egy radikális iszlam fundamentalista az eredmény, akkor kénytelen vagy együttélni vele. Mi nem élünk együtt vele Algériában, mert úgy éreztük, hogy a radikális fundamentalisták nézetei szembenállnak azzal, amiben mi hiszünk, és

amit mi támogatunk, és az Egyesült Államok nemzeti érdekeivel is.”

(idézi Bakert Gerges[1999]:pp.76-77.).

A sikertelen algériai demokratizáció következménye a több tízezer ember életét követelő polgárháború, amely a katonai hatalomátvételt követően évre évre súlyosbodott. A Clinton-adminisztráció számára 1993 elején az algériai kérdés kapcsán égető volt a polgárháborúnak a mielőbbi lezárása, ezért akár elképzelhetőnek tartotta a mérsékelt iszlamisták és a rezsim közötti párbeszédet is. Clinton az emberi jogokat súlyosan és tömegesen megsértő algériai katonai rezsimeket nyilván nem bírálta, hanem különböző diplomáciai csatornákon keresztül az elhalasztott választások mielőbbi megtartását ösztönözte (Gerges[1999]:p.145.).

1.3. Demokrácia-terjesztés az algériai válságot követően

Az algériai polgárháború kirobbanása lehűtötte a térség demokratizálódásával kapcsolatos amerikai reményeket, így a Clinton-éra külpolitikájában másodrendű kérdéssé vált a politikai liberalizáció és az emberi jogok kérdésének a forszírozása. A második öbölháborút (1991) követően az Egyesült Államok a már eddig megszerzett pozícióinak megőrzésében, azaz a status quo-ban volt érdekelt, szemben a gyors változásokkal. Az 1990-es években különösen két ország tekintetében vált fontossá az aktuális hatalmi struktúra fennmaradása: Egyiptom és Szaúd-Arábia esetén. E két ország Washington legfőbb szövetségese a térségben, Törökország és Izrael mellett. A Clinton-adminisztráció az algériai válságot követő milliőben, a politikai iszlám előretörését veszélyként élte meg, azonban esetenként mégsem zárkózott el a velük való együttműködéstől sem.

Clinton elnöksége alatt az amerikai külpolitika a közel-keleti térség irányában gyakran a „kettős mérce” politikájával élt. A kettős mérce jól tetten érhető az amerikai külpolitika demokrácia-ösztönzéssel kapcsolatos Közel-Kelet politikájában. Clinton, ahogy láthattuk külpolitikai prioritásként kezelte a demokratizáció kérdését, ugyanakkor alkalmazhatatlannak vélte a Közel-Kelet kapcsán, ugyanis a rövidtávú amerikai érdekeknek inkább az autoritárius rezsimek feleltek meg (Aliboni-Guazzone[2004]:p.88).

Az Egyesült Államok a Clinton-éra alatt főként közvetetten: a nemzetközi fejlesztési együttműködésen keresztül, valamint gazdasági és politikai szankciókkal támogatta a közel-keleti rezsimváltást.

1.3.1. Segélyezés az amerikai külpolitika gyakorlatában

Az Egyesült Államok, ha közvetlen diplomáciai úton nem is, de közvetetett módon – elsősorban segélyezési politikáján keresztül – támogatta a demokratikus kezdeményezéseket, illetve az autokráciák „erjesztését”. 1991 és 2001 között az USA 250 millió dollárt költött a Közel-Keleten olyan programokra, amelyek valamilyen módon összefüggésbe hozhatók a demokratizációval. A nemzetközi fejlesztési együttműködés keretében átutalt összegek főként két országba érkeztek: a palesztín területekre és Egyiptomba.

Az USA például hozzájárult az 1996-os palesztín törvényhozási választások megrendezéséhez, a helyi önkormányzatok fejlesztéséhez, a civil társadalom felvirágoztatásához, a független palesztin média megteremtéséhez stb. 1994 és 2002 között 100 millió dollárral szponzorálta összesen a demokratizációval összefüggésbe hozható államépítés folyamatát a Nyugati Parton és a Gázai-övezetben (Dunne[2004]:pp.4-5.).

Lisa Anderson tanulmányában bírálja a nemzetközi közösség – beleértve az USA – segélyezési politikáját a Nyugati Parton és a Gázai-övezetben, ugyanis a támogatások szerinte nem járultak hozzá az elérendő célokhoz: a hosszú távú békéhez és egy demokratikus palesztin államiság megteremtéséhez. A közel-keleti békefolyamat támogatása címén átutalt összegek elfolytak a Palesztin Nemzeti Hatóság korrupt intézményi struktúrájában, egy olyan puha költségvetési korlátot teremtve, amely nem hogy elősegítette, hanem inkább hátráltatta a demokratikus reformokat. A nemzetközi közösség meg volt győződve arról, hogy a béke megőrzése érdekében támogatják a palesztin intézményeket. Anderson szerint Jasszer Arafat kijátszotta a donorokat, ugyanis minden fórumot kihasználta a palesztin kérdés hangoztatására, ugyanakkor a kezében lévő pénzügyi támogatással saját hatalmának meghosszabbításán munkálkodott (Anderson[1995]).

Kétségtelen tény, hogy a közel-keleti békefolyamat pénzügyi támogatása nem hozta a kívánatos eredményeket, ezért felülvizsgálatra szorulna. Talán a legnagyobb

hiátus a donortevékenység ellenőrző mechanizmusában, illetve a pénzüsszegek elköltésének feltételekhez való kötésében van. A kondicionalitás beépítése a szponzortevékenységbe azzal az előnnyel járna, hogy számonkérhetővé tenné a palesztín oldalt a megvalósításról, amelynek hiánya a pénzügyi csatornák befagyasztását eredményezheti. Így hatékonyabban lehet képviselni a demokratikus palesztín államiság nemzetközi elvét.

Az Egyesült Államok donorpolitikája Egyiptom kapcsán igen hasonló nehézségekkel néz szembe, mint a palesztín kérdésnél említettek. A Mubárak-rendszer az amerikai közel-keleti érdekek szempontjainak maradéktalanul megfelel, ezért általában nem érik bírálatok az emberi jogok helyzete miatt. Az amerikai külpolitika az elmúlt években kb. két milliárd dollárral támogatta évente Egyiptomot, amelyet az Egyesült Államok nem kötött semmilyen feltételhez vagy ösztönzőhöz. Az összeg jelentős része a katonaság fejlesztésére és a gazdasági reformok finanszírozására folyik el. Az Egyiptomnak nyújtott amerikai segélyek mögött az a filozófia áll, hogy Kairónak központi szerepe van az arab-izraeli békefolyamatban, ezért is elengedhetetlen a támogatása.

Az Egyiptommal kapcsolatos donortevékenység eredménye nem felelt meg az amerikai reálpolitikai, illetve idealisztikus elvárásoknak sem. Egyrészt, a második intifáda kirobbanását követően romlott az egyiptomi-izraeli kapcsolatrendszer, és Kairó már nem tudta maradéktalanul érvényesíteni a válságban betöltött közvetítő szerepét. Másrészt, a külső támogatásból nem valósultak meg az intézményi reformok sem, sőt egyes vélekedések szerint deliberalizáció valósult meg az egyiptomi társadalomban (Cook[2005]).

A USAID²⁰⁶ az 1990-es években évi 20 millió dollárt költött Egyiptomban a demokratikus átalakulással közvetlenül összefüggésbe hozható projektekre. Ebből az összegből a helyi önkormányzatok működési feltételeinek javítását, a parlamenti információs rendszerek kiépítését, a bíróságok fejlesztését, illetve az emberi jogokkal kapcsolatos oktatási tevékenységeket támogattak (Dunne[2004]:p.6.). Az Egyesült Államok jelentősen hozzájárult a civil szféra működtetéséhez, azonban a korábbiakban kitértünk rá, hogy a Mubárak-rezsim számos olyan jogszabályt hozott, amely a külföldi támogatásban részesült NGO-k tevékenységét megnehezítette.

Az 1990-es évek elején felállították a Gore-Mubárák Bizottságot azzal a céllal, hogy az egyiptomi gazdaságot a nemzetközi pénzügyi szervezetek előírásainak megfelelően modernizálják, ami majd demonstrációs hatást fejt ki az arab világ más pontjain is. Martin Indyk az amerikai Nemzetbiztonsági Tanács akkori aszisztense szerint, az Egyesült Államok lényegében Egyiptomra bízta, hogy milyen irányba haladjanak a gazdasági reformok (Indyk[2002]:p.77.).

A Clinton-éra amerikai külpolitikája nem lépett közvetlen párbeszédbe az egyiptomi kormánnyal az emberi jogok és a demokrácia kérdése kapcsán, ugyanis ez ellenkezett rövidtávú érdekeivel. Az 1990-es évek egyiptomi merénylethulláma arról győzte meg Washingtonot, hogy adjon szabad utat Kairónak az iszlamistákkal való leszámolásban. Mubárák többször eltúlozta az országára leselkedő iszlamista „veszélyt” azért, hogy az USA ne feddje meg a rezsimeket az emberi jogok helyzete miatt. Sem az egyiptomi, sem az amerikai döntéshozók nem tettek különbséget mérsékelt és radikális fundamentalisták között, amely Mubárák számára keményebb hazai fellépést tett lehetővé (Gerges[1999]:pp.180-181.).

A segélypolitika kondicionalitása kapcsán a szakirodalom a Törökország és az Európai Unió közötti viszonyrendszert modellértékű példaként említi. Az Unió világossá tette, hogy az integrációs folyamathoz való csatlakozáshoz Törökországnak számos reformintézkedést kell hozni, amelyet a török kormányzat szinte maradéktalanul teljesített. Egyes vélemények szerint hasonló ösztönző programokat szükséges összeállítani a többi közel-keleti ország kapcsán a jutalmazás és büntetés elve alapján.

1.3.2. Gazdasági és politikai szankciók

Az amerikai külpolitika az 1990-es években a Közel-Kelet demokratikus átalakulását implicit módon azáltal is támogatta, hogy megkísérelte a legdiktatórikusabbnak nevezhető rezsimeket – a térség lator államait (Irak, Irán és Líbia) nemzetközileg elszigetelni, gazdasági és politikai szankciókkal sújtani (Cook[2005]).

Az amerikai-líbiai viszony megromlása az 1980-as évek végére datálható, amikor a Kaddáfi-rendszer a nemzetközi terrorizmus útjára lépett, amely a PanAm járatának 1988-as felrobbantásában csúcsosodott ki (Lockerbie-ügy). Líbiával

²⁰⁶ United States Agency for International Development

szemben az ENSZ gazdasági szankciókat vetett ki, többek között teljes közlekedési blokádot érvényesített az országgal szemben, továbbá befagyasztották kintlévőségeit, valamint az Egyesült Államok megszakította diplomáciai kapcsolatait az országgal stb. Több mint tízéves nemzetközi elszigeteltség vezetett ahhoz, hogy Kaddáfi külpolitikai nyitást hajtson végre a nemzetközi közösség felé, amely a szankciók fokozatos megszüntetéséhez vezetett. Líbia eközben lemondott a nemzetközi terrorizmus támogatásáról, illetve felszámolta tömegpusztító fegyverprogramját. Az amerikai-líbiai kapcsolatok váratlan javulása azonban a szakértők szerint nemcsak az amerikai nyomásgyakorlásra, hanem a megváltozott belső feltételrendszerre is visszavezethető (Rostoványi[2004]:pp.314-315). A Kaddáfi-rendszer azonban a növekvő belső feszültségek (iszlamista ellenzék) ellenére főként kozmetikázott politikai reformokat hajtott végre, azaz autoritárius jellege nem igazán változott.

Irán és Irak esete sem meggyőző a szankciók eredményessége tekintetében, hiszen egyik országban sem mentek végbe gyökeres politikai változások. Clinton a két országgal kapcsolatosan a kettős feltartóztatás elvét alkalmazta, amelynek célja a régió hatalmi egyensúlyának a megőrzése volt.

A második öbölháború alatt amerikai berkekben komolyan felmerült az iraki rezsimváltás kérdése is. 1991. február 15-én – a háború lefolyása alatt – Bush két beszédet is intézett az iraki néphez, amelyekben egy Szaddám Huszein elleni felkelésre szólított fel. „... *az iraki hadsereg és az iraki nép vegyék az ügyek intézését a saját kezükbe, és kényszerítsék Szaddám Huszeint arra, hogy félreálljon...*” (idézi Busht Anderson-Stansfield[2004]:p.87.). Bush azt az üzenetet küldte ezzel az iraki népnek, hogy egy alulról szerveződő felkelés esetén a szövetséges csapatok hajlandók katonai támogatást nyújtani, ha szükséges. A déli síiták körében február 28-án egy spontán jellegű felkelés robbant ki, amelyet a baaszista rezsim könnyedén elfojtott. Az amerikai csapatok támogatása elmaradt, hiszen tartottak a síiták hatalomátvételétől, illetve az ország egységének felbomlásától.

Az 1991-es második öbölháború alatt az ENSZ segítségével gazdasági és politikai szankciókat vezettek be Irakkal szemben, azzal a céllal, hogy a nemzetközi berkekben elszigetelődött diktátort a lakosság mozdítsa el a helyéről. 1991. április 16-án Bush bejelentette, hogy az Irak elleni szankciókat mindaddig fenntartják, ameddig Szaddám Huszeint el nem mozdítják a hatalomból. Párhuzamosan, az amerikai külpolitika elkezdte a Szaddám-ellenes erők összefogását a nyugati országokban. 1992-ben létrejött az Ahmed Csalabi vezette Iraki Nemzeti

Kongresszus Bécsben, amelyet a CIA finanszírozott; illetve a szunnita Ijád Allávi vezette Iraki Nemzeti Egyetértés. Az Iraki Nemzeti Kongresszus egy rezsim-ellenes felkelést próbált szítani a kurd pártok bevonásával, míg a Iraki Nemzeti Egyetértés egy vértelen puccsban gondolkodott, kihasználva a felső vezetéssel kialakult kapcsolatait (Anderson-Stansfield[2004]:pp.91-92.).

Az 1990-es években mindkét Nyugaton működő ellenzéki csoport számos olyan tervet fogalmazott meg, amelynek célja Szaddám Huszein elmozdítása volt. Az amerikai támogatást élvező két ellenzéki erő kudarcot vallott, ugyanis nem sikerült még csak felpuhítani sem a rendszert. Az Egyesült Államok Irak-politikája – a kettős feltartóztatás, a szankciók, illetve az ellenzéki erők szervezése – eredménytelen és hatástalanok voltak a demokratikus átalakulás szemszögéből nézve.

Az iráni kérdés talán annyiban hasonlít Irakhoz, amennyiben az amerikai külpolitika ez esetben is a szankciókban, illetve az ellenzéki csoportok támogatásában bízott, ami ezúttal sem hozott sikereket. A Clinton-adminisztráció első éveiben fontos szempontnak tartotta Irán feltartóztatását, amely elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok befagyasztását jelentette. Emlékeztetnénk arra a tényre, hogy az amerikai-iráni gazdasági kapcsolatok rohamosan fejlődtek az 1990-es évek elején. 1993-ban például az Irán felé irányuló amerikai export elérte az egy millió dollárt, illetve az amerikai vállalatok több mint négy milliárd dollárért vásároltak olajat Irántól (Gerges[1999]:pp.120-121.).

1995 áprilisában Clinton teljes körű gazdasági embargót rendelt el Irán vonatkozásában, ami a kereskedelmi kapcsolatok és a befektetések leállítását jelentette. Clinton az iráni rezsimet terrorizmussal és a térség destabilizálásával vádolta, míg az amerikai-iráni viszonyt a szabad világ és a zsarnokság közötti küzdelemként ábrázolta retorikai szófordulatában. Clinton továbbá 1996 augusztusától kezdve bejelentette, hogy minden olyan külföldi vállalatot megbüntetnek, amely 40 millió dollárnál nagyobb összeget fektet be Iránba (Gerges[1999]:p.129.). A fő probléma ugyanis abban rejlett, hogy az amerikai szankciókat a nyugat-európai szövetségesek nem voltak hajlandók alkalmazni reálpolitikai megfontolásokból, és gyümölcsöző gazdasági kapcsolatok ápoltak Teheránnal, amely léket fűrt az amerikai külpolitikán.

A reformer Mohamed Khátami megválasztása némi fordulatot jelentett Irán nemzetközi elszigeteltségében, ugyanis Clinton elnök támogatásáról biztosította a változást hirdető erőket. Az Egyesült Államok ez esetben sem tett mást, mint

Nyugaton élő ellenzéki csoportokat finanszírozott, és azokon keresztül, tehát közvetetten kísérelt meg nyomást gyakorolni a belső folyamatokra. Ez a politika azonban ezúttal is eredménytelennek minősíthető (Kissinger[2002]:p.154.).

Az amerikai külpolitika tehát – összefoglalva az előző alfejezetet – rövidtávú reálpolitikai céljainak rendelte alá a Közel-Kelet demokratikus átalakításának a kérdését. Az Egyesült Államok csak közvetetten a szankciós rendszeren és a segélyezési politikán keresztül támogatta a demokratikus erőket, miközben diplomáciai szinten nem gyakorolt nyomást a szövetséges államokra. George W. Bush elnök megválasztásával az amerikai kivételességtudatot hirdető neokonzervatív ideológiának engedett teret az amerikai külpolitikában, amelyet a szeptember 11-i terrortámadás megerősített.

2. 2001. szeptember 11.: rezsimeváltás és demokrácia-dominó?

A neokonzervatív külpolitika különös szerepet tulajdonít az amerikai értékek, köztük a demokrácia exportálásának, azaz világszerte való elterjesztésének. George W. Bush beszédeiben a világot a „jó” és a „gonosz” táborra osztja fel, az előbbit a szabad világ, míg az utóbbit a diktatúrák világa testesíti meg. A neokonzervatívok szerint az Egyesült Államoknak történelmi missziót kell végrehajtani, amely a zsarnoki világ demokratizálásáról, azaz az amerikai értékek felsőbbrendűségéről szól (Rostoványi[2004]:pp.156-198.).

A 2001. szeptember 11-i terrortámadásban az amerikai neokonzervatívok saját eszméik igazolását látták, ugyanis a merényletek elkövetőinek háttérében szélsőséges rezsimek (legfőképpen a tálibok uralta Afganisztán) állt. A terrortámadás következtében felülvizsgálatra szorult a status quo elvét hangoztató amerikai külpolitika, és helyébe az új Közel-Keletet megteremteni kívánó Bush-féle retorika került. Az Egyesült Államokat ért terrorhullám elkövetői között főként egyiptomiakat és szaúdiakat találunk, ami megkérdőjelezte az amerikai Közel-Kelet politika status quo-t támogató felfogását (Indyk[2002]:p.79.).

A Közel-Kelet amerikai átalakításáról vallott felfogását hűen tükrözi Bush elnök beszéde, amelyet a *National Endowment for Democracy* 20. évfordulója alkalmából tartott, az iraki háború megindítását követően fél esztendővel:

„A nyugati nemzetek 60 éve elnézik, és alkalmazkodnak ahhoz a szabadság-deficithez, amely a közel-keleti térséget jellemzi, és

semmit sem tesznek annak érdekében, hogy saját magukat biztonságban tudhassák – a stabilitás, ugyanis hosszú távon nem érhető el a szabadság rovására. Amíg a Közel-Kelet egy olyan hely marad, ahol a szabadság eszméje nem virágzik, addig stagnálásra van ítélve. A harag és az erőszak pedig készen áll arra, hogy országhatárokat lépjen át. A fegyverek terjesztése végzetes kárt okozhat országunknak és barátainknak. Ebben a helyzetben vakmerőség lenne elfogadni a status quot...”²⁰⁷

A Bush-beszédek visszatérő szófordulata a szabadság és a biztonság (demokratikus béke) kérdésének összekapcsolása, amellyel az amerikai külpolitika a demokrácia-exportot részesítette előnyben a Közel-Keleten. A terrorizmus-ellenes háború a neokonzervatívok elképzelése szerint olyan demonstrációs hatást fog kifejteni a térségben, amely a demokratikus normák tovaterjedéséhez fog vezetni. Kétségtelen tény, hogy a 2001 szeptembere óta eltelt öt esztendőben jelentős politikai változások kezdődtek a térségben, és a demokrácia fogalma a mindennapi szóhasználat részévé vált. Kérdéses azonban, hogy a politikai reformokban milyen szerepe volt az amerikai külpolitika fordulatának.

2.1. Reformok és reformjavaslatok a Közel-Keleten és Észak-Afrikában 2001 szeptembere óta

A legfontosabb közel-keleti reformjavaslatok a civil társadalom intézményeinek konferenciáin fogalmazódtak meg, amelyek közül kiemelhetjük a 2004 márciusi alexandriai nyilatkozatot, amit öt nem kormányzati szervezet adott közre (Alexandria Statement[2004]). A nyilatkozat egyértelműen leszögezi, hogy a politikai reformoknak belülről kell táplálkozni, és minden jellegű vitát az arab országoknak maguk között, külső segítség nélkül kell megoldani. Az emberi jogi és a gazdasági szféra civil szervezetei tehát burkoltan elutasítják az amerikai külpolitika kikényszerített demokratizációs stratégiáját (*enforced democratization*).

Az alexandriai deklaráció négy pontban foglalja össze az arab országok előtt álló kihívásokat: 1. politikai; 2. gazdasági; 3. társadalmi; és 4., a kulturális közeget érintő reformok szükségességét hirdeti. A legfontosabbnak tartott politikai reformok

²⁰⁷ *President Bush Discusses Freedom in Iraq and the Middle East*[2003].

célja a demokratikus rendszer megvalósítása. Az arab civil szféra képviselői külön kihangsúlyozták, hogy a demokrácia alatt nem a nyugati típusú demokráciát értik, hanem a belső fejlődés eredményeképpen kialakuló intézményi struktúrát, amellyel elvetik a külső nyomásgyakorlást (Alexandria Statement[2004]:p.4.).

Említésre méltó még az *Arab Business Council* gazdasági reformokat sürgető nyilatkozata, amelyet 2004. január 20-án fogadott el a svájci Davosban.²⁰⁸ A tervezet a magántőke erősítését tartja legfontosabb prioritásának, és a gazdasági növekedésen keresztül kívánja felszámolni a munkanélküliséget és a szegénységet. A davosi világgazdasági fórum arab „szekciója” a gazdasági liberalizációval összefüggésben szükségesnek tartja a kormányzati reformokat is. Különösen a korrupció, az elszámoltathatóság és átláthatóság, az igazságszolgáltatás és az intézményi struktúra terén kívánnak változtatásokat elérni.

Az egyes közel-keleti országok szintjén az elmúlt öt esztendőben jelentős változások történtek, amelyek közül a következőket emelhetjük ki. Afganisztánban és Irakban létrejöttek a demokratikus alapintézmények, és mindkét országban választásokat tartottak magas részvételi arány mellett. Bahreinben az 1999-ben trónra kerülő Hamad bin Iszá sejk politikai reformokat kezdeményezett, amelynek keretében alkotmányt fogadtak el, amelyet népszavazás erősített meg. Kuvaitban 2006-ban az első olyan parlamenti választást tartották meg, amelyen nők is szavazhattak. Szaúd-Arábiában 2003-tól nemzeti párbeszéd kezdődött az ország jövőjéről, és helyhatósági választásokat rendeztek. Katarban 2003-ban új alkotmányt fogadtak el, amely egy 45 fős parlament felállítását jelentette (Kéchichian[2004]). Egyiptomban pedig 2005-ben az országban először került sor egy többjelöltes közvetlen elnökválasztásra, amelynek előzményeként számos ponton módosították az alkotmányt.

A közel-keleti politikai változások felsorolását hosszú oldalakon keresztül folytathatnánk, ugyanakkor érdekesebbnek tartjuk azt a kérdést, hogy vajon milyen okokra vezethetők vissza a változások. A közel-keleti országok többségében a politikai reformokat főként a belső ellenzéki csoportok követeléseivel gerjesztették, amelyhez természetesen hozzájárult a nemzetközi kontextus változása is.

A legnagyobb vitát az a kérdés váltotta ki, hogy vajon az egyiptomi reformok mennyiben vezethetők vissza az amerikai nyomásgyakorlásra. 2005. június 20-án az amerikai külügyminiszter, Condoleezza Rice a Kairói Amerikai Egyetemen tartott beszédet, amelyben elismerte, hogy az Egyesült Államok évtizedeken át a status quo-ban volt érdekelt: „*Hazám, az Amerikai Egyesült Államok, ebben a régióban, itt a Közel-Keleten 60 éven át a stabilitás politikáját támogatta a demokrácia rovására, – és végül egyiket sem értük el. Most egy másik utat követünk. Támogatjuk minden nép demokratizálódási törekvését.*” (Rice[2005]).

A külügyminiszteri látogatás két és fél hónappal előzte meg a szeptember 7-i elnökválasztást, amelynek keretében Hoszni Mubárákot 88,6 százalékos eredménnyel újraválasztották. Az elnök személyének változatlansága ellenére a média üdvözölte a több jelölt részvételével induló elnökválasztást, amelyen a második helyezést Ajman Núr Al-Ghad (Holnap) Pártja szerezte meg. A választást megelőzően az értelmiség egyes csoportjai *Kifája*²⁰⁹ néven ellenállási mozgalmat indítottak, és több alkalommal utcai tüntetéseket szerveztek.

Egyiptomban a 2005. évi reformok az „egy lépést előre, kettőt hátra” stratégia jegyében zajlottak. Miközben Mubárák az alkotmánymódosítással elvonta a nemzetközi közösség és a hazai közvélemény figyelmét, aközben számos jogszabályt megszigorítottak. A Mubárák-rendszer lényegében kirakat-reformokkal megelőzte az Egyesült Államok bírálatát, amely bizonyítja a demokrácia-exportban rejlő korlátokat.

2.2. Az iraki szabadság hadművelettől a tágabb közel-keleti kezdeményezésig

A 2001 szeptemberét követően az amerikai külpolitika a közvetlen diplomáciai nyomásgyakorlásra és az elnöki beszédeken túlmenően két új eszközt vetett be a közel-keleti demokrácia-export érdekében: a katonai intervenciót és a segélypolitika új alapokra való helyezését.

2001 szeptembere óta a nemzetközi tanulmányokkal foglalkozó szakértők elemzések tucatjait publikálták az államépítés témájában. 2003. március 19-én az

²⁰⁸ *Economic Reform Priorities in the Arab World*[2004].

Egyesült Államok háborút indított Irakban a Szaddám-rezsim megdöntésére, ami példaértékű üzenet lehet más diktatórikus vezetők számára. Az elmúlt évek nemzetközi témájú szakirodalmában nagy szeletet foglalnak el az államépítés tapasztalatairól szóló munkák (Gergely[2006]).

Az egyik legnevesebb elemzés a RAND kutatócsoportja tollából látott napvilágot „*America’s Role in Nation-building. From Germany to Iraq*” címmel, amely összehasonlítja az Egyesült Államok államépítésben szerzett tapasztalatait a következő szempontok figyelembevételével: katonai és rendőri jelenlét, a fejenkénti külső támogatás összege, illetve a választások időzítése, belső menekültek száma és a halottak száma alapján (Dobbins[2003]:p.Xvi.). A tanulmány megállapítja, hogy Németország és Japán a két legsikeresebb példa, amelyben számos tényező – többek között a gazdasági fejlettség, homogén társadalom is szerepet játszottak. Az államépítés sikerét azonban a külső támogatás mértéke is jelentősen befolyásolja, amelyet Koszovó példája is bizonyít. Koszovóba az USA 25-ször több pénzt fektetett be és 50-szer több katonát küldött, mint Afganisztánba, ami tetten érhető a demokrácia magasabb szintjében (Dobbins[2003]:p.Xix.).

Az Egyesült Államok Irak újjáépítéséhez és a valós demokrácia kialakításához óriási reményeket fűzött. Az intézmények létrehozása és a választások megtartása szintjén az amerikai menetrend Irakban szinte maradéktalanul érvényesült, ugyanakkor a mai napig lényegesen kaotikusabb a helyzet, mint bármikor a Szaddám-érában. Az iraki kérdés további alakulását találgatás szintjén lehet csak elemezni, ugyanakkor szinte konszenzus van abban, hogy Bagdad jelenleg nem a demokrácia-export, hanem a térség destabilizálása szempontjából vált mintaoszággá, negatív példává. A katonai intervenció és a többéves külföldi katonai jelenlét a demokrácia eszméjét diszkreditálja a közel-keleti emberek előtt, illetve az amerikai külpolitika számára hitelességi problémákat is fevet.

George W. Bush az iraki háború kirobbanásával egy időben hozzálátott egy új együttműködési tervet kidolgozásához, amelynek eredményeként 2003 végén megszületett a *Greater Middle East Initiative* (GMEI - Nagyobb Közel-Kelet Kezdeményezés).²¹⁰ A GMEI tervet lépéseit Bush elnök a 2004. évi G8 csúcstalálkozóra készítette elő, azzal a céllal, hogy a nagyhatalmak közös lépéseket tegyenek a Közel-Kelet demokratizálása érdekében. A GMEI szövegében lefektetésre

²⁰⁹ Jelentése: elég (értsd „elég a Mubarak-rendszerből”)

került, hogy a térségben folyó események (terrorizmus, nemzetközi bűnözés és illegális migráció) súlyosan sértik a G8 nemzeit érdekeit. A GMEI három tekintetben jelentett újdonságot a korábbi programokhoz képest. Egyrészt a „demokrácia közvetlen támogatásának elve” értelmében nem a kormányokat, hanem a civil szervezeteket kívánta forrásokhoz juttatni. Másodrészt, a dokumentum alapvető célként fogalmazta meg, hogy a nagyhatalmak diplomáciai nyomást gyakoroljanak a politikai szabadságjogokat megsértő kormányzatokra. Harmadrészt pedig, újdonságként monitorozási tevékenységet javasol, amelynek keretében értékelnék a térség országainak reformjait (Gambill[2004]).

A GMEI tervezete óriási felháborodást váltott ki arab diplomáciai berkekben, ugyanis a nagyhatalmakat a belügyekbe való beavatkozás szándékával vádolta. Az amerikai javaslatban az arab vezetők a kívülről kényszerített demokratizáció eszközét látták meg, és mindent elkövettek azért, hogy ne kerülhessen a G8 csúcstalálkozó elé. Egyes szakértők szerint a GMEI tervezet váltotta ki a fentiekben bemutatott belülről táplálkozó reformjavaslatokat (Alexandria és Davos stb.).

Bush elnök a Sea Islanden rendezett G8 csúcstól már egy másik tervezetet nyújtott be, amelyet végül el is fogadtak *Broader Middle East and North Africa Initiative* (BMENAI - Tágabb Közel-Kelet és Észak-Afrika Kezdeményezés) néven. A BMENAI dokumentum kiegyensúlyozottabb a korábbinál, ugyanis megemlíti az izraeli-palesztín konfliktust is, amely gátolja a térség fejlődését, ugyanakkor leszögezi, hogy a regionális konfliktusok nem hátráltathatják a reformokat (Wittes[2004]:p.77.).

A BMENAI keretében létrejött egy fórum (*Forum for the Future*), amelynek keretében a G8 és a térség országainak miniszterei megvitatják a reformok irányát. Továbbá a következő új programokat indították be: párbeszéd a demokráciáról, amelybe bekapcsolódnak a civil szervezetek; vállalkozói program; írni-olvasni tudás kampány (célja, hogy 2009-ig 100.000 új tanárt képezzenek ki); az üzleti szféra támogatása (célja, hogy 250.000 fiatal, főleg női vállalkozót segítsenek) stb.²¹¹

²¹⁰ A nagyobb Közel-Kelet az arab világot, Iránt, Törökországot, Izraelt, Afganisztánt és Pakisztánt foglalja magában.

²¹¹ *Broader Middle East and North Africa Initiative*[2006].

A Közel-Kelet demokratizálásának kezdeményezése azonban nem sokban különbözik az 1990-es évek fejlesztési programjaitól, ugyanis a támogatásba nem sikerült ezúttal sem beépíteni a kondicionalitást, ami oda-visszacsatolást feltételezne a közel-keleti országok részéről is (Wittes[2004]:p.80.). A Közel-Kelet átalakítását meghirdető amerikai külpolitika meglehetősen korlátozott eredményeket ért el az elmúlt öt esztendőben.

V. Konklúzió

„A szabadságot természeténél fogva nem lehet rákényszeríteni senkire, csak választani lehet. Bejárttól Bagdadig az emberek a szabadságot választják.” – érvelt Bush elnök az ENSZ 2006 szeptemberi Közgyűlésén, emlékezve a terrortámadások ötödik évfordulójára.²¹² Az amerikai elnök szerint az Irakban és Afganisztánban elért eredmények bizonyítják az amerikai demokrácia-terjesztés eredményességét és sikerességét, amelyet a Közgyűlésen résztvevő demokratikus afgán és iraki delegációk is alátámasztanak. Az Egyesült Államok az elmúlt években formálisan felépítette a demokratikus intézményeket, mindkét országban liberális alkotmányt fogadtak el és magas részvételi arány mellett demokratikus választásokat tartottak.

Az Egyesült Államok külpolitikája súlyos hitelességi problémákkal küzd a Közel-Keleten, hiszen a demokratikus intézmények fenntartásához több tízezer amerikai és szövetséges katona jelenlétére van szükség. Irakban átlagosan napi 30-50 ember veszt életét merényletekben, míg Afganisztánt a köznyelvben „Dzsihádisztánként” szokták emlegetni. Az amerikai fegyverek által terjesztett demokrácia eszméje napjainkban kevésbé népszerű a közel-keleti és észak-afrikai lakosok számára, ugyanis az ott élők idegenkednek a kívülről rájuk erőltetett ideológiáktól. A terrorizmus-ellenes háború az arab közvélemény szemében nem más, mint modern eszmék mögé bújtatott keresztes hadjárat, amelynek egyetlen célja az olajkészletekhez való hozzáférés.

Az amerikai külpolitika hiteltelensége ellenére a Közel-Keleten és Észak-Afrikában 2001 szeptembere óta jelentős politikai változások kezdődtek. A közel-keleti országok egy részében – többek között Palesztínában, Algériában, Egyiptomban, Kuvaitban, Libanonban – választásokat tartottak. Még a teljesen zártnak hitt abszolút monarchiák (pl.: Szaúd-Arábia) is a „liberalizálódás” útjára léptek. A közel-keleti politikai reformok azonban továbbra is korlátozottak, ugyanis főként a politikai elit hatalmának túlélését segítik elő. Daniel Brumberg tanulmánya alapján egyetérthetünk azzal, hogy a közel-keleti államok többsége liberalizált autokrácia (illetve Zakaria nyomán illiberális demokrácia). Az illiberális demokráciák lakossága rendelkezik bizonyos politikai jogokkal (pl.: rendszeres

²¹² *President Bush Addresses United Nations General Assembly*[2006].

időközönként választásokat tartanak), ugyanakkor a politikai jogok mindaddig terjedhetnek, ameddig azok nem sértik a fennálló rezsím hatalmát, érdekeit.

Dolgozatunk egyik legfőbb megállapítása szerint a külső nyomásgyakorlás csak abban az esetben lehet sikeres, ha a demokratizáció belső feltételei egy bizonyos szinten adóttak. Az iraki és az afganisztáni állam- és demokráciaépítés tapasztalatai, éppenhogy ellentmondanak George W. Bush ENSZ Közgyűlése előtt tartott beszédében elmondottaknak, amely szerint tévedés azt feltételezni, hogy a demokratizálódó régiók könnyen destabilizálódhatnak. Bush szerint a Közel-Kelet sohasem volt politikailag stabil térség, és a demokrácia-terjesztés fokozatosan normalizálhatja a régió politikai viszonyait.²¹³

A demokratizálódás három hulláma alátámasztotta azt a feltételezést, amely szerint a konszolidált demokráciák létrejöttének elsődleges kulcsa a belső gazdasági, politikai, kulturális viszonyokban rejlik, vagyis a külső segítség másodlagos szerepet tölt be. Szerencsés esetben a belső és a külső feltételrendszer kölcsönösen kiegészíti egymást, amit – többek között – Törökország példája is alátámasztott. A demokrácia a 21. században egy olyan hivatkozási alappá vált, amelytől már egyetlen közel-keleti ország sem tekinthet el. A globalizáció (akár annak gazdasági, akár annak politikai oldalára gondolunk) igazodási kényszert vár el a nemzetállamoktól, köztük a közel-keleti és észak-afrikai országoktól is. A demokratizálódásban megnyilvánuló külső nyomásgyakorlás szerepétől tehát nem lehet eltekinteni. Leszögezhetjük azt is, hogy a felgyorsult globalizáció következtében a sikeres demokratizálódásban egyre nagyobb szerepet tölt be a regionális demonstrációs hatás (a demokrácia hólabda-effektusa), amely újabb igazodási kényszert jelent az autokráciák számára.

Az amerikai külpolitika a közel-keleti és észak-afrikai lakosság megítélése szerint „kikényszeríti” és „ráerőlteti” a liberális demokrácia ideológiáját a térség államaira. A 2001. szeptember 11-i terrortámadást követő időszakban a Közel-Keleten jelentősen megnövekedett az Amerika-ellenesség, amely javarészt a neokonzervatív amerikai külpolitikának, és nem feltétlen az amerikai értékeknek szól. A reformernek számító Mohamed Khátami iráni elnök például többször hangoztatta, hogy Iránnak nem az amerikai néppel vagy az amerikai értékrenddel van problémája, hanem az amerikai modell agresszív terjesztésével (idézi Khátamit Esposito[2002]:p.137.). A demokrácia fegyverekkel való terjesztésének súlyos

²¹³ *President Bush Addresses United Nations General Assembly*[2006].

következménye, hogy a Közel-Keleten lakók szemében a liberális demokrácia azonosul a nem kívánatos amerikai hegemóniával.

„Bejrúttól Bagdadig”, ugyanakkor az arab világ lakói a saját kormányaikkal szembeni elégedetlenségüknek adnak hangot, és politikai változásokat követelnek. A Közel-Kelet történelmében több alkalommal alulról jövő igényként fogalmazódtak meg a reformok a hatalmukhoz „foggal-körömmel” ragaszkodó vezetőkkel szemben. Az elégedetlenség vagy fegyveres felkelés, lázadás, forradalom formáját öltötte vagy békésen, a demokratikus játékszabályok betartásában nyilvánult meg, azonban egyik sem vezetett nyugati típusú demokráciák létrejöttéhez. A nép által fegyveresen vagy fegyvertelenül leváltott vezetők helyére újabb autoriter személyek kerültek, akik hatalomra kerülésük után saját érdekeiknek megfelelően értelmezték a népszuverenitás elvét. Milyen okokra vezethető vissza a közel-keleti liberalizált autokráciák tartóssága?

A demokratizálódás hiányának magyarázata a közel-keleti államok belső és külső tényezőiben keresendő. A disszertáció elsősorban a belső faktorokra helyezte a hangsúlyt, ugyanis érvelésünk szerint a demokráciának vannak belső előfeltételei. Dolgozatunkban öt szempont szerint elemeztük a közel-keleti demokratizálódás belső feltételrendszerét, és az alábbi következtetésekre jutottunk:

1. Civilizációs-kulturális szempont: Az iszlám mint vallás önmagában nem mond ellent a nyugati demokrácia logikájának, ugyanis rendkívül sokszínű, és alaptételei között nem szerepel egy meghatározott politikai berendezkedés. Noah Feldman szerint mivel a demokrácia és az iszlám mobil, rugalmas és univerzális ideológiák, ezért elméletben könnyen összeegyeztethetők (Feldman[2004]:p.75.). Ha a 7. századi iszlámot tanulmányozzuk, akkor szembeűnő, hogy a kalifai pozíció nem öröklődő, hanem választott tisztség volt. A kalifa halálával vagy képességeinek megszűnésével elveszítette a jogot a közösség irányítására. Az iszlám világ története azonban ellentmond a 7. századi gyakorlatnak, hiszen a kalifai poszt dinasztikusan öröklődött. Ennek ellenére azonban a lakosság korlátozott „politikai jogokkal” rendelkezett, és már a gyarmatosítás előtti időszakban megjelentek a civil társadalom gyökerei. A kisebbségek helyzete a Közel-Keleten, különösen az Oszmán Birodalom területén számos tekintetben jobb volt, mint Nyugat-Európában (lásd millet-rendszer).

Az elmúlt évtizedben az iszlám világ egyre több gondolkodója kísérelte meg a két mobil ideológia összeegyeztethetőségét bizonyítani. A szakirodalom divatos

kifejezésévé vált az *iszlám demokrácia* fogalma, amely a liberális iszlám ideológia továbbgondolásának az eredménye. E szerint tehát a demokráciának civilizációnként eltérő modelljei, altípusai léteznek (lásd indiai demokrácia), amelyek a népszuverenitás egyetemesnek feltételezett eszméjének és a helyi kulturális-vallási értékeknek az összepárosításán alapulnak. A iszlám demokrácia egyelőre egy kisebbségben lévő elméleti irányzat, amelynek gyakorlati megvalósulása még várat magára.

Az európai gyarmatosítás, amely meghonosította a térségben az állam és a nemzet fogalmait, negatív irányban befolyásolta a Közel-Kelet politikai fejlődését. A kolonializmus időszakában a régió országainak többségében létrejöttek a demokrácia alapintézményei, azonban az ezek mögött meghúzódó filozófiát (liberalizmus) nem vették át. Az európai intézmények adaptálás nélküli lemásolása (importálása) súlyos következményekkel járt a közel-keleti népekre nézve, ugyanis a mesterséges államok alapítóinak kezébe adta az erőszakmonopólium eddig ismeretlen eszközét (lásd Bernard Lewis gondolatait).

A gyarmatosítás során Európa nemcsak a demokrácia intézményeit exportálta, hanem az európai történelemhez köthető diktatúrák eszmeiségét is. A Közel-Keleten a második világháború idején létrejött pártok például az európai fasizmus mintájára alapozták szemléletüket (lásd Baász Párt). Az európai demokrácia előfeltételezte a modern nemzetállamok létrejöttét, azonban a közel-keleti államok szervetlen, mesterséges fejlődés keretében szilárdultak meg. A történelmi hagyományok (a gyarmatosítás és a mesterséges államiság) következményei mind a mai napig hatnak, és kedvezőtlenül befolyásolták a nyugati típusú demokrácia adaptálását.

2. Társadalmi szempont: Az európai társadalmak fejlődését az individualizmus eszméje, és a kiterjedt családmodell háttérbe szorulásának folyamata határozta meg. A nyugati demokrácia előfeltétele az individuum, amely születésétől fogva önálló jogokkal (és kötelezettségekkel) rendelkezik. A demokrácia intézményeiben az adott személy önálló, másoktól független döntési jogkörrel rendelkezik. A nyugati történelemben összefonódott a népképviselő elvének (azaz a demokráciának) és a liberalizmus ideológiájának kialakulása, amelyek egymástól elválaszthatatlanok.

A közel-keleti társadalmakban az egyén csak a közösség részeként értelmezhető: jogai és kötelezettségei az adott csoportból származtathatók. A csoportsszolidaritás (*aszabijja*) logikája hozzájárult a neopatriarchális állam

struktúrájának létrejöttéhez. A törzsi, klán és rokonsági kapcsolatok kiemelt jelentősége ezen a ponton kapcsolódik az Európából importált demokratikus intézményekhez, ugyanis ez vezetett a közel-keleti politikai szervezetek diszfunkciójához.

A közel-keleti politikai intézményeket meghatározza az egyén saját közösségéhez fűződő lojalitása, amelynek eredményeként torz, a politikai versengés európai logikájától eltérő struktúra bontakozott ki. A globalizáció következtében kialakult „védekezési mechanizmus” újratermelte a tradicionális struktúrákat. A közel-keleti államok nem homogén nemzetállamok európai értelemben, hanem multietnikus társadalmak. A gyarmatosítás előtti időszakban az etnikai hovatartozás mindvégig másodlagos volt a vallási identitással szemben. A függetlenséget követő évtizedekben a közel-keleti országok politikai intézményeit egy-egy törzs, klán vagy etnikum dominálta. Míg Szíriában az alaviták és Irakban a tikriti klán tagjai, addig Libanonban néhány család töltötte be a legfontosabb politikai funkciókat. Politikai hatalmukat elsősorban saját közösségük képviselőire és nem a „nemzet” érdekében kamatoztatták. Ilyen értelemben a közel-keleti társadalmak nem politikai társadalmak.

3. *Gazdasági (politikai gazdaságtani) szempont:* Az európai demokrácia kialakulását megelőzte a gazdasági modernizáció (iparosítás és urbanizáció), valamint a középosztály létrejötte. A kapitalizmus logikája szorosan kapcsolódott a nemzetállami eszméhez, amely pedig a nemzetgazdaság fogalmának megszületéséhez vezetett. Az európai nemzetgazdaságokban az állam és a társadalom nem voltak függetlenek egymástól, ugyanis az adóztatás rendszerének kiépülése szoros kapcsolatot eredményezett a kettő között az elszámoltathatóság demokratikus eszméjének figyelembevételével.

A közel-keleti államok többsége *járadékgazdaság*, azaz olyan bevételekkel rendelkezik, amelyek elköltésével a vezetők nem tartoznak felelősséggel népük felé: az állam és társadalom politikai gazdaságtani szempontból függetlenek egymástól. A járadékbevétel vagy a rendelkezésre álló nyersanyagok értékesítéséből keletkezik, vagy ún. stratégiai járadék, amelyet valamelyik nagyhatalom anyagi jellegű támogatása fejez ki. A járadékgazdaságok egyik jellegzetessége, hogy a bevételek jelentős hányadát jóléti vagy katonai kiadásokra fordítják.

Az iraki államépítés egyik legfőbb dilemmája éppen abban rejlik, hogy sikerül-e a felszámolni az állam és társadalom egymástól való függetlenségét. A

kulcskérdés tehát az, hogy hosszú távon hogyan döntenek az olajbevételek elosztásáról, ugyanis ha azok az államkasszába fognak befolyjni, akkor a demokrácia nem lesz működőképes. Irakban ez jelenleg nyitott kérdés az új alkotmány idevonatkozó rendelkezései ellenére.

A járadékbevételek ingadozása sebezhetővé teszi a közel-keleti gazdaságokat, hiszen az olajbevételek változása, illetve a stratégiai járadék esetleges csökkenése súlyos politikai válságot is eredményezhet. A közel-keleti járadékgazdaságokban (döntően az olajmonarchiákban) erősebb a magántőke mint az ún. „termelő” államokban, amelynek politikai következményei is vannak. Az elmúlt években az olajmonarchiákban végbement liberalizáció nem az erőteljesebb külső nyomásgyakorlásra, hanem a magántőke kezdeményező szerepére vezethető vissza.

Ha a közel-keleti országok hagyományos fejlettségi mutatóit vizsgáljuk, akkor nemzetközi összehasonlításban nem tekinthetők hátrányosnak. A szegénység csökkent az elmúlt években, a demográfiai robbanás nagyjából lejátszódott, habár annak következményei még néhány évtizeden át súlyosan érintik a közel-keleti országokat. A demokratizálódás legfőbb akadálya valójában tehát nem a szegénység, hanem a járadékokra épülő gazdaságok jelenléte.

4. Intézményi szempont: Az európai államokban az állampolgárok érdekeit a politikai pártok képviselik a választások során. A modern képviseleti demokrácia alapfeltétele a hatalmi ágak szétválasztása (törvényhozói, végrehajtói és bírói) volt. Az európai demokráciákban rendszeres időközönként választásokat tartanak, amelyeknek alapelveit az alkotmány definiálja.

A közel-keleti országok többsége *kirakat-demokrácia* vagy *látszat-demokrácia (illiberális demokrácia)*, hiszen a rendszeres időközönként megtartott választásokat nemcsak a politikai versengés, hanem a kényszer szellemisége is meghatározza. Az uralkodó elit mindaddig engedélyezi politikai pártok alapítását, választások megtartását, ameddig azok nem veszélyeztetik hatalmát. A közel-keleti államok többsége (az olajmonarchiákat leszámítva) napjainkban már megfelel a többpártrendszer követelményeinek, amelyek eredményeként korlátozottan megjelenik az ellenzékiesség.

Az uralkodó hatalmi elit gyakran olyan választási rendszert vezet be az adott országban, hogy az kedvezzen az őt támogató politikai erőknek. Több ízben a közvetlenül a választások előtt változtatják meg a játékszabályokat, amelyek a választási eredményeket is befolyásolják.

A politikai pártok alapításának nehézségei felértékeltek a civil társadalom politikai jelentőségét. Az elmúlt másfél évtizedben gombamódra elszaporodtak az emberi jogokért vagy a nők jogaiért felszólaló civil szervezetek, amelyek elsősorban a nyugati államoktól kapják anyagi támogatásukat. A közel-keleti rezsimek gyakran különböző jogszabályok bevezetésével megkísérik korlátozni a civil szervezetek működését (lásd Egyiptom). Az 1990-es években az amerikai és európai segélyek jelentős része civil szervezetek felé irányult a Közel-Keleten.

A közel-keleti államok többségére jellemző a katonaság szerepének meghatározó súlya a politikai folyamatokban. Míg a nyugati államokban a katonaság felett civil kontroll érvényesül és fő feladatuk a külső védelem, addig a Közel-Keleten beavatkoznak a belső politikai folyamatokba. Napjainkban Szudán és Algéria tekinthetők katonai diktatúráknak az általunk vizsgált régióban. A katonaság domináns szerepe történelmi okokra is visszavezethető, hiszen jelentős szerepet játszottak – többek között – a nemzeti egység létrejöttében, illetve a regionális fegyveres konfliktusokban.

Összességében megállapítható, hogy az európai országokra jellemző alapintézmények léteznek a Közel-Keleten, azonban működésük tekintetében nem felelnek meg a nyugati típusú demokráciának. A közel-keleti államok politikai berendezkedését, ahogy Bassam Tibi fogalmaz, a „*felemás modernitás*” állapota jellemzi.

5. *A humán tényező szempontja:* A sikeres demokratizálódás olyan vezetőket előfeltételez, akik hajlandók lemondani hatalmukról. A közel-keleti régió egyedisége abban rejlik, hogy a vezetők ragaszkodnak hatalmuk megőrzéséhez, és ezt a társadalom hagyományos alapokon többnyire elfogadja. Az elmúlt évtizedben több közel-keleti vezető is életét vesztette: a marokkói II. Haszan, a jordániai Huszein király, a szaúdi Fahd király, a szíriai Háfiz al-Aszad és a palesztín Jasszer Arafat. Az ötből négy országban a hatalom átszállt az egyenes ági leszármazottakra (dinasztizmus) Palesztína kivételével, ahol Mahmúd Abbászt demokratikusan választották meg (mivel Arafatnak nem volt fia, aki örökölje hatalmát). A közel-keleti új uralkodó-generáció képviselői reformokat ígértek a lakosságnak, amelyek Marokkóban és Jordániában többé-kevésbé megvalósultak.

Egyiptomban Hoszni Mubarakot 2005-ben ismételten elnökké választották, aminek eredményeként az ötödik ciklusát kezdte meg. Líbiában Moammar al-

Kaddáfi 1969 óta birtokolja a hatalmat, és a szakértők találgatnak, hogy ki fogja átvenni a helyét.

Ha a közel-keleti államok politikai berendezkedését más Európán kívüli régiókhoz hasonlítjuk, számos hasonlóságot fedezhetünk fel, vagyis elvethetjük a régió kivételességére (*exceptionalism*) vonatkozó előfeltevéseket, amelyek következtében a Közel-Keletet kizárták az összehasonlító politikatudományi elemzésből. A Közel-Kelet fejlődése annyiban mégis egyedi, hogy (Törökország kivételével) nincsenek sikertörténetek, amelyek modellértékűek lehetnének más országok számára. A Közel-Keleten a fenti öt belső tényezőt figyelembevéve megállapítható, hogy azok kedvezőtlenek a térség demokratizálódásának lehetőségei szempontjából.

Napjaink közel-keleti országai fordulópont előtt állnak: történelmi lehetőség kínálkozik az iszlamisták politikai folyamatokba való bekapcsolására. A közel-keleti rezsimek legfőbb ellenzékét szinte valamennyi országban az iszlamisták alkotják. A szakértők szerint a térség államai a *poszt-islamizmus* korszakába léptek, és az iszlamista szervezetek nagy része megindult a politikai párttá válás útján. A nyugati politikusok az iszlamisták választásokon való részvételét veszélyként fogják fel, ugyanis szerintük eltéríthetik (*hijacked democracy*) az adott államot a demokratikus folyamatoktól. Az elmúlt hónapok eseményeit szemlélve (libanoni háború, Hamász helyzete) félő, hogy a közel-keleti államok elszalasztják ezt a történelmi esélyt.

A közeljövőben a közel-keleti és észak-afrikai országok lassú és korlátozott politikai átalakulása várható. A közel-keleti országok a fenti okok miatt a liberalizálódás és deliberalizálódás ördögi körébe kerültek, vagyis kevés a remény arra, hogy nyugati típusú demokráciákká alakuljanak át. Az optimális forgatókönyv szerint a belső változások kiérlelhetik a demokrácia egy új altípusát, amelyet iszlám demokráciának nevezhetünk. Az Egyesült Államok által alkalmazott erőszakos demokratizáció azonban árt ennek a lassú, de elkerülhetetlen belső folyamatnak.

Felhasznált Irodalom

II. Abdullah király honlapja

www.kingabdullah.jo (2006.10.08.)

- ABU JABER, Kamel S.[2003]: The Democratic Process in Syria, Lebanon, and Jordan
In: SAIKAL, Amin – SCHNABEL, Albrecht (eds.)(2003), pp. 127-141.
- ABUKHALIL, As'ad[1997]: Change and Democratization in the Arab World: the Role of Political Parties. In: *Third World Quarterly*, Vol. 18, No. 1, pp. 149-164.
- ABOU EL FADL, Khaled[2004]: Islam and the Challenge of Democracy
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah (eds.)(2004), pp. 3-48.
- ABOU EL FADL, Khaled[2004]: Reply
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah (eds.)(2004), pp. 109-128.
- ÁGH Attila[2006]: The Creative Crises in the EU25. The EU's role in global democratization: The Fourth Wave of Democratization
In: *ÁVF Tudományos Közlemények 16.*, pp.7-30., Budapest, 2006. szeptember
- ÁGH Attila [1986]: *A polgári demokrácia mítosza és valósága*
Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- AHMED, Akbar S.[1992]: *Postmodernism and Islam. Predicament and Promise*
Routledge, London and New York
- Alexandria Statement*
www.arabreformforum.org (Letöltve: 2005.12.18.)
- ALIBONI, Roberto – GUAZZONE, Laura[2004]: Democracy in the Arab Countries and the West. In: *Mediterranean Politics*, Vol. 9, No. 1, Spring 2004, pp. 82-93.
- ALIBONI, Roberto[2004]: Promoting Democracy in the EMP. Which Political Strategy? *EuroMesco reports*, November 2004, Lisboa
- ALMOND, Gabriel A. – POWELL, G. Bingham(szerk.)(1996): *Összehasonlító politológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- ANDERSON, Lisa[1995]: Peace and Democracy in the Middle East: The Constraints of Soft Budgets. In: *Journal of International Affairs*, Summer 1995, Vol. 49, No. 1, pp. 25-45.
- ANGRIST, Michele Penner[2005/a]: Party Systems and Regime Formation: Turkish Exception in Comparative Perspective. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 119-142.
- ANGRIST, Michele Penner[2005/b]: The Outlook for Authoritarians
In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 221-232.
- ANHEIER, Helmut – GLASIUS, Marlies – KALDOR, Mary (szerk.)(2004): *Globális civil társadalom. 2. kötet*. Typotex Kiadó, Budapest
- ARKOUN, Mohammed[2002]: Locating Civil Society in Islamic Contexts
In: SAJOO, Aryn B.(ed.)(2002), pp. 35-60.
- ARMIJO, L. E. – BIERSTEKER, T. J. – LOWENTHAL, A. F.[1995]: The Problems of Simultaneous Transitions
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F. (eds.)(1995), pp. 226-240.
- ATASÖY, Yildiz[2005]: *Turkey, Islamists and Democracy. Transition and Globalization in a Muslim State*.
I.B. Tauris, London and New York
- AYOOB, Mohammed[2005]: The Muslim World's Poor Record of Modernization and Democratization: The Interplay of External and Internal Factors
In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp. 186-204.

- BADIE, Bertrand[2000]: *The Imported State. The Westernization of the Political Order*. Translated by Claudia Royal.
Stanford University Press, Stanford, California
- BALOGH András(szerk.)[2002]: *Nemzet és nacionalizmus*
Korona Kiadó, Budapest
- BARBER, Benjamin R.[1995]: *Jihad vs. McWorld. Terrorism's Challenge to Democracy*. Ballantine Books, New York
- BARR, Michael D.[2000]: Lee Kuan Yew and the „Asian Values” Debate
In: *Asian Studies Review*, Vol. 24., Number 3, September 2000, pp. 309-334.
- BELLIN, Eva[2005]: Coercive Institutions and Coercive Leaders
In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 21-42.
- BELLIN, Eva[2004]: The Political-Economic Conundrum: The Affinity of Economic and Political Reform in the Middle East and North Africa
In: *Carnegie Papers*, Number 53, November 2004
- BELLIN, Eva[1995]: Civil Society Formation: Tunisia
In: NORTON, Augustus Richard(ed.)(1995), pp. 120-147.
- BENARD, Cheryl[2003]: *Civil Democratic Islam. Partners, Resources, and Strategies*
RAND, National Defense Research Institute
- BÍRÓ Gáspár[2003]: *Demokrácia és önrendelkezés a 21. század elején*
Rejtjel Kiadó, Budapest
- BOVA, Russell[2001]: Democracy and Liberty: The Cultural Connection
DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 63-77.
Broader Middle East/North Africa Partnership
www.whitehouse.gov/news/releases/2004/06/print/20040609-30.html
(Letöltve: 2005.02.18.)
- Broader Middle East and North Africa Initiative*
www.whitehouse.gov/news/releases/2004/06/print/20040609-49.html
(Letöltve: 2006.09.09.)
- BROOKER, Paul[2000]: *Non-democratic Regimes. Theory, Government & Politics*
Macmillan Press, London
- BROWNLEE, Jason[2005]: Political Crisis and Restabilization: Iraq, Libya, Syria, and Tunisia. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 43-62.
- BRUMBERG, Daniel[2003]: The Trap of Liberalized Autocracy
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 35-47.
- BRUMBERG, Daniel – DIAMOND, Larry[2003]: Introduction
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003):pp.IX-XXVI.
- BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (szerk.)(1999): *A demokrácia*. József Attila tankönyvek, Budapest
- BUCHTA, Wilfried[2000]: *Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic*. The Washington Institute for Near East Policy – Konrad Adenauer Stiftung, Washington
- BURKHART, Grey E. – OLDER, Susan[2003]: *The Information Revolution in the Middle East and North Africa*. RAND, National Defense Research Institute
- BUSH, George W. amerikai elnök beszédei
- *President Bush Discusses Freedom in Iraq and Middle East* (2003.11.06.)
www.whitehouse.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html
(Letöltve: 2005.01.06.)

- *President Bush Addresses to the Nation (2003. 03.19.)*
www.whitehouse.gov/news/releases/2003/03/20030319-17.html
(Letöltve: 2006.09.15.)
 - *President Bush Addresses United Nations General Assembly (2006.09.19.)*
<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/09/20060919-4.html>
(Letöltve: 2006.10.10.)
- BYMAN, Daniel L.[2005]: The Implications of Leadership Change in the Arab World
In: *Political Science Quarterly*, Volume 120, Number 1, pp.59-83.
Cairo Declaration on Human Rights in Islam, 1990. augusztus 5.
www1.umn.edu/humanrts/instree/cairodeclaration.html
(Letöltve: 2005.10.07.)
- CAROTHERS, Thomas[2003]: Zakaria's Complaint
In: *National Interest*, Summer 2003 Issue 72, pp. 137-144.
- CAROTHERS, Thomas[2002]: The End of the Transition Paradigm
In: *Journal of Democracy*, Vol. 13, No.1, pp. 5-21.
- CAROTHERS, Thomas[2000]: *The Clinton Record on Democracy Promotion*
Carnegie Endowment for International Peace, Global Policy Program,
Number 16.
- CHERNOFF, Fred[2004]: The Study of Democratic Peace and Progress in
International Relations. In: *International Studies Review*, Vol. 6. pp. 49-77.
- CHOMSKY, Noam[2005]: *Titkok, Hazugságok, Demokrácia*
Független Média Kiadó, h.n.
- CHOMSKY, Noam[1992]: *Deterring Democracy*
Vintage, London
- CIA Factbook India[2006]*
<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/in.html>
(Letöltve: 2006.09.27.)
- CIA Factbook Iran[2006]*
www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ir.html
(Letöltve: 2006.08.29.)
- CIA Factbook Israel[2006]*
<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/is.html>
(Letöltve: 2006.09.27.)
- CSICSMANN László[2005]: A darfüri konfliktus belső mozgatórugói és a nemzetközi
közösség reakciója.
In: *Külgügyi Szemle*, IV. évfolyam, 2005. 1-2. szám. pp. 62-88.
- CSICSMANN László[2003]: A nők jogai az iszlám civilizációban
In: *Acta Humana*, 14. évfolyam, 2003/3. szám, pp. 22-47.
- COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004): *Islam and the Challenge of
Democracy*. Princeton University Press, Princeton and Oxford
- COOK, Steven[2005]: The Right Way to Promote Arab Reform
In: *Foreign Affairs*, Mar/Apr2005, Volume 84, Issue 2, pp. 91-103.
- COX, Caroline – MARKS, John[2003]: *The 'West', Islam and Islamism. Is Ideological
Islam Compatible with Liberal Democracy?* Civitas, London
- DAE-JUNG, Kim[1994]: Is Culture Destiny?: The Myth of Asia's Anti-Democratic
Values. In: *Foreign Affairs*, Vol. 73. No. 6., November/December 1994
- DAHL, Robert A.[1989]: *Democracy and its Critics*
Yale University Press, New Haven and London
- DAHRENDORF, Rahl[2004]: *Egy új rend nyomában. Előadások a szabadság
politikájáról a 21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest

- DEEGAN, Heather[2005]: Culture and Development
 HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp. 21-34.
- DIAMOND, Larry[2005]: Building Democracy After Conflict. Lessons from Iraq
 In: *Journal of Democracy*, Vol. 16, No. 1, pp. 9-23.
- DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003): *Islam and Democracy in the Middle East*. The John Hopkins University Press, Baltimore and London
- DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001): *The Global Divergence of Democracies* John Hopkins University Press, Baltimore and London
- DIAMOND, Larry[2001]: Is Pakistan the (Reverse) Wave of the Future?
 In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 355-370.
- DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F. – YUN-HAN, Chu – HUNG-MAO, Tien[1997]: *Consolidating the Third Wave Democracies*
 John Hopkins University Press, Baltimore and London
- DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(1995): *Economic Reform and Democracy*. John Hopkins University Press, Baltimore and London
- DIAMOND, Larry – LIPSET, Seymour Martin – LINZ, Juan[1987]: Building and Sustaining Democratic Government in Developing Countries: Some Tentative Findings. In: *World Affairs*, Vol. 150, No. 1, pp. 5-19.
- DOBBINS, James(et al.)(2003): *America's Role in Nation-building. From Germany to Iraq*. RAND Corporation.
http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1753/
 (Letöltve: 2006.10.01.)
- DUNN, John(szerk.)(1995): *A demokrácia. Befejezetlen utazás. Kr.e. 508 – Kr. u. 1993*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- DUNNE, Michele Durocher[2004]: *Integrating Democracy Promotion into U.S. Middle East Policy*
 Carnegie Papers, Number 50, October 2004
Economic Reform Priorities in the Arab World: A Private Sector Perspective
 Arab Business Council, www.weforum.org (Letöltve: 2005.02.18.)
- EFFENDI, Abdulwahab El-[2003]: The Elusive Reformation
 In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp.252-257.
Egypt's Best Known Activist on Trial. Forrás: Human Rights First
www.humanrightsfirst.org/middle_east/egypt/ibrahim/hrd_ibr_more.htm
 (Letöltve: 2006.08.30.)
- EICKELMAN, Dale F.[2005]: New Media in the Arab Middle East and the Emergence of Open Societies. In: HEFNER, Robert W.(ed.)(2005), pp. 37-59.
- ELLIOTT, Carolyn M.(ed.)(2003): *Civil Society and Democracy. A Reader*
 Oxford University Press, New Delhi
- ELLIOTT, Carolyn M.[2003]: Civil Society and Democracy. A Comparative Review Essay. In: ELLIOTT, Carolyn M.(ed.)(2003), pp. 1-40.
- ENSZ BT 1559. számú határozata
<http://daccess-ods.un.org/TMP/6961568.html> (Letöltve: 2006.10.05.)
- ESMAN, Milton J. – RABINOVICH, Itamar(eds.)(1998): *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*. Cornell University Press, Ithaca and London
- ESMAIL, Aziz[2002]: Self, Society, Civility and Islam
 In: SAJOO, Aryn B.(ed.)(2002), pp. 61-94.
- ESPOSITO, John L.[2004]: Practice and Theory
 In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 93-100.
- ESPOSITO, John L.[2002]: *Unholy War. Terror in the Name of Islam*
 Oxford University Press, New York

- ESPOSITO, John L.[1999]: *The Islamic Threat. Myth or Reality?*
Oxford University Press, New York and Oxford
- ESPOSITO, John L. – VOLL, John O.[1996]: *Islam and Democracy*
Oxford University Press, Oxford and New York
- ETHIER, Diane[2003]: Is Democracy Promotion Effective? Comparing Conditionality and Incentives. In: *Democratization*, Vol. 10, No. 1, Spring 2003, pp. 99-120.
- ETZIONI, Amitai[2006]: Religion and the State. Why Moderate Religious Teaching Should be Promoted?
In: *Harvard International Review*, Spring 2006, pp.14-17.
- FADEL, Mohammad H.[2004]: Too Far From Tradition
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 81-86.
- FARCAU, Bruce W.[2005]: Lessons from Latin America for the Middle East
In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp. 133-145.
- FARGUES, Philippe[1994]: Demographic Explosion or Social Upheaval?
In: SALAMÉ, Ghassan(ed.)(1994), pp. 156-182.
- FARNHAM, Barbara[2003]: The Theory of Democratic Peace and Threat Perception
In: *International Studies Quarterly*, 2003. Number 47. pp. 395-415.
- FAWCETT, Louise(ed.)(2005): *International Relations of the Middle East*
Oxford University Press, Oxford and New York
- FELDMAN, Noah[2004]: The Best Hope
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 59-62.
- FELDMAN, Noah[2003]: *After Jihad. America and the Struggle for Islamic Democracy*. Farrar, Straus and Giroux, New York
- FILALI-ANSARY, Abdou[2003/a]: The Challenge of Secularization
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 232-236.
- FILALI-ANSARY, Abdou[2003/b]: The Sources of Enlightened Muslim Thought
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 237-251.
- FILALI-ANSARY, Abdou[2001]: Muslims and Democracy
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 37-51.
- FREEDOM HOUSE[2006]: *Freedom in the World 2006. Selected Data from Freedom House's Annual Global Survey of Political Rights and Civil Liberties*
Freedom House, Table of Independent Countries 2006
www.freedomhouse.org/template.cfm?page=264&year=2006
(Letöltve: 2006.09.20.)
- FRIED, Charles[2001]: Markets, Law, and Democracy
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 231-244.
- FUKUYAMA, Francis[1994]: *A történelem vége és az utolsó ember*
Európa Könyvkiadó, Budapest
- GAMBILL, Gary C.[2004]: Jumpstarting the Arab Reform: The Bush Administration's Greater Middle East Initiative
In: *Middle East Intelligence Bulletin*, Vol. 6, No. 6-7, June/July 2004
www.meib.org/articles/0407_me2.htm (Letöltve: 2005.01.06.)
- GARDNER, Edward[2003]: *Creating Employment in the Middle East and North Africa*. International Monetary Fund
- GARTZKE, Erik[2001]: Democracy and the Preparation for War: Does Regime Type Affect States' Anticipation of Casualties?
In: *International Studies Quarterly*, Vol. 45. pp. 467-484.
- GAUSE III, F. Gregory[2005]: Can Democracy Stop Terrorism?
In: *Foreign Affairs*, September/October 2005, Vol. 84, Number 5. pp. 62-76.

- GAZDIK Gyula[2006]: Adalékok a palesztin államiság kérdéshez
 In: MARTON Péter(szerk.)[2006]: *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. pp. 301-321. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest.
http://www.telekiintezet.hu/kulpol/kutatas/bukott/TLI_KTK_ÁllamokÉsÁllamkudarcok.pdf
- GELLNER, Ernest[2004]: *A szabadság és feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*
 Typotex Kiadó, Budapest
- GELLNER, Ernest[1981]: *Muslim Society*
 Cambridge University Press, Cambridge
- General Basbug: Religious sects threaten Turkey's secularity*
<http://www.hurriyet.com.tr/english/5150789.asp?gid=74>
 (Letöltve: 2006.09.30.)
- GERGELY Attila[2006]: Amerikai nemzetépítés tegnap és ma – a „japán párhuzam”
 In: MARTON Péter(szerk.)[2006]: *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. pp. 42-67. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest.
http://www.telekiintezet.hu/kulpol/kutatas/bukott/TLI_KTK_ÁllamokÉsÁllamkudarcok.pdf
- GERGES, Fawaz A.[1999]: *America and Political Islam. Clash of Cultures or Clash of Interests?* Cambridge University Press, Cambridge
- GHANNUSI, Rachid[1998]: Participation in Non-Islamic Government
 In: KURZMAN, Charles(ed.)[1998], pp. 89-95.
- God, Oil, and Country. Changing the Logic of War in Sudan*[2002]
 International Crisis Group, Africa Report Number 39, Brussels
- GOLDSCHMIDT, Arthur J.[1997]: *A Közel-Kelet rövid története*
 Maecenas Kiadó, Budapest
- GOMBÁR Csaba – VOROSIN Hédi(szerk.)[2000]: *A kérdéses civilizáció*
 Helikon Kiadó, Budapest
- GOODIN, Robert E. – KLINGEMANN, Hans Dieter(szerk.)[2003]: *A politikatudomány új kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest
- GUNTHER, R. – DIAMANDOUROS, P. N. – PUHLE, H. J.[2001]: O'Donnell's „Illusions”: A Rejoinder
 In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)[2001], pp. 131-139.
- G8 Greater Middle East Partnership Working Paper*
 Middle East Intelligence Bulletin, www.meib.org/documentfile/040213.htm
 (Letöltve: 2005.01.06.)
- HAGGARD, Stephan – KAUFMAN, Robert R.[1995]: The Challenges of Consolidation
 In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)[1995], pp. 1-12.
- Hamas and Us[2006]
 In: *New Republic*, March 6, 2006
- HAMDY, Iman A.(ed.)[2004]: *Elections in the Middle East. What Do They Mean?*
 The American University in Cairo Press, Cairo and New York
- HAQQANI, Husain[2005]: *Pakistan. Between Mosque and Military*.
 Carnegie Endowment for International Peace, Washington
- HARIK, Judith[2004]: Democracy and/or Stability? The Lebanese Parliamentary Elections of 2000
 In: HAMDY, Iman A.(ed.)[2004], pp. 85-107.
- HASHEMI, Nader A.[2004]: Change from Within
 In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)[2004], pp. 49-54.
- HAWTHORNE, Amy[2004/a]: Middle Eastern Democracy. Is Civil Society the Answer? In: *Carnegie Papers*, Number 44, March 2004

- HAWTHORNE, Amy[2004/b]: Political Reform in the Arab World: A New Ferment?
In: *Carnegie Papers*, Number 52, October 2004
- HAYKEL, Bernard[2004]: Popular Support First
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 78-80.
- HAYNES, Jeff[2001]: *Democracy in the Developing World. Africa, Asia, Latin America and the Middle East*. Polity Press, Cambridge
- HEFNER, Robert W.(ed.)(2005): *Remaking Muslim Politics. Pluralism, Contestation, Democratization*. Princeton University Press, Princeton and Oxford
- HEFNER, Robert W.[2005]: Introduction: Modernity and the Remaking of Muslim Politics. In: HEFNER, Robert W.(ed.)(2005), pp. 1-36.
- HELLER Ágnes[2005]: „Iránban is valamiféle Gorbacsov kellené”
In: *HVG*, 2005/25. szám, pp. 43-44. 2005.06.25.
- HENRY, Clement M.[2005]: The Clash of Globalisations in the Middle East
FAWCETT, Louise(ed.)(2005), pp. 105-130.
- HERB, Michael[2005]: Princes, Parliaments, and the Prospects for Democracy in the Gulf. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 169-192.
- HERZOG, Michael[2006]: Can Hamas Be Tamed?
In: *Foreign Affairs*, Mar/Apr 2006, Volume 85, Issue 2, pp.83-94.
- HICKS, Neil – AL-NAJJAR, Ghanim[1995]: The Utility of Tradition: Civil Society in Kuwait. In: NORTON, Augustus Richard(ed.)(1995), pp. 186-213.
- HILAL, Jamil[2003]: Problematizing Democracy in Palestine
In: *Comparative Studies of South Asia*, Vol. 23, No. 1-2, pp. 3-12.
- HIS HOLINESS THE DALAI LAMA[2001]: Buddhism, Asian Values, and Democracy
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 18-22.
- HONG-JONG, Lee[2003]: Development, Crisis, and Asian Values
In: *East Asian Review*, Vol. 15. No. 2. Summer 2003, pp. 27-42.
- HUANG, Min-Hua[2005]: Islam and Democracy: A Global Perspective
In: *Taiwan Journal of Democracy*, Volume 1, No. 2. pp. 109-137.
- HUBER, Bettina[2004]: Governance, Civil Society and Security in the Euro-Mediterranean Partnership: Lessons for a More Effective Partnership
EuroMesco Papers, No. 39, December 2004, Lisbon
- HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005): *Modernization, Democracy and Islam*. Praeger, Center for Strategic and International Studies, Westport, Connecticut, London
- HUNTER, Shireen[2005]: Introduction
In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp. 1-18.
- HUNTINGTON, Samuel P.[1998]: *A civilizációk összecsapása és a világnézet átalakulása*. Európa Kiadó, Budapest
- HUNTINGTON, Samuel P.[1991]: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma
- IBRAHIM, Anwar[2006]: Universal Values and Muslim Democracy
In: *Journal of Democracy*, Vol. 17, No. 3, pp. 5-12.
- IBRAHIM, Saad Eddin[2002]: *Egypt. Islam and Democracy. Critical Essays*
The American University in Cairo Press, Cairo and New York
- ILO Global Employment in 2006*
www.ilo.org/public/english/employment/strat/downloads/getb06en.pdf
(Letöltve: 2006.08.18.).
- INDYK, Martin[2002]: Back to the Bazaar
In: *Foreign Affairs*, Vol. 81 Issue 1, pp.75-88. Jan/Feb 2002

- JAHANBEGLOO, Ramin[2003]: The Deadlock in Iran: Pressures from Below
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp.151-156.
- KADDÁFI, Muammar al-[é.n.]: *A Zöld Könyv*
A Libiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja Népi Irodája, Budapest
- KAGAN, Robert[2003]: The Ungreat Washed. Why Democracy must Remain America's Goal Abroad? In: *New Republic*, Vol. 229 Issue 1/2, pp. 27-38.
- KAMRAVA, Mehran – MORA, Frank O.[2003]: Civil Society and Democratization in Comparative Perspective. Latin America and the Middle East. In: ELLIOTT, Carolyn M.(ed.)(2003), pp. 324-355.
- KAMRAVA, Mehran[2000]: Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East. In: *Political Science Quarterly*, Vol. 115, No. 1, pp. 67-92.
- KAMRAVA, Mehran[2001]: The Civil Society Discourse in Iran
In: *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28. No. 2, pp. 165-185.
- KAMRAVA, Mehran[1998/a]: Non-democratic States and Political liberalisation in the Middle East: a structural analysis
In: *Third World Quarterly*, Vol 19, No 1, pp. 63-85.
- KAMRAVA, Mehran[1998/b]: Pseudo-democratic politics and populist possibilities: The rise and demise of Turkey's Refah Party
In: *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25. Issue 2, pp.275-302.
- KAMRAVA, Mehran[1993]: *Politics and Society in the Third World*
Routledge, London and New York
- KARIM, Karim H.[2000]: *Islamic Peril. Media and Global Violence*
Black Rose Books, Montreal, New York, London
- KASABA, Reşat – BOZDOĞAN, Sibel[2000]: Turkey at a Crossroad
In: *Journal of International Affairs*, Fall 2000, 54, No. 1., pp.1-20.
- KEANE, John[2004]: Humble Democracy?
In: *The CSD Bulletin*, Winter 2004-5, pp. 1-2.
- KEANE, John[1999]: *Média és demokrácia*
Helikon Kiadó, Budapest
- KEDDIE, Nikkie R.[2003]: *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*
Yale University Press, New Haven and London
- KENNEDY, Paul[2004]: Will Israel Survive?
In: *Yale Israel Journal*, Winter 2004, Number 3.
www.yaleisraeljournal.com/wintr2004/demographic.php
(Letöltve: 2006.18.19.)
- KEPEL, Gilles[2002]: *Jihad. The Trail of Political Islam*
I.B. Tauris, London and New York
- KEPEL, Gilles[2000]: Islamism Reconsidered. A Running Dialogue with Modernity
In: *Harvard International Review*, Summer 2000, pp. 22-27.
- KÉCHICHIAN, Joseph A.[2004]: Democratization in Gulf Monarchies: A New Challenge to the GCC. In: *Middle East Policy*, Vol. 11, No. 4, Winter 2004, pp. 37-57.
- KESHAVARZIAN, Arang[2005]: Contestation Without Democracy: Elite Fragmentation in Iran
In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005): pp. 63-90.
- KHALDÚN, Ibn[1995]: *Bevezetés a történelembe*
Osiris Kiadó, Budapest
- KHAN, M. A. Muqtedar[2004]: The Primacy of Political Philosophy
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 63-68.

- KICSÍ Valéria – N. RÓZSA Erzsébet[2005]: A török identitás néhány aspektusa és hatása Ankara külpolitikájára
In: N. RÓZSA Erzsébet(szerk.)[2005], pp. 147-182.
- KISS J. László[2003]: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón.* Teleki László Alapítvány, Budapest
- KISSINGER, Henry[2002]: *Korszakváltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi amerikai diplomácia kérdései.* Panem-Grafo, Budapest
- KORANY, Bahgat[2005]: The Middle East since the Cold War: Torn between Geopolitics and Geoeconomics
In: FAWCETT, Louise(ed.)(2005), pp. 59-76.
- Korán* (ford.: Simon Róbert) Helikon Kiadó, Budapest, 1994.
- KUBBA, Laith[2003/a]: The Awakening of Civil Society
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 28-34.
- KUBBA, Laith[2003/b]: Faith and Modernity
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 263-267.
- KURZMAN, Charles(ed.)(1998): *Liberal Islam. A Sourcebook*
Oxford University Press, New York and Oxford.
- KURZMAN, Charles[1998]: Liberal Islam and Its Islamic Context
In: KURZMAN, Charles(ed.)(1998), pp. 3-28.
- LANGOHR, Vickie[2005]: Too Much Civil Society, Too Little Politics? Egypt and Other Liberalizing Arab Regimes. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 193-220.
- LÁNCZI András[2000]: *Politikatudomány és demokrácia*
Aula Kiadó, Budapest
- LAROUÏ, Abdallah[2001]: *Islam et Modernité*
Centre Cultural Arabe, Casablanca
- LECA, Jean[1994]: Democratization in the Arab World: Uncertainty, Vulnerability and Legitimacy. A Tentative Conceptualization and Some Hypotheses
SALAMÉ, Ghassan(ed.)(1994), pp. 48-83.
- LENGYEL István[2006]: *Országok az Atlasz vonzásában. A Maghreb Arab Unió esélyei.* Kairosz Kiadó
- LEWIS, Bernard[2005]: Freedom and Justice in the Modern Middle East
In: *Foreign Affairs*, May/June 2005, Vol. 84. Issue 3, pp. 36-52.
- LEWIS, Bernard[2003/a]: *The Crisis of Islam. Holy War and Unholy Terror*
Phoenix Press, London
- LEWIS, Bernard[2003/b]: A Historical Overview
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 208-219.
- LEWIS, Bernard[2002]: *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East.* Weidenfeld & Nicholson, London
- LEWIS, Bernard[1998]: *The Multiple Identities of the Middle East*
Phoenix Press, London
- LIJPHART, Arend[1999]: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*
Yale University Press, New Haven and London
- LINZ, Juan J. – STEPHAN, Alfred[2001]: Toward Consolidated Democracies
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 93-112.
- LIPSET, Seymour Martin[1995]: *Homo politicus*
Osiris Kiadó, Budapest

- LUCAS, Russell E.[2004]: Monarchial Authoritarianism: Survival and Political Liberalization in a Middle Eastern Regime Type
In: *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 36, pp. 103-119.
- LUCAS, Russell E.[2003]: Deliberalization in Jordan
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)[2003], pp. 99-108.
- LUCIANI, Giacomo[1994]: The Oil Rent, the Fiscal Crises of the State and Democratization
In: SALAMÉ, Ghassan(ed.)[1994], pp. 130-155.
- LUCIANI, Giacomo[2005/a]: Oil and Political Economy in the International Relations of the Middle East. In: FAWCETT, Louise(ed.)[2005], pp. 79-104.
- LUCIANI, Giacomo[2005/b]: The Political Geography of the Arab Private Sector
In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)[2005], pp. 146-161.
- LUST-OKAR, Ellen[2005]: Opposition and Economic Crises in Jordan and in Morocco. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)[2005], pp. 143-168.
- LYNCH, Marc[2006]: *Voices of the New Arab Public. Iraq, Al-Jazeera, and Middle East Politics Today*. Columbia University Press, New York
- MAGHRAOUI, Abdeslam M.[2001]: Monarchy and Political Reform in Morocco
In: *Journal of Democracy*, Volume 12, Number 1, January 2001, pp. 73-86.
- MAHMOOD, Saba[2004]: Is Liberalism Islam's Only Answer?
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)[2004], pp. 74-77.
- MANDELBAUM, Michael[2003]: *The Ideas that Conquered the World. Peace, Democracy, and Free Markets in the Twenty-first Century*. Public Affairs, New York
- MARAVALL, José María[1995]: The Myth of Authoritarian Advantage
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)[1995], pp. 13-27.
- MARTON Péter(szerk.)[2006]: *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*.
Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest.
http://www.telekiintezet.hu/kulpol/kutatas/bukott/TLI_KTK_ÁllamokÉsÁllamkudarcok.pdf
- MASMOUDI, Radwan A.[2003]: The Silenced Majority
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)[2003], pp. 258-262.
- MATUZ József[1990]: *Az Oszmán Birodalom története*
Akadémiai Kiadó, Budapest
- MAUDUDI, Abul A'la[1999]: *A Short History of the Revivalist Movement in Islam*
The Other Press, Petaling Jaya
- MAWDOUDI, Abu Al A'Ala Al[2001]: *Az iszlám életmód*
Islám Kulturáért Egyesület, Szigetszentmiklós
- MAZRUI, Ali A.[1997]: Islamic and Western Values
In: *Foreign Affairs*, September/October 1997, Vol. 76. No. 5., pp. 118-132.
- MAYNES, Charles William[1998]: The Middle East in the Twenty-First Century
In: *The Middle East Journal*, Volume 52, Number 1
- MCDANIEL, Timothy[2004]: Responses to Modernization: Muslim Experience in a Comparative Perspective
HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)[2005], pp. 35-51.
- MCFAUL, Michael[2004]: Democracy Promotion as a World Value
In: *The Washington Quarterly*, 28:1, pp. 147-163.
- MENA Development Report[2003]. Better Governance for Development in the Middle East and North Africa. Enhancing Inclusiveness and Accountability*. The World Bank, Washington D.C.

- MERKEL, Wolfgang[2004]: Embedded and Defective Democracies
In: *Democratization*, Vol. 11, No. 5, December 2004, pp. 33-58.
- MERNISSI, Fatima[1998]: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam
In: KURZMAN, Charles(ed.)(1998), pp. 112-126.
- MERNISSI, Fatima[1993]: *Islam and Democracy. Fear of the Modern World*
Virago Press, London
- MIDLARSKY, Manus I.[1998]: Democracy and Islam: Implications for Civilizational Conflict and the Democratic Peace. In: *International Studies Quarterly*, Vol. 42., pp. 485-511
- MILES, Hugh[2006]: Al-Jazeera
In: *Foreign Policy*, July-August 2006, pp.20-24.
- MOGHADAM, Valentine M.[2005]: Is Gender Inequality in Muslim Societies a Barrier to Modernization and Democratization?
In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp. 98-116.
- MOGHISSI, Haideh[2000]: *Feminism and Islamic Fundamentalism. The Limits of Postmodern Analysis*. Oxford University Press, Karachi
- MORLINO, Leonardo[2004]: What is a 'Good' Democracy?
In: *Democratization*, Vol. 11, No. 5, December 2004, pp. 10-32.
- MOUSSALLI, Ahmad S.[2003]: *The Islamic Quest for Democracy, Pluralism, and Human Rights*. University Press of Florida, Gainesville
- MOUSSEAU, Michael[2003]: The Nexus of Market Society, Liberal Preferences, and Democratic Peace: Interdisciplinary Theory and Evidence
In: *International Studies Quarterly*, Vol. 47. pp. 483-510.
- MURAVCHIK, Joshua[2003]: The New Gloomersayers
In: *Commentary*, Jun2003, Vol. 115 Issue 6, pp. 24-30.
- MUSLIH, Muhammad[1995]: Palestinian Civil Society
In: NORTON, Augustus Richard(ed.)(1995), Volume 1, pp. 243-268.
- NAJEM, Tom Pierre[2003]: State power and democratization in North Africa: Developments in Morocco, Algeria, Tunisia, and Lybia
In: SAIKAL, Amin – SCHNABEL, Albrecht(eds.)(2003), pp. 183-201.
- NEEP, Daniel[2004]: Dilemmas of Democratization in the Middle East: The „Forward Strategy of Freedom“
In: *Middle East Policy*, Vol. 11, No. 3, Fall 2004, pp. 73-84.
- NORTON, Augustus Richard[2005/a]: The Puzzle of Political Reform in the Middle East. In: FAWCETT, Louise(ed.)(2005), pp. 131-150.
- NORTON, Augustus Richard[2005/b]: Thwarted Politics: The Case of Egypt's Hizb al-Wasat. In: HEFNER, Robert W.(ed.)(2005), pp.133-160.
- NORTON, Augustus Richard(ed.)(1995,1996): *Civil Society in the Middle East*. Vol. 1-2. E.J. Brill, Leiden, New York, Köln
- N. RÓZSA Erzsébet(szerk.)(2005): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten*
Teleki László Alapítvány, Budapest
- N. RÓZSA Erzsébet-TÜSKE László[2005]: Az arab identitás kérdőjelei
In: N. RÓZSA Erzsébet(szerk.)(2005), pp. 27-66.
- N. RÓZSA Erzsébet[2004]: Az egyén felelőségének kérdése az iszlámban
In: *Acta Humana*, 2004/2. szám, pp. 107-113.
- O'DONNELL, Guillermo[2001]: Illusions about Consolidation
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 113-130.
- O'DONNELL, Guillermo[1979]: *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*. University of California, Berkeley

- OKUGU, Bright E.[2003]: *The Middle East and North Africa in a Changing Oil Market*. IMF
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/med/2003/eng/okogu/okogu.htm>
 (Letöltve: 2006.09.28.)
- O’SULLIVAN, John[2003]: Debating Democracy
 In: *National Review*, December 22, 2003 pp. 35-37.
- OTTAWAY, M. S. – SCHWEDLER, J. – TELHAMI, S. – IBRAHIM S. E.[2005]:
 Democracy: Rising Tide or Mirage? In: *Middle East Policy*, Vol. 12, No. 2,
 Summer 2005, pp. 1-27.
- OWEN, John M.[2005]: Iraq and the Democratic Peace
 In: *Foreign Affairs*, Nov/Dec 2005, Vol. 84. Issue 6, pp. 122-127.
- ÖZEL, Soli[2003]: Turkey at the Polls: After the Tsunami
 In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp.162-176.
- PEI, Minxin[2002]: China’s Governance Crisis
 In: *Foreign Affairs*, Sep/Oct 2002, Vol. 81. Issue 5, pp. 96-109.
- PERTHES, Volker[2004]: *Syria under Bashar al-Assad: Modernisation and the Limits
 of Change*. Oxford University Press, New York
- PICARD, Elisabeth[2005]: The Role of the Military
 In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp. 117-132.
- PICARD, Elisabeth[2002]: *Lebanon. A Shattered Country*
 Holmes & Meier, New York and London
- PINKNEY, Robert[2004]: Selling Democracy Abroad or Rescuing it at Home? The
 Hazards of Democracy Promotion. In: *Round Table*, Vol. 93, No. 375, pp.
 437-455.
- PINTÉR Attila[2004]: Mecsetek és katonai barakkok között. A politikai pártok
 evolúciója a török politikai rendszerben
 In: *Kültügyi Szemle*, 2004. 1-2. szám, pp.116-156.
- PIPES, Daniel[2003]: *Militant Islam Reaches America*
 W.W. Norton & Company, New York and London
- PISCATORI, James[2000]: *Islam, Islamists, and The Electoral Principle in the Middle
 East*. ISIM Papers, Leiden
- PISCATORI, James(ed.)(1991): *Islamic Fundamentalisms and the Gulf Crisis*
 American Academy of Arts and Sciences, Chicago
- PLATTNER, Marc F.[2001]: From Liberalism to Liberal Democracy
 In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 78-92.
- POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005):
Authoritarianism in the Middle East. Regimes and Resistance
 Lynne Rienner Publishers, Boulder, London
- POSUSNEY, Marsha Pripstein[2005/a]: The Middle East’s Democracy Deficit in
 Comparative Perspective. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST,
 Michele Penner(eds.)(2005), pp. 1-20.
- POSUSNEY, Marsha Pripstein[2005/b]: Multiparty Elections in the Arab World:
 Election Rules and Opposition Responses. In: POSUSNEY, Marsha Pripstein –
 ANGRIST, Michele Penner(eds.)(2005), pp. 91-118.
- PRZEWORSKI, A. – ALVAREZ, M. E. – CHEIBUB, J. A. – LIMONGI, F.[2001]: What
 Makes Democracies Endure?
 In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 167-184.
- QUANDT, William B.[2004]: Islam is Not the Problem
 In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 101-108.
- QUANDT, William B.[2004]: Algeria’s Uneasy Peace
 In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 58-66.

- QUTB, Sayyid[1998]: *Milestones*
Islamic Book Service, New Delhi
- RAMADAN, Tariq[2001]: *Islam, the West and the Challenges of Modernity*
The Islamic Foundation, Leicester
- RAY, James Lee[1998]: Does Democracy Cause Peace?
In: *Annual Review*, 1998. 1: 27-46
- Reforming Egypt: In Search of a Strategy*[2005], Middle East/North Africa Report
Number 46, 4 October 2005, International Crisis Group
- REINHART, A. Kevin[2004]: The Importance of Context
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 69-73.
- RICE, Condoleezza[2005]: *Remarks at the American University in Cairo*
<http://www.state.gov/secretary/rm/2005/48328.htm>
(Letöltve: 2006.09.09.)
- RICHARDS, Alan[2005]: Democracy in the Arab Region: Getting There from Here
In: *Middle East Policy*, Vol. 12, No. 2, Summer 2005, pp. 28-35.
- RICHARDS, Alan – WATERBURY, John[1996]: *Political Economy of the Middle East*
Wetview Press, Oxford
- ROBERTS, Hugh[1991]: A Trial of Strength: Algerian Islamism
In: PISCATORI, James(ed.)(1991), pp. 131-154.
- ROGAN, Eugene[2005]: The Emergence of the Middle East into the Modern State
System. In: FAWCETT, Louise(ed.)(2005), pp. 17-40.
- RONEN, Yehudit[2005]: Libya's Rising Star: Saif al-Islam and Succession
In: *Middle East Policy*, Vol. 12, No. 3, Fall 2005, pp.136-144.
- ROSTOVÁNYI Zsolt[2006]: *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért.* Corvina Kiadó, Budapest
- ROSTOVÁNYI Zsolt[2004]: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*
Corvina Kiadó, Budapest
- ROSTOVÁNYI Zsolt[2002]: Nemzeti eszmék és folyamatok az iszlám világban
In: BALOGH András(szerk.)(2002), pp. 19-158.
- ROSTOVÁNYI Zsolt[1998]: *Az iszlám a 21. század küszöbén*
Aula Kiadó, Budapest
- ROY, Olivier[2004]: *Globalised Islam. The Search for a New Ummah*
Hurst & Company, London
- RUBIN, Barry[2002]: The Real Roots of Arab Anti-Americanism
In: *Foreign Affairs*, November/December 2002, Vol. 81, Number 6., pp.73-85.
- SACHEDINA, Abdulaziz[2001]: *The Islamic Roots of Democratic Pluralism*
Oxford University Press, New York
- SADIKI, Labri[2002]: Political Liberalization in Bin Ali's Tunisia: Façade Democracy
In: *Democratization*, Vol. 9, No. 4, Winter 2002, pp. 122-141.
- SADIKI, Labri[1995]: Al-La Nidam: An Arab View of the New World (Dis)Order
In: *Arab Studies Quarterly*, Summer95, Vol. 17 Issue 3, pp.1-23.
- SAID, Edward W.[2000]: *Orientalizmus*
Európa Könyvkiadó, Budapest
- SAID, Edward W.[1997]: *Covering Islam. How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World.* Vintage, London
- SAIKAL, Amin – SCHNABEL, Albrecht(eds.)(2003): *Democratization in the Middle East.* United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris

- SAJOO, Aryn B.(ed.)(2002): *Civil Society in the Muslim World. Contemporary Perspectives*. I.B. Tauris, London and New York
- SAJOO, Aryn B.(2002): Introduction: Civic Quests and Bequests
In: SAJOO, Aryn B.(ed.)(2002), pp. 1-34.
- SALAMÉ, Ghassan(ed.)(1994): *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*. I.B. Tauris, London and New York
- SALAMÉ, Ghassan[1994/a]: Introduction: Where are the Democrats?
In: SALAMÉ, Ghassan(ed.)(1994), pp. 1-22.
- SALAMÉ, Ghassan[1994/b]: Small is Pluralistic: Democracy as an Instrument of Civil Peace. In: SALAMÉ, Ghassan(ed.)(1994), pp. 84-111.
- SAMII, A. W.(1999): The Contemporary Iranian News Media, 1998-1999+
In: *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 4., No. 4., December 1999
- SARTORI, Giovanni[2001]: How Far Can Free Government Travel?
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 52-61.
- SARTORI, Giovanni[1999]: *Demokrácia*
Osiris Kiadó, Budapest
- SAYYID, Mustapha Kamil Al-(1995): A Civil Society in Egypt?
In: NORTON, Augustus Richard (ed.)(1995), pp. 269-294.
- SCHIRAZI, Asghar[1998]: *The Constitution of Iran. Politics and the State in the Islamic Republic*. I.B. Tauris, London and New York
- SCHNABEL, Albrecht[2003/a]: A Rough Journey: Nascent Democratization in the Middle East. In: SAIKAL, Amin – SCHNABEL, Albrecht(eds.)(2003), pp. 1-24.
- SCHNABEL, Albrecht[2003/b]: Democratization and Peacebuilding
In: SAIKAL, Amin – SCHNABEL, Albrecht(eds.)(2003), pp. 25-41.
- SCHUMPETER, Joseph A.[1987]: *Capitalism, Socialism and Democracy*
Counterpoint, Unwin Paperbacks, London
- SCHWEDLER, Jillian[2003]: Yemen's Aborted Opening
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 91-98.
- SCRUTON, Roger[2005]: *A nemzetek szükségességéről*
Helikon Kiadó, Budapest
- SEN, Amartya[2003]: *A fejlődés mint szabadság*
Európa Könyvkiadó, Budapest
- SEN, Amartya[2001]: Democracy as an Universal Value
In: DIAMOND, Larry – PLATTNER, Marc F.(eds.)(2001), pp. 3-17.
- SEN, Amartya[1992]: Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség
In: *Esély*, 1. szám, pp. 3-18.
- SEZNEC, Jean-François[2003]: Stirrings in Saudi Arabia
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 76-83.
- SHADID, Anthony[2002]: *Legacy of the Prophet. Despots, Democrats and the New Politics of Islam*. Westview Press, Boulder and Oxford
- SIBONY, Daniel[2002]: *A három monotheista vallás. Zsidók, keresztények és muzulmánok eredetük és sorsuk szerint*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- SIMON Róbert[1994]: *A Korán világa*
Helikon Kiadó, Budapest
- SIVAN, Emmanuel[2003]: Illusions of Change
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 13-27.
- SOLINGEN, Etel[2003]: Toward a Democratic Peace in the Middle East
In: SAIKAL, Amin – SCHNABEL, Albrecht(eds.)(2003), pp. 42-62.
- SONG, Young-Bae[2002]: Crisis of Cultural Identity in East Asia: on the meaning of Confucian ethics in the age of globalization.

- In: *Asian Philosophy*, Vol. 12, No. 2, pp. 109-114.
- SOROUSH, Abdul-Karim[1998]: The Evolution and Devolution of Religious Knowledge. In: KURZMAN, Charles(ed.)(1998), pp. 244-254.
- SPIRO, David E.[1994]: The Insignificance of the Liberal Peace
In: *International Security*, Vol. 19. No. 2., pp. 50-86.
- STIGLITZ, Joseph E.[2005]: *A viharos kilencvenes évek*
Napvilág Kiadó, Budapest
- SZENTES Tamás[1995]: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*
Aula Kiadó, Budapest
- SZILÁGYI Ákos[2000]: Civilizációk civilizálódása
In: GOMBÁR Csaba – VOROSIN Hédi(szerk.)(2000), pp. 84-150.
- TACHAU, Frank[2000]: Turkish Political Parties and Elections: Half a Century of Multiparty Democracy
In: *Turkish Studies*, Vol.1. No. 1., pp.128-148.
- TAHA, Mahmoud Mohamed[1998]: The Second Message of Islam
In: KURZMAN, Charles(ed.)(1998), pp. 270-283.
- TALBI, Mohamed[2003]: A Record of Failure
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 3-12.
- TESSLER, Mark – ALTINOGLU, Ebru[2004]: Political Culture in Turkey: Connections Among Attitudes Toward Democracy, the Military and Islam
In: *Democratization*, Vol. 11, No. 1, February 2004, pp. 21-50.
- TESSLER, Mark[2002]: Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes Toward Democracy in four Arab Countries. In: *Comparative Politics*, Vol. 34, April 2002, pp. 337-354.
- TESTAS, Abdelaziz[2004]: The United States's Approach to Algeria's Civil Conflict: Implication for Democratization, Internal Peace and Anti-American Violence
In: *Democratization*, Vol.11, No. 2, April 2004, pp. 87-120.
- The Arab Human Development Report 2002. Creating Opportunities for Future Generations.* UNDP, RBAS, New York, 2002
- The Arab Human Development Report 2003. Building a Knowledge Society.* UNDP, RBAS, New York, 2003
- The Arab Human Development Report 2004. Towards Freedom in the Arab World.* UNDP, RBAS, New York, 2005
- TIBI, Bassam[2003]: *Keresztes háború és dzsihá. Az iszlám és a keresztény világ*
Corvina Kiadó, Budapest
- TIBI, Bassam[1998]: *The Challenge of Fundamentalism. Political Islam and the New World Disorder.* University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London
- TOPRAK, Binnaz[2005]: A Secular Democracy in the Muslim World: The Turkish Model. In: HUNTER, Shireen – MALIK, Huma(eds.)(2005), pp.277-292.
- TULL, Dennis M.[2005]: *Sudan after the Naivasha Peace Agreement.* Stiftung Wissenschaft und Politik. German Institute for International and Security Studies.
www.swp-berlin.org/common/get_document.php?id=1186
(Letöltve: 2005. 05. 28.)
- USHER, Graham[2006]: The Hamas Triumph.
In: *The Nation*. February 20, 2006, pp. 4-5.
- Van Eeghen, Willem – Soman, Kouassi[é.n.]: Poverty in the Middle East and North Africa. The World Bank Group.
www.worldbank.org/mdf/mdf1/menapoor.htm (Letöltve: 2006.08.15.)
- WAGNER Péter[2003]: A diktatúra pillérei Szaddám Huszein alatt

- In: *Külföldi Szemle*, II. évfolyam, 3. szám, pp.121-151.
- WALDRON, Jeremy[2004]: Democracy and Conflict
In: COHEN, Joshua – CHASMAN, Deborah(eds.)(2004), pp. 55-58.
- WATERBURY, John[1994]: Democracy Without Democrats?: the potential for political liberalization in the Middle East. In: SALAMÉ, Ghassan(ed.)(1994), pp. 23-47.
- WATT, William Montgomery[2000]: *Az iszlám rövid története*
Akkord Kiadó, Budapest
- WATTENBURG, Ben J.[2004]: Parents of Arabia
In: *Yale Israel Journal*, Winter 2004, Number 3.
www.yaleisraeljournal.com/wintr2004/demographic.php
(Letöltve: 2006.18.19.)
- WEBER, Max[2005]: *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*
Helikon Kiadó, Budapest
- WHITEHEAD, Laurence[2001]: *Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat*
XXI. Század Intézet, Budapest
- WITTES, Tamara Cofman[2004]: Promoting Democracy in the Arab World: The Challenge of Joint Action
In: *The International Spectator*, 4/2004, pp.75-88.
World Bank Development Indicators 2005
<http://devdata.worldbank.org/wdi2005/index2.htm> (Letöltve: 2006.08.07.)
- WRIGHT, Robin[2003]: Two Visions of Reformation
In: DIAMOND, L.-PLATTNER, M. F. – BRUMBERG, D.(eds.)(2003), pp. 220-231.
- ZAKARIA, Fareed – KAGAN, Robert[2003/a]: Correspondence
In: *New Republic*, Vol. 229 Issue 7/8, pp. 3-7.
- ZAKARIA, Fareed[2003/b]: *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*. W. W. Norton & Company, New York and London
- ZEIN-ED-DIN, Nazira[1998]: Unveiling and Veiling
In: KURZMAN, Charles(ed.)(1998), pp. 101-106.
- AL-ZUBAIDI, Layla[é.n.]: *Walking a Tightrope. News, Media and Freedom of Expression in the Middle East*. Heinrich Böll Foundation www.boell-meo.org/en/web/234.htm (Letöltve: 2006.09.05.)
- YAVAZ, Sutay[2005]: *Fertility Transition and the Progression to a Third Birth in Turkey*.
www.demogr.mpg.de/papers/workshops/050509_paper08.pdf
(Letöltve: 2006.08.19.)

A szerzőnek a témában megjelent publikációi

Tanulmányok:

1. P-A-KI-SZ-TÁN: mecsetek és katonai barakkok között. In: *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. pp. 321-344. (szerk.: Marton Péter) Teleki László Alapítvány, 2006. június
http://www.telekiintezet.hu/kulpol/kutatas/bukott/TLI_KTK_ÁllamokÉsÁllamkudarcok.pdf
2. Európa és az iszlám világ I-II. In: *Élet és Tudomány*, LXI. évfolyam 21-22. szám, 2006. május 26. (pp. 655-657.) és június 2. (pp. 687-689.)
3. India és Pakisztán három háborúja In: *Rubicon*, 2006/2-3, pp. 44-49.
4. A darfúri konfliktus belső mozgatórugói és a nemzetközi közösség reakciója. In: *Külügyi Szemle*, IV. évfolyam, 2005/1-2. szám, pp. 62-88.
5. Az iszlám a nyugati típusú médiában. In: *Korrajz 2004*. A XXI. Század Intézet Évkönyve, Budapest, 2004. pp. 77-110.
6. Nukleáris fegyverkezés Dél-Ázsiában. Az indo-pakisztáni konfliktus az ezredfordulón. In: *Kül-világ* I. évfolyam, 2004/2. szám,
<http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/02/csicsmann.pdf>
7. Az iszlám és a Nyugat konfliktusa. In: *ÁVF Tudományos Közlemények*, 10. szám, 2004. április, pp. 29-38.
8. A nők jogai az iszlám civilizációban. In: *Acta Humana*, 14. évf. 2003/3. szám, pp. 22-47.
9. Az „iszlám versus Nyugat” diskurzus a globalizálódó médiában. In: *Külügyi Szemle*, II. évfolyam, 2003/1. szám, pp. 80-113.
10. Az Egyesült Államok külpolitikája a Közel-Keleten arab szemmel. A Truman-doktrína újraértelmezése. In: *ÁVF Tudományos Közlemények*, 8. szám, 2003. szeptember, pp. 113-128.
Online verzió: http://www.avf.hu/tudomanyoskozlemenyek/TK_8.pdf
11. Kihívások és forogatókönyvek az arab világban az ezredfordulón. In: *Társadalom és Gazdaság*, 2002, Number 1, Vol. 24. pp. 91-116.

Recenziók:

1. Rostoványi Zsolt: Az iszlám világ és a Nyugat In: *Társadalom és Politika*, I. évfolyam, 2005/3. szám, pp. 189-194.
2. Balogh András(szerk.): *Nemzet és nacionalizmus*. Korona Kiadó, Budapest, 2002
In: *Kül-világ*, I. évfolyam, 2004/3.
<http://www.freeweb.hu/kul-vilag/konyv/balogh.htm>

Más témában megjelent publikációk:

1. *Világpolitikai lexikon* (szerk.: Horváth Jenő). Társszerző. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.
2. *A klasszikus hidegháború időszaka (1945-1962)* (szerk.: Horváth Jenő) Társszerkesztő, illetve a dokumentumok előtti felvezető tanulmányok írója; BKÁE, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, 2003.
3. *Diplomáciatörténeti szöveggyűjtemény* (szerk.: Horváth Jenő) Társszerkesztő, illetve a dokumentumok előtti felvezető tanulmányok írója; BKÁE, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, 2001.

4. A hidegháború politikaelméleti és historiográfiai (újra)értékelése. In: *ÁVF Tudományos Közlemények*, 4. szám, 2001. szeptember, pp. 79-94.

Megjelenés alatt:

1. A neofundamentalizmus jelensége a második és harmadik generációs európai muszlim közösségek életében (Várható megjelenés 2006. ősz, angol nyelvű tanulmánykötetben, Pécs, Európa Ház)
2. Az európai muszlim közösségek társadalmi integrációjának kérdőjelei a biztonságpolitikai kihívások tükrében (Várható megjelenés 2006. ősz, tanulmánykötetben, Gondolat Kiadó, Budapest)